

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

ÇUVAŞÇADA EYLEM YAPIMI

Vildan ÇAKMAK

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

ÇUVAŞÇADA EYLEM YAPIMI

Vildan ÇAKMAK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

Vildan akmak tarafından hazırlanan “Çuvaşçada Eylem Yapımı” başlıklı bu çalışma, 27.04.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

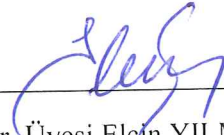
Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Başkan)

Prof. Dr. Emine YILMAZ (Danışman)

Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN

Dr. Öğr. Üyesi Elın YILMAZKAYA

Dr. Öğr. Üyesi Binnur ERDAĞI DOĞUER

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun ³ yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

22.05.2018

Vildan Çakmak

YAYINLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanması zorunlu metinlerin yazılı izin alarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- ☐ **Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, tezinin arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir.)

- ☐ **Tezimin/Raporumun tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı ve ya tamamının fotokopisi alınabilir)

- ☒ **Tezimin/Raporumun 22.05.2018 tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum, ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**

- ☐ **Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi**

22.05.2018

Vildan Çakmak

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Tez Danışmanının **Prof. Dr. Emine YILMAZ** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Vildan akmak

ÖZET

ÇAKMAK, Vildan. *Çuvaşçada Eylem Yapımı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

Çuvaşlar, bugün Orta Volga’da yaşayan bir topluluktur. Bu bölgenin çevresinde Fin-Ugor halklarından Mari (Çeremis) ve Mordvin, Türk halklarından da Tatar ve Başkurtlar bulunmaktadır. Bu nedenle Çuvaşlar; daima adı geçen topluluklarla kültür ve dil alışverişinde bulunmuştur. Bazı araştırmacılar, Çuvaşların Türkleşmiş Fin-Ugor olduklarını düşünürken bazıları Fin-Ugorlaşmış Türk olduklarını öne sürmüştür. Aynı tartışmalar Çuvaşça üzerine de yapılmış ve Çuvaşçanın yerinin belirlenmesi uzun zaman almıştır. Çuvaşça bir Türk dili, aynı zamanda bağımsız bir Altay dilidir. Karmaşık ses sistemiyle modern Türkolojinin kurucusu W. Radloff’u dahi yanıltmış olan Çuvaşça, eskicil özellikleri ile Türk dili araştırmalarında büyük önem taşır. Türk dillerinin eylem biçimbilgisi, son derece karmaşıktır ve eylem biçimbilgisi içindeki yapıların kopyalanması oldukça zordur. Bu durum, Çuvaşçada da aynı şekildedir. Türk dillerinin eylem biçimbilgisi, değişmeye karşı çok dayanıklı olduğu için araştırılması da oldukça önemlidir. Bu nedenle araştırmacılar, Altay dillerinin akrabalığının artık eylem biçimbilgisinde aranması gerektiğini belirtmektedir. 2000 sonrasında bu konuda çok sayıda yayın yapılmıştır. Çuvaşça eylem yapım yolları ise biçimbilgisi eserlerinin içinde yer almakla birlikte henüz bu konuyla ilgili bağımsız bir çalışma yapılmamıştır. Bu tez çalışmasının amacı daha önce bağımsız olarak incelenmemiş Çuvaşçada eylem yapımı konusunu ele alarak mevcut verilere katkı sağlamak ve daha büyük bir söz yapımı çalışması için kaynak oluşturmaktır.

Anahtar Sözcükler

Çuvaşlar, Çuvaşça, Addan Eylem Yapımı, Eylemden Eylem Yapımı

ABSTRACT

Çakmak, Vildan. *Verb Formation in Chuvash*, Master Thesis, Ankara, 2018.

Chuvash people is a community living in the Middle Volga today. This area is located in the middle of the Fin-Ugor people Mari (Çeremis) and Mordvin, and the Tatars and Bashkirs of the Turkish people. For this reason, Chuvashs have always exchanged culture and language with the mentioned communities. Some researchers think that the Chuvashs are Turkized Fin-Ugor, while others suggest that they are Fin-Ugor Turk. The same debate has also been made on Chuvash and it has taken a long time to determine the location of Chuvash. Chuvash is a Turkic language and an independent Altaic language at the same time. With its complex sound system and its old features Chuvash, which has been misunderstood even by W. Radloff, the founder of modern Turkology, is of great importance in Turkish language researches. The verbal morphology of Turkic languages are extremely complicated and it is quite difficult to copy the structures in verbal morphology. This is the same situation for Chuvash too. It is highly important to research in that verbal morphology of Turkish languages are highly resistant to any changes. A large number of publications have been made in this regard after the year 2000. Chuvash verb construction routes have been included in the morphological works but an independent study has not been conducted on this subject yet. The purpose of this thesis is to contribute to the existing data, and to provide a source for a larger vocabulary building study, by considering the previously unexamined Chuvashian verb formation.

Key Words

Chuvash People, Chuvash, Verb Formation from Noun, Verb Formation from Verb

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA ve FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	x
ÖNSÖZ.....	xiii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: ADDAN EYLEM YAPIMI	11
1.1. ADDAN EYLEM YAPAN EKLER.....	11
1.1.1. {+A-}	11
1.1.2. {+(A)l-}/{+(İ)l-}/{+(İ)l-}	16
1.1.3. {+(A)n-}/{+(İ)n-}/{+(İ)n-}.....	23
1.1.4. {+(A)r-}	26
1.1.5. {+(A)ş-}/{+(A)ś-}	34
1.1.6. {+(A)t-}	35
1.1.7. {+çe-}	42
1.1.8. {+(İ)h-}/{+(İ)h-}	46
1.1.9. {+(İ)rha-}/{+(İ)rhe-}/{+(İ)rka-}/{+(İ)rke-}/{+(İ)rhan-}/{+(İ)rhen-}	49
1.1.10. {+kA-}	53
1.1.11. {+kİr-}/{+kİr-}/{+hİr-}/{+hİr-}	57
1.1.12. {+kİn-}/{+kİn-}	62
1.1.13. {+kİş-}/{+kİş-}/{+kAş-}	63
1.1.14. {+lA-}	65

1.1.15. {+lAn-}	74
1.1.16. {+lAş-}	82
1.1.17. {+lAt-}	85
1.1.18. {+pın-}/{+pın-}-{+pış-}/{+pış-}	88
1.1.19. {+rA-}	90
1.1.20. {+şın-}/{+şın-}	96
1.1.21. {+tA-}	100
1.1.22. {+tAr-}	104
1.1.23. {+tAt-}	105
2. BÖLÜM: EYLEMDEN EYLEM YAPIMI.....	109
2.1. EYLEMDEN EYLEM YAPAN EKLER.....	109
2.1.1. Ettirgenlik Çatısı Ekleri	109
2.1.1.1. {-(A)r-}	109
2.1.1.2. {-tAr-}/{-ttAr-}	113
2.1.1.3. {-(A)t-}/{-(i)t-}/{-(i)t-}	119
2.1.2. Sıklık Çatısı Ekleri.....	122
2.1.2.1. {-(A)lA-}	123
2.1.2.2. {-kAlA-}	127
2.1.2.3. {-mAlA-}	130
2.1.2.4. {-mAş-}	132
2.1.2.5. {-mış-}/{-miş-}	136
2.1.3. İşteşlik Eki {-(i)ş-}/{-(i)ş-}/{-(i)ş-}/{-(i)ş-}	137
2.1.4. Edilgenlik Eki {-(i)l-}/{-(i)l-}	141
2.1.5. Dönüştürme Eki {-(i)n-}/{-(i)n-}	145
2.1.6. Olumsuzluk Eki {-mA-}	149
2.1.7. Yeterlilik-Olasılık Eki {-Ay-}	151
2.1.8. {-çe-}	157
2.1.9. {-(i)h-}/{-(i)h-}	158

2.1.10. {-kA-}	161
2.1.11. {-kĭn-}/{-kĭn-}	162
2.1.12. {-pĭn-}/{-pĭn-}, {-pĭt-}/{-pĭt-}	165
2.1.13. {-rA-} Eki	167
2.1.14. {-şĭn-}/{-şĭn-}	168
2.1.15. {-şĭr-}/{-şĭr-}	171
2.1.16. {-tA-} Eki	173
SONUÇ	175
KAYNAKÇA	183
EK 1. ORİJİNALLİK BELGESİ	193
EK 2. ETİK KURUL İZİN MUAFİYET FORMU	195

KISALTMALAR

ABH: Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi

Alt.: Altayca

ag.: Ağız

ay.: Aynı

Az.: Azerbaycan Türkçesi

bk.: Bakınız

Bşk.: Başkurtça

C: Cilt

CC: Codex Cumanicus

Çev.: Çeviren

Çin.: Çince

ÇRS: Çuvaşça-Rusça Sözlük

Çuv.: Çuvaşça

ÇT: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar

ÇTS=Çuvaşça-Türkiye Türkçesi Sözlük

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin

EAT: Eski Anadolu Türkçesi

Edt.: Editör

EÖzb.: Eski Özbekçe

ET: Eski Türkçe

Far.: Farsça

Gag.: Gagavuz Türkçesi

GT: Genel Türkçe

Hak.: Hakaşa

İKP: İyi ve Kötü Prens Öyküsü

İT: İlk Türkçe

KE: Kısas-ı Enbiya

KKalp: KaraKalpakça

Kzk.: Kazakça

Kırg.: Kırgızca

KS: Kıpçakça Sözlük

LM: Leylî vü Mecnûn

Mar.: Marice (Çeremisçe)

Moğ.: Moğolca

NF: Nehcü'l-Ferâdis

Nog.: Nogay Türkçesi

OY (BK D, BK G, KT D, KT G, KT K) : Orhon Yazıtları (Bilge Kağan Doğu, Bilge Kağan Güney, Kül Tigin Doğu, Kül Tigin Güney, Kül Tigin Kuzey)

Özb.: Özbekçe

Rus.: Rusça

T: Tunyukuk Yazıtı

Tat.: Tatarca

TLG: Türk Lehçeleri Grameri

Tuv.: Tuvaca

TT: Türkiye Türkçesi

Trkm.: Türkmence

TS: Tarama Sözlüğü

SÇuv.: Standart Çuvaşça

SÇY: Slovar' Çuvaşskogo Yazıka

Uyg.: Eski Uygur Türkçesi

vb.: ve benzeri

vd.: ve diğerleri

Yak.: Yakutça

YUyg.: Yeni Uygur Türkçesi

ÖNSÖZ

Çuvaşça; barındırdığı eskicil özellikleri, Moğolca ve Fin-Ugor dilleri ile ilişkisi sebebiyle hem Türk dillerinde eskicil biçimlerin belirlenmesinde hem de Altay Dilleri kuramı araştırmalarında büyük bir önem taşımaktadır.

Bilindiği gibi Türk dillerinin eylem biçimbilgisi, son derece karmaşık ve değişmeye en dayanıklı dil yapılarıdır. Türk dillerinin eylem biçimbilgisi, Çuvaşçada da büyük ölçüde çevre dillerin etkisine rağmen değişmemiş, korunmuştur. Çalışmanın amacı da bu doğrultuda Çuvaşçanın eylem yapım biçimbilgisinin incelenerek mevcut verilere katkı sağlanmasıdır.

Bu çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. 1. bölümde addan eylem yapan ekler, ikinci bölümde ise Çuvaşçada eylemden eylem yapım ekler incelenmiştir.

Bu tez çalışması, Türk Dil Kurumu desteği ile hazırlanmıştır.

Öncelikle çalışma süresince hem bilgi ve tecrübelerini hem de sahip olduğu kaynakları benimle paylaşan ve Çuvaşça metinler üzerinde dil incelemesi yapabilecek yeterliliği bana kazandıran değerli hocam Prof. Dr. Emine Yılmaz’a,

Ders dönemim boyunca verdikleri bilgilerden dolayı sayın hocalarım Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk, Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Prof. Dr. Nesrin Bayraktar Erten, Yrd. Doç. Dr. Fatma Binnur Erdağı Doğuer’e,

Hem maddî hem manevî bütün eğitim hayatım boyunca bana destek olan sevgili babam Kadir Çakmak, annem Nazife Çakmak’a ve kardeşlerime,

Bu süreçte her zaman yanımda olan biricik arkadaşlarım Eflâtun Doğa Aydın ve Reyhan Yağmur Özdemir’e,

Metin ihtiyacımı kendi kütüphanesi açarak karşılayan Doç. Dr. Bülent Bayram’a yürekten teşekkür ederim.

GİRİŞ

Çuvaşların kökeni ile ilgili çeşitli açıklamalar yapılmış ve Çuvaşların Türkleşmiş Fin-Ugor ya da Fin-Ugorlaşmış Türk oldukları gibi görüşler ileri sürülmüştür. Günümüzde bu konu hakkındaki genel kanı, Çuvaşların eski Bulgar Türklerinden geldiğidir.

Çuvaşlar, bugün Rusya Federasyonu içerisinde yer alan 18.300 km² yüz ölçümüne sahip Çuvaşistan Özerk Bölgesinde yaşamaktadır. Çuvaşistan'ın başkenti Çeboksarı'dır. Çuvaşistan'ın çevresinde Tataristan, Mari ve Mordvin Cumhuriyetleri bulunur. Bu durum, Çuvaşların dil ve kültürüne oldukça etki etmiş, Çuvaşlar her zaman Tatar, Mari ve Mordvinlerle dil-kültür alışverişi içerisinde bulunmuştur. Çuvaşistan'ın nüfusu bir milyonun üzerindedir. Bu nüfusun çoğunu, Çuvaşlar oluşturmaktadır. Bununla birlikte daha az sayıda Rus, Tatar, Mari ve Mordvinler de bu bölgede yaşamaktadır. Çuvaşistan ile birlikte Tataristan, Başkurdistan ve Rusya federasyonu içerisinde yaşayan Çuvaşların toplam nüfusu, iki milyona yaklaşmaktadır.

Unesco Interactive Atlas of the World's Languages in Danger 2002 verilerine göre; Çuvaşçanın toplam dil konuşuru 1.325.382 kişi ve dil durumu tehlike altındadır.

Çuvaşların ataları, 9-10. yüzyıllarda İslamiyet ile tanışmış olsalar da günümüzde Çuvaşların büyük bir bölümü, Hristiyandır.

Çuvaşların kökeni hakkında yapılan açıklamalar, Çuvaşça üzerine de yapılmış ve başlangıçta Çuvaşçanın Fin-Ugorlaşmış bir Türk dili ile Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili olduğu düşünülmüştür. Bunun sebebi; Çuvaşçanın bir yandan Fin-Ugor dillerine ve bir yandan da Moğolcaya olan yakınlığıdır. Ayrıca Türk dilinin tarihsel dönemlerine ait birçok yazıt ve daha başka eserler bulunmasına rağmen Çuvaşça için bu tür kaynaklar oldukça sınırlıdır¹. Dolayısıyla Çuvaşçanın yerinin belirlenmesi uzun zaman almıştır.

Çuvaşça, bugün Batı Türkçesinin (Batı Hunca) tek temsilcisidir. Bütün Türk dillerinde bulunan *z/ş* ve bu ikisinden gelişmiş seslere karşılık, Çuvaşçada *r/l* sesleri bulunur. Bu nedenle tüm çağdaş Türk

¹ Talat Tekin, bugünkü Çuvaşçanın en eski yazılı belgelerinin 18. yüzyıldan öteye gitmediğini ancak Tuna ve Volga Bulgarcasının da Çuvaşça gibi bir *r/l* dili olduğunu belirtmektedir (1987: 11). Emine Yılmaz, sınırlı malzemesine karşın Volga Bulgarcası ve Macarcadaki Eski Türkçe ödünç sözcüklerin Çuvaşçanın tarihsel dönemlerinin yeniden yapılandırılması için oldukça önemli olduğunu belirtmektedir (Yılmaz 2012: 219).

dilleri bir ana dile, Çuvaşça ise başka bir ana dile gider ve bu iki ana dil de ortak başka bir ana dile gider. Bu nedenle Çuvaşça hem bir Türk dilidir, hem de Altay dil ailesinin bağımsız bir üyesidir.

Altay dil ailesinin diğer üyeleri; Moğolca ve Mançu Tunguzcada da aynı durumlarda *r/l* sesleri vardır. Dolayısıyla Çuvaşça, eskicil biçimleri korumuş bir dildir. Bu nedenle hem Altay Dilleri kuramı araştırmaları hem de Türk dillerinde bazı yapıların yeniden inşası ve birincil biçimlerinin belirlenmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmanın amacı da bu doğrultuda daha önce bağımsız olarak incelenmemiş Çuvaşçada eylem yapımı konusunu ele almaktır.

Çünkü Çuvaşça üzerine yapılan biçimbilgisi çalışmaları, aslında çok erken dönemlerden beri bulunmasına rağmen türetim biçimbilgisi çalışmaları daha geç başlamıştır. Aşağıda da görüleceği üzere ilk biçimbilgisi çalışmalarında, yapım ekleri ya hiç incelenmemiş ya da bunlara çok az değinilmiştir. Ancak Çuvaşça sözcük türetim ekleri ile ilgili çalışmalar zaman içinde artmış ve bu konu, biçimbilgisi çalışmalarının içinde bile yer almazken bağımsız olarak incelenir konuma gelmiştir. Bu çalışmaların büyük bir bölümü, Rus araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Ancak Türkiye’de de 2000’li yıllardan itibaren Çuvaşça üzerine yapılan çalışmaların sayısı oldukça artmıştır. Batıda yapılan çalışmalar ise Rusça literatüre ve Türkiye’de yapılan çalışmalara göre oldukça azdır.

Çuvaşça üzerine Rusça literatürde yapılan biçimbilgisi çalışmalarından bahsedecek olursak; Çuvaşça üzerine yapılan ilk biçimbilgisi çalışması sayılabilecek eser, aynı zamanda Çuvaşçanın ilk grameri olarak da bilinen ve 1769 yılında Veniamin Putsek Grigoroviç tarafından yazılmış *Soçineniya Prinadlejaşçıya k Grammatike Çuvaşçskogo Yazıkı* adlı eserdir. Eserde biçimbilgisi ile ilgili olarak öncelikle sözcük türlerinden *ad*, *adlarda tekilik-çoğulluk* ve *durum ekleri* üzerinde durulmuştur. Ancak durum ekleri kategorisinde; yalnızca *yalın durum*, *ilgi durumu*, *yönelme*, *araç* ve *bunların cümlede hangi sorular ile belirlenebileceği* -örneğin belirtme durum eki alan sözcüğü yani nesneyi bulabilmek için neyi, kimi soruları- gibi konulara değinilmiş, bulunma ve ayrılma ekleri konuya dâhil edilmemiştir. Ekler, tablolar hâlinde verilmiş ve yukarıda belirtilen durum kategorilerine göre tekil ve çoğul olmak üzere iki tablo şeklinde incelenmiştir (Örneğin tekil durum kategorisinde yönelme eki *+(n)A* biçiminde verilirken çoğul durum kategorisinde *+sAmA* biçiminde verilmiştir). Bu konunun sonunda *Çuvaşça-Rusça ad sözlüğü* vardır. Eserde, addan sonra *sıfatlardan* bahsedilmiş ve *Çuvaşça bazı sıfatları içeren Çuvaşça-Rusça sözlük* verilmiştir. Daha sonra sırasıyla *sayı sözcüklerinin durum ekleri ile çekimi*, *sayı sözcükleri için Çuvaşça-Rusça kısa bir sözlük*, *adılar ve adılların yukarıda belirtildiği durum ekleriyle tekil-çoğul çekimi*, *eylemde zaman (şimdiki, geçmiş ve gelecek) ve zamanların kişilere göre çekimi*, *kipler* ve *Çuvaşça bazı eylemlerin bulunduğu Çuvaşça-Rusça sözlük*.

Bugün bu eser, içerik açısından çok eksik olsa da Çuvaşçanın bilimsel olarak değerlendirildiği ilk eser ve daha büyük çalışmaların temel basamağı olduğu için değerlidir.

Araştırmacılar tarafından Çuvaşçanın ikinci gramer kitabı sayılan *Naçertaniye Pravil Çuvaşskogo Yazıka i Slovar'*, *Sostavleniye dlya Duhovnih Uçilişç Kazanskoy Yeparhii* adlı eser, Viktor Petroviç Vişneskiy tarafından yazılmış ve 1836 yılında Kazan'da yayınlanmıştır. Aslında bu eserde, yöntem olarak yukarıda belirtilen *Soçineniya Prinadlejaşçıya k Grammatike Çuvaşskogo Yazıka* adlı eseri izlenmiştir. Ancak içerik olarak ondan biraz daha geniştir. *Naçertaniye Pravil Çuvaşskogo Yazıka i Slovar'*, *Sostavleniye dlya Duhovnih Uçilişç Kazanskoy Yeparhii*'nin de büyük bir bölümünü, *Çuvaşça-Rusça* ile *Çuvaşça-Tatarca-Çeremisçe* karşılaştırmalı sözlük oluşturmaktadır ve durum ekleri yine yukarıda bahsedilen ilk gramer kitabında olduğu gibi tekil ve çoğul olmak üzere iki tablo şeklinde incelenmiştir. Eserde öncelikle Çuvaşçada bulunan *sesler ve bu seslerin doğru sesletimi ile ilgili kısaca bilgi* verilmiştir. Biçimbilgisi kısmı ise *ad, sıfat, sayılar, adil, eylem, ortaç, belirteç ve ünlem* gibi sözcük türlerini içermektedir. Ad bölümünde, durum ekleri ve bunların tekil-çoğul çekimleri işlenmiştir. Daha sonra *eylem ve eylemde zaman, birleşik eylemler, ortaç* gibi konulara değinilmiştir. *Bağlaçlar, ünlem, Çuvaşça ile ilgili bazı dil kuralları* da eserde işlenen diğer konulardır. Bu eserde de *Soçineniya Prinadlejaşçıya k Grammatike Çuvaşskogo Yazıka*'da olduğu gibi Çuvaşçada söz yapımı ele alınmamıştır. Ancak ilk Çuvaşça gramer kitabından sonra 19. yüzyılda Çuvaşça üzerine yapılan en sistematik ses bilgisel-biçimbilgisel çalışma olması açısından dikkate değerdir.

1879'da yayımlanan *Oznakomleniye s Fonetikoy i Formami Çuvaşskogo Yazıka Posredstvom' Razbora i Perevoda Original'nih Çuvaşskih' Statey* adlı çalışma, Aleksandr İvanoviç Dobrolyubov tarafından yapılmıştır. Eserde *Çuvaşça ses sisteminin yanında bazı ad çekim ve yapım eklerinin kökenleri*, bunların özellikle Türkçe ve Tatarca ile karşılaştırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada bunun dışında birkaç ad ve eylem yapım ekine de değinilmiştir. Ancak bunlar oldukça kısa açıklamalardır.

Nikolay İvanoviç Aşmarin'in 1898 yılında yayınlanan *Materialı dlya İzsledovaniya Çuvaşskogo Yazıka* adlı kitabı, iki bölümden oluşmaktadır. *Materialı dlya İzsledovaniya Çuvaşskogo Yazıka*, 19. yüzyılda Çuvaşçanın ses sistemi ve biçimbilgisi açısından ilk kez sistematik bir biçimde incelendiği yayın olarak kabul edilebilir. Bu esere kadarki çalışmalar, Çuvaşçanın biçimbilgisi hakkında her ne kadar önemli veriler ortaya koymuş olsa da söz yapımı konusunda oldukça eksiktir. Bu nedenle *Materialı dlya İzsledovaniya Çuvaşskogo Yazıka* adlı eseri kendisinden önceki çalışmalardan ayıran en önemli özellik ilk kez Çuvaşçada söz yapımının düzenli bir şekilde ele alınmasıdır. Eserin ilk bölümünde *Çuvaşçanın ses sistemi* hakkındaki hemen her durum ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu

bölümde; *Çuvaşçanın çeviriyazısı, ünlü ve ünsüzler, ses uyumları ve Çuvaşça-Türkçe ses denklikleri* irdelenmiştir. İkinci bölümde *ad* ve *ad yapım eklerine, sıfatlara ve sıfat yapan eklere, sayılar, adılar, edatlar, belirteçler, bağlaçlar, ünlemler, eylem ve eylem yapım ekleri, eylemde zaman vb.* gibi konular işlenmiştir. Aşmarin'in ekleri incelerken izlediği yöntem işlev, işleklik, ek ödünçleme ise nereden ödünçlendiği ve Genel Türkçede hangi eke denk geldiğinin belirtilerek ekle ilgili örneklerin sıralanmasıdır. Aşmarin, bazı birleşik ekler için köken açıklamaları da yapmıştır.

1919 yılında Timofey Matveyevich Matveyev tarafından hazırlanan *Grammatika Çuvaşskogo Yazıka-Morfologiya* adlı eserde; *ad yapım ekleri* ve *eylem yapım ekleri*, işlevleri belirtilerek örneklerle değerlendirilmiştir.

Nikolay İvanoviç Aşmarin'in 1928 yılında Kazan'da yayınlanan bir diğer eseri yalnızca *Çuvaşçada yansıma sözcüklerin biçimbilgisinin* işlendiği *Morfologiçeskih Kategoriyah Podrajaniy v Çuvaşskom Yazıke* adlı eseridir. Bu eserde, Çuvaşçada yalnızca yansıma sözcük üreten eklerin bile ne kadar çok sayıda olduğu gözler önüne serilmiş ve toplam yüz on beş yansıma sözcük kategorisi verilmiştir.

İvan Pavlovich Pavlov tarafından hazırlanan *Osnovnie Voprosı Çuvaşskoy Grammatikii i İzuçeniye ee v Şkole* (1931), *Çuvaşçanın okullarda ana dil olarak öğretimindeki sorunları* ele alan bir eserdir. Pavlov, bu eserde *Çuvaşçanın söz yapım eklerinin öğretimindeki sorunlara* da değinmiş ve öznel teklifler önermiştir. Örneğin bu konu anlatılırken Modern Çuvaşçadan örnekler verilmelidir vb. Pavlov, bu bölümde ayrıca Çuvaşçada *ad* ve *eylem yapan işlek ek*lere de yalnızca örnek belirterek değinmiştir. Bu eserin değeri, konunun farklı bir bakış açısı ile değerlendirilmesinden gelmektedir.

Materialı Po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka- Çast Pervay Morfologiya adıyla 1956 yılında yayımlanan eser, Çuvaşça üzerine yapılan erken dönem çalışmalarından en önemlisidir. Eserin eylem bölümü, Vasiliy Georgiyeviç Yegorov tarafından hazırlanmıştır. Yegorov, bu bölümde ilk olarak genel olarak *eylem kavramına* değinmiş, *geçişli ve geçişsiz eylemlerden* bahsetmiş ve Çuvaşça örneklerle konuyu irdelenmiştir. Yegorov, daha sonra kök ve türemiş eylemleri inceleyerek *Çuvaşçada eylem yapımı* konusuna geçmiştir. Çuvaşçada eylem yapan her eki içermese de Çuvaşçada eylem yapan eklerin eklenme koşulları, bu koşulların bozulduğu durumların değerlendirilmesi ve çoğu eylem yapan ek hakkında köken bilgisi içermesi açısından çok önemli bir eserdir. Ayrıca her ekin işlevine, işlekliğine geniş örnekler ile değinilmiş ve gerekli yerlerde Türk dilinin tarihsel dönemlerinden örneklere de yer verilmiştir. Yegorov, eylem türetimi başlığı altında ilk olarak sekiz eki incelemiş ve daha sonra yansıma bildiren sözcüklerden eylem oluşturan sekiz eke daha değinmiştir (Bazı ekler, her iki kategoride de bulunmaktadır. Örneğin +*IA-*, +*IAt-* ekleri, hem eylem türetimi başlığı altında hem

de yansıma bildiren sözcüklerden eylem yapımı bölümünde yer almaktadır). Yegorov, daha sonra çatı eklerini incelemiştir: dönüşlülük kategorisi $(-(i)n/-(\tilde{i})n-$ ekleri), dönüşlü-orta çatı kategorisi $(-(i)n/-(\tilde{i})n-$, $-(i)l/-(\tilde{i})l-$ ekleri) vb.), ettirgenlik kategorisi $(-tAr-$, $-(A)r-$ ve $-t-$ ekleri). Yegorov, Çuvaşçada $-(i)l/-(\tilde{i})l-$ ekleri edilgenlikten çok dönüşlülük işlevinde görüldüğü için bu eki, dönüşlü-orta çatı kategorisinde incelemiş ayrı bir başlık açmamıştır. Son olarak ise sıklık çatısı eklerine yer verilmiştir: $-kAlA-$ ve $-(A)lA-$ ekleri. Yegorov, ayrıca Çuvaşçada eylemin yeterliliğini gösteren $-Ay-$ eki ile eylemin olumsuzluğunu belirten $-mA-$ ekine de değinmiştir. Bu bölümde belirtilen konular dışında; *eylemde zaman ve kipler*, *eylemsi* konuları da işlenmiştir. Sonraki bölümlerin yazarları ve konular ise sırasıyla şu şekildedir; İvan Pavlovich Pavlov- *Ulaş*, Vasiliy Georgiyeviç Yegorov-*Belirteç*, İvan Pavlovich Pavlov-*Edatlar* ve *Görevli Kelimeler*, Vasiliy Georgiyeviç Yegorov-*Bağlaç-Edat-Ünlem-Yansıma Sözcükler*.

1959 yılında Nikolai Andreyevich Rezyukov tarafından yazılan *Sopostavitel'naya Grammatika Russkogo i Çuvaşskogo Yazıkov* adlı eserde *Çuvaşça söz yapım ekleri* yalnızca örnekler ile açıklama yapılmadan verilmiştir.

Liya Sergeyevna Levitskaya'nın 1976 yılında yayınladığı *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazık* adlı eseri, Çuvaşça üzerine yapılmış en başarılı biçimbilgisi çalışmalarından biridir. 20. yüzyılda Çuvaşçanın söz yapımının en ayrıntılı işlendiği eser olan *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazık*'da öncelikle ad ve eylem çekim ekleri ile eylemden eylem yapan eklerden bazıları incelenmiştir (yeterlilik eki $-Ay-$, sıklık çatısı ekleri $-kAlA/- (A)lA/-mA-$). Söz yapımı bölümünde ad yapan ve eylem yapan ekler şeklinde iki ana başlık oluşturulmuştur. Levitskaya *omonim* (eş adlı) ekleri, tek başlık altında incelemiştir. Örneğin Çuvaşçada hem addan hem de eylemden eylem türeten $+şin-/ +şin-$ ve $-şin-/ -şin-$ ekleri vardır, bunlar tek başlık altında değerlendirilmiştir. Levitskaya, hemen her ekin kökeni hakkında açıklama yapmış veya açıklama yapılan kaynaklara gönderme de bulunmuş, ek birleşik bir ekse bu yapıdaki ekleri belirtmiş, ekin işlevlerine, işlekliğine değinmiştir. Ayrıca eserde hem art zamanlı hem de eş zamanlı örnekler karşılaştırma yoluyla verilmiştir. Levitskaya, bazı ekler hakkında düzeltmeler de yapılmış² ve bazı eklerin, Çuvaşçanın ağızlarında bulunan yanbiçimlerine de değinilmiştir.

1985 yılında İvan Andreyevich Andreyev vd. tarafından hazırlanan *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'* adlı sözlüğün son dört sayfasında Çuvaşça söz yapım ekleri, örneklerle kısaca incelenmiştir.

² Örneğin İvan Pavlovich Pavlov'un $+rA-$ eki ile türetilmiş olarak değerlendirdiği bazı örneklerin $+A-$ eki oluşumları arasında değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Bunlara ilgili yerlerde değinilecektir.

Mixail Romanoviç Fedotov tarafından yazılan *Çuvaşskiy Yazık v Sem'ye Altayskih Yazıkov III* (1986) adlı eserde ad ve eylem yapım ekleri, Türk dillerinden ve Çuvaşçadan örneklerle karşılaştırılmış ve bazı eklerde köken açıklamaları da yapılmıştır.

Mixail Romanoviç Fedotov'un 1990 yılında yayımladığı *Çuvaşsko-Mariyskiye Yazıkoviye Vzaimosvyazi* adlı eserde, Çuvaşça ve Marice karşılaştırma bazı söz yapım eklerine de her iki dilden örneklerle ayrıntılı bir şekilde değinmiştir. Eserin asıl değeri, Çuvaşçanın biçimbilgisel açıdan bir Ural dili olan Marice ile karşılaştırılıyor olmasıdır. Fedotov, Çuvaşça-Marice ilişkili olduğunu düşündüğü yirmi dört ad yapım eki ve yirmi beş eylem yapım eki tespit etmiştir.

Al'bina Vital'yevia Emel'yanova tarafından yazılan *Çuvaşskiy Glagol* (2002) adlı eserde, Çuvaşçada eylem yapımı konusuna değinilmektedir. Emel'yanova'nın ekleri incelemede kullandığı yöntem, yalnızca işlevin belirtilip (örneğin eylemden eylem yapar, yaptırmak veya oldurmak anlamı verir vb.) örneklerle geçilmesidir. Emel'yanova, addan ve eylemden eylem yapan ekler şeklinde başlık hazırlamamış, eylem yapan ekleri karışık incelemiştir.

İvan Andreyevich Andreyev'in *Çuvaşskiy Yazık* adlı eseri (2011); Çuvaşçanın ses sistemi ve morfolojisi, Çuvaşça metin örnekleri ve Çuvaşça-Rusça kısa bir sözlük içermektedir. Andreyev, Çuvaşçada söz yapımına değinmiştir. Bu bölüm dört başlık altında toplanmıştır; *ad yapan ekler* (addan ad yapan ekler, addan ad yapan ekler, sıfattan ad yapan ekler), *sıfat yapan ekler* (sıfattan sıfat yapan ekler, eylemden sıfat yapan ekler), *eylem yapan ekler* (addan eylem yapan ekler, sıfattan eylem yapan ekler, eylemden eylem yapan ekler ve yansıma sözcüklerden eylem yapan ekler) ve *belirteç yapan ekler*.

İvan Pavlovich Pavlov'un *Sovremenniy Çuvaşskiy Yazık* adlı eseri (2014), Çuvaşça üzerine yapılmış en zengin biçimbilgisi çalışması olması açısından önemlidir. Çünkü söz konusu eser, Çuvaşçada söz yapım yolları ile ilgili en ayrıntılı araştırma niteliğindedir. Nitekim Pavlov, bu eserde Çuvaşçada birkaç sayılı örnekte görülen eklere bile yer vermiştir. Eserin ilk bölümünde (*Morfemika*) ana hatlarıyla biçimbilgisine değindikten sonra Çuvaşça örneklerle biçimbirim kavramını açıklamış, taban olarak kullanılan biçimbirimlerin özellikleri ile eklerin birleştirilmesine, bu eklerin yanbiçimlerine, birden fazla biçimbirimin bir araya getirilmesiyle oluşmuş birleşik eklere (Örneğin +*IA-t-*, +*IA-ş* ekleri vb.) ve Çuvaşçada çok sayıda bulunan *eş adlı* eklere de kısaca değinmiştir. Pavlov, bu bölümde son olarak *boş biçimbirimlerden* bahsetmiştir. İkinci bölümde (*Morfonologiya*); Çuvaşçada *eklenme*

sırasındaki deęişikliklerden³, sözcük türetimi sırasında kök biçimbirimlerdeki deęişimlerden⁴, eklenme sırasında eklerdeki değişikliklerden yani eklenme koşullarından, eklenme sırasındaki yardımcı seslerden bahsetmiştir. Eserin son bölümü ise *Çuvaşçada sözcük yapımıdır (Slovoobrazovaniye)*. Pavlov, bu bölümde *sözcük oluşturma yöntemleri*⁵, *eklenmenin sözdizimsel etkileri* gibi konulardan bahsettikten sonra *Çuvaşçada söz yapım eklerini* incelemiştir. Pavlov'un ekleri inceleme yöntemi şu şekildedir: eğer ek işlekse ve işlevi çoksa bu işlevler sırayla belirtilip örnek gösterilir. Ayrıca her sözcük türünün türetim ile oluşumu ayrı ayrı incelenmiştir: *ad yapan ekler*, *sıfat yapan ekler*, *belirteç yapan ekler* vb. Bazı ekler, birden fazla bölümde bulunabilir. Örneğin +IA- eki eki, türettiği eylemlerin işlevine göre hem addan eylem hem de sıfattan eylem türeten ekler içerisinde değerlendirilmiştir. Eserde, söz yapım eklerinden, ilk olarak eylemden ad yapım ekleri incelenmiştir. Bu bölümde otuz bir ek vardır. Daha sonra sırasıyla *sıfatlardan ad yapan ekler* (altı ek), *addan ad yapan ekler* (on yedi ek), *küçültme ekleri* (yedi ek), *yansıma bildiren sözcüklerden ad yapan ekler* (sekiz ek), *sayılarından ad yapan ekler* (tek ek) incelenmiştir. Pavlov, ad yapan eklerden sonra *sıfat yapan ekleri* incelemiştir. Bu bölümde; *addan sıfat yapan ekler* (on beş ek), *sıfattan sıfat yapan ekler* (yirmi ek), *eylemden sıfat yapan ekler* (on dokuz ek) ve *yansıma bildiren sözcüklerden sıfat yapan ekler* (on bir ek) vardır. Daha sonra *belirteç yapan ekler* vardır: *addan belirteç yapan ekler* (dokuz ek), *sıfatlardan belirteç yapan ekler* (yedi ek), *sayı sözcüklerinden belirteç yapan ekler* (altı ek), *belirteçlerden belirteç yapan ekler* (sekiz ek), *yansıma bildiren sözcüklerden belirteç yapan ekler* (tek ek) ve *eylemden belirteç yapan ekler* (tek ek). Pavlov, *adıl yapan ekleri* de inceledikten sonra *eylem yapımı* bölümüne geçmiştir. Bu bölümde; *addan eylem yapan ekler* (on dokuz ek), *sıfattan eylem yapan ekler* (on üç ek), *sayı bildiren sözcüklerden eylem yapan ekler* (iki ek), *adıldan eylem türeten ekler* (tek ek), *yansıma bildiren sözcüklerden eylem yapan ekler* (on üç ek), *eylemden eylem yapan ekler* (on altı ek) vardır. Pavlov; - (i)t-/- (i)t-, -(i)n-/- (i)n-, -(i)l-/- (i)l-/- (i)r-/- (i)r-/(A)r- vb. eklerini ise ayrı bir başlık altında *çatı ekleri* olarak incelemiştir.

Çuvaşçanın biçimbilgisi üzerine Batıda yapılan çalışmalar ise şu şekildedir; 841 yılında Guilelmus Schott tarafından Latince yazılan *De Lingua Tschuwaschorum* adlı tezin asıl önemi, Çuvaşçanın ilk kez bir Türk dili olarak değerlendirildiği eser olmasıdır. Ancak tezin üçüncü bölümünde (*Disquisitiones Grammaticam Spectantes*) Çuvaşçanın biçimbilgisi ile ilgili bazı bilgiler

³ Örneğin söz sonu t foneminin, üçüncü tekil iyelik eki *i* önünde ç fonemine değişmesi: *pürç*i** < *pürt+i* (Pavlov 2014: 57).

⁴ Örneğin söz sonu u veya ü fonemi, ünlü ile başlayan bir ekten önce sırayla *iv* ve *iv* ses gruplarına değişir: *siv+i*m < su (Pavlov 2014: 60).

⁵ Bunlar *morfo-semantik yöntem*, *leksik-semantik yöntem* ve *morfo-sentaks* yöntemidir (Pavlov 2014: 100-106).

bulunmaktadır. Bu bölümde; çoğul, ilgi, yönelme, ayrılma, bulunma, araç, belirtme ekleri, eylemde bazı zamanların kişilere göre çekimi, Türkçe ve Osmanlıca örnekler ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu anlamda *De Lingua Tschuwaschorum* adlı tez, Çuvaşça karşılaştırmalı biçimbilgisi çalışmalarının ilki sayılabilir. Eserde ayrıca addan ad yapan *+kI* ve olumsuzluk eki *-mA-* ekine de yer verilmiştir. Bu açıdan da Çuvaşçada söz yapımına, az da olsa değinen ilk yayın olarak değerlendirilebilir.

József Budenz tarafından 1862'de *Nyelvtudományi Közlemények* dergisinin ilk sayısında (200-268 ve 353-433) yayınlanan *Csuvas Közlések és Tanulmányok I-II* adlı makaleler; Çuvaşçanın ses sistemi ve Çuvaşçada ad, adıl, sıfat gibi konuların işlendiği yayınlardandır. Budenz; II. makalede Çuvaşçada soru ekleri, eylemde kip gibi konuların yanında bazı eylemden ad yapım ekleri ile bazı ortaç eklerini de (*-mAllA*, *-(A)kAn*, *-nĭ/-nĭ*, *-sA*, *-sassĭn/-sessĭn*, *-As* ve bunlardan bazılarının olumsuzluk biçimleri) incelemiştir. Budenz'in 1863'de *Nyelvtudományi Közlemények* dergisinin 2. sayısında (s. 15-69) yayınlanan *Csuvas Közlések és Tanulmányok III* adlı makalesi ise Çuvaşçada söz yapımı alanında dönemine göre en ciddi ve en geniş çalışmadır. Makalede, öncelikle Çuvaşçada ad ve durum ekleri olan ilgi, yönelme, bulunma, ayrılma ve araç ekleri üzerinde durulmuş daha sonra addan ad yapım ekleri olan *+sĭr/+sĭr*, *+lA*, *+(ĭ)n/+(ĭ)n*, *+AllA* eklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca bazı bağlaçlarla ve üçüncü tekil kişi iyelik eki ile ilgili de bilgilere yer verilmiştir. Makalede bunlardan başka Çuvaşçada ulaçlar, belirteçler ve ünlemler ile ilgili de bilgiler vardır. Makalenin söz yapımı kısmında ise üç başlık vardır: addan ad yapan ekler (*+sA*, *+lA*, *+rAh*, *+i*, *+hi* ekleri), eylemden eylem yapan ekler (dönüşlülük eki, ettirgenlik eki *-tAr-* vd.) ve birleşik adlar.

1961 yılında John Richard Kruger tarafından yazılan *Chuvash Manuel* adlı eserde ilk olarak Çuvaşlar ve Çuvaşistan hakkında bilgi verilmiş daha sonra Çuvaşçanın grameri incelenmiştir. Eserin son bölümü, metin örnekleri içermektedir. Eserde eylem yapım eklerinden bazıları da örnekler ile incelenmiştir: *+lA-*, *+lAn-*, *+lAt-*, *+tAt-*, *-(A)y-* vb.

András Róna-Tas, 1987 yılında *Csuvas Nyelv Vázlatos Nyelvtana* adlı eserini yayınlamıştır. Eserde Çuvaşçanın ses sistemi yanında, biçimbilgisi de işlenmiştir. Róna-Tas; *Çuvaşçada ad durum eklerini* incelendikten sonra Çuvaşçada söz yapımıyla ilgili yalnızca *addan ad yapan +sĭr/+sĭr* ekine değinmiştir. Eserde bunun dışında *adıl*, *bağlaç*, *ilgeç*, *eylem*, *sayı* gibi bölümler vardır ve *ortaç eklerinin* hemen hepsi incelenmiştir.

Lars Johanson ve Éva Ágnes Csató tarafından editörlüğü yapılan *The Turkic Languages* adlı kitabın Çuvaşça ile ilgili bölümünü Larry Clark yazmıştır (2002). Clark, bu bölümde Çuvaşçanın ses

sisteminden sonra *ad, sıfat, adıl, sayı, eylem* gibi konulara değinmiştir. Clark; yalnızca Çuvaşçada işlek olarak kullanan birkaç eki, işlev belirterek örneklerle incelemiştir.

Çuvaşçanın biçimbilgisi üzerine Türkçe olarak yazılmış çalışmaların sayısı da zaman içinde oldukça artmıştır. Metin Yılmaz, 1996'da *Çuvaş Türkçesinde Fiil* adlı doktora tezini savunmuştur. Bu çalışmada Çuvaşçada eylem ile ilgili çeşitli konulara değinilmiş ve eylem yapımı da kısa bilgi ve örnekler ile incelenmiştir.

Emine Yılmaz'ın *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji-Bir Deneme* (2002) adlı eseri, yöntem açısından alanda yapılan çalışmalar arasında en önemlilerinden biridir. Adından da anlaşılacağı üzere Yılmaz, bu eserde, özellikle eklerle ilgili, çok zamanlı yani art ve eş zamanlı örnekler kullanmıştır. Ancak eserde, eş zamanlılık daha ön plandadır. Ayrıca ekler, Eski Türkçe ve Genel Türkçe biçimler ile karşılaştırıldığı için dolaylı yoldan Çuvaşçanın fonetiği hakkında birçok bilgiye yer verilmiştir. Eserde iki ana bölüm vardır: söz bölükleri (ad, dilsel cinsiyet, çekim ekleri, adıllar, sıfatlar, belirteçler, son takılar, bağlaçlar, ilgeç ve ünlemler, eylemler, eylemde zaman, kip ve eylemsiler vd.) ve söz yapımı. Söz yapımı bölümü ise birleştirme yoluyla ve eklenme yoluyla söz yapımı olarak ikiye ayrılmaktadır. Eklerin incelenmesindeki yöntem, bu tez çalışmasında da örnek alındığı gibi, öncelikle okuyucuya Çuvaşçada adı geçen ekin, Türkiye Türkçesi ve Eski Türkçe biçimlerinin örnekler ile verilmesidir. Bu sayede karşılaştırma yaparak Çuvaşça örneklerini göreceğimiz ek hakkında ön bilgi sahibi oluruz. Yılmaz; bunun dışında eklerin işlevleri, işleklik dereceleri ve ek, ödünçleme ise hangi dilden ödünçlendiği ve ek asıl Çuvaşça değil ise bunun nedeninin ne olduğu gibi konulara değinmiştir. İlgili eklerin türetim örneklerinin birçoğunun karşısına Genel Türkçe ve Eski Türkçe karşılıkları da verilmiştir. Bu karşılaştırmalı yöntem sayesinde yukarıda da belirtildiği gibi Çuvaşçanın yalnızca morfolojisi hakkında değil, fonetiği hakkında da bilgi sahibi olunabilmektedir. Ayrıca *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, İvan Pavlovich Pavlov'un aşağıda bahsedileceği eserinden sonra, Çuvaşçada türetim eklerinin en ayrıntılı incelendiği eserdir. Yılmaz, ad yapan ve eylem yapan toplam altmış sekiz ek tespit etmiştir. Ayrıca *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji-Bir Deneme*, Türkiye'de Çuvaşça morfoloji çalışmalarının temeli niteliği taşımaktadır.

Ahmet Bican Ercilasun'un editörlüğünde 2007 yılında yayımlanan *Türk Lehçeleri Grameri* adlı kitapta Feyzi Ersoy tarafından yazılan *Çuvaş Türkçesi* bölümü yer almaktadır. Bu bölümde *Çuvaşçanın ses sistemi* ve *biçimbilgisi* gibi konulara değinilmiştir. Feyzi Ersoy, *Çuvaşçada söz yapımı* da örneklerle incelemiştir.

Feyzi Ersoy'un *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça* (2008) adlı doktora tezinde, *Türkçe-Moğolca ve Çuvaşça ses denkliklerinden sonra yine Türkçe-Moğolca ve Çuvaşça karşılaştırmalı biçimbilgisi* ele alınmış ve bu üç dilde de bulunan bazı yapım ekleri karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Tezin önemi de bu karşılaştırma yönteminden gelir çünkü Altay dilleri kuramı için önemli veriler ortaya konmuştur.

Oğuzhan Durmuş tarafından yazılan *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi* adlı doktora tezi (2009), söz yapım eklerini içermese de ad çekim eklerini, Çuvaşçanın tarihsel dönemlerini de katarak hem eş zamanlı hem art zamanlı değerlendirmesi açısından dikkate değerdir.

Çuvaşçanın biçimbilgisini işleyen son Türkçe yayın, Feyzi Ersoy'un *Çuvaşça Türkçesi Grameri* (2017) adlı eseridir. Kitabın biçimbilgisi bölümü, *kelime türleri* (ve bunların alt başlıkları örneğin *eylemde zaman, kip, eylemsiler vb.*) ve *yapım eklerini* içermektedir. Kelime türlerinin, özellikle de belirteçlerin ayrıntılı bir şekilde incelendiği eserde yapım ekleri; genel olarak işlev, işleklik, ses uyumlarına uyup uymama gibi açılardan örneklerle incelenmiş ve gerekli yerlerde ekin, Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi biçimleri de belirtilmiştir.

Bizim çalışmamızda ise Çuvaşçanın sözcüklüğü ve biçimbilgisi üzerine yapılmış çalışmalar, taranarak Çuvaşçada addan eylem ve eylemden eylem türeten ekler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çuvaşçada birleşme yoluyla eylem yapımı, çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bu çalışmanın veri tabanını; *Narspi, Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri, Ulup Çuvaş Destanı, Çuvaş Alp Hikâyeleri, Biler Şehrinin Fethi, Asker Karısı* metinleri oluşturmaktadır. Bunun dışında metin içinde gönderme yapılan ve kaynakçada da belirtilen Çuvaşçanın biçimbilgisi ile ilgili çalışmalardan ve Çuvaşça sözlüklerden de yararlanılmıştır.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde addan eylem türeten ekler, ikinci bölümde ise eylemden eylem türeten ekler incelenmiştir. Hemen her ekin kökeni ile ilgili bilgi verilmeye çalışılmış, söz konusu ek art ve eş zamanlı olarak değerlendirildikten sonra Çuvaşçadaki işlevleri, eklenme koşulları vb. örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Gerekli yerlerde ekin, Moğolca ve Maricedeki durumu da değerlendirilmiştir.

Ekler için kullanılan örneklerin alındığı dizin ve sözlüklere kaynakça kısmının ilk iki sayfasından ulaşılabilir. Eklerin bulundukları yerlerin gösteriminde kaynakların dizin sistemi kullanılmıştır. Çuvaşça örneklerde, kelime tabanı ve kelimenin türemiş biçimi sözlükte aynı sayfada ise sayfaya bir kez, ilgili kelime sonunda değinilmiştir.

1. BÖLÜM

ADDAN EYLEM YAPIMI

Çuvaşçada da eylem yapımı, -Türk dilinin tarihsel dönemleri ile çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi- birleşme ve eklenme yoluyla gerçekleştirilir. Bu çalışmada Çuvaşçada eklenme yoluyla eylem söz yapımı incelenecektir.

1.1. ADDAN EYLEM YAPAN EKLER

Bu bölümde Çuvaşçada addan eylem türetiminde görülen toplam yirmi dört ek incelenmiştir. Bunlardan altı tanesi ödünçlemedir. Ödünçleme eklerin çoğu, Tatarcadandır. Genel Türkçe veya Mariceden ise daha az sayıda addan eylem yapım eki Çuvaşçaya ödünçlenmiştir. Bazı eklerin (+rA-, +çe- ve yanbiçimleriyle birlikte +ırka-/+ırke- ekleri) işlevlerinin açıklanması için Moğolca biçimlere başvurulmuş ve bunların işlevinin Moğolca ile paralel olduğu, eskicil bir işlevi yansıttığı tespit edilmiştir. Çuvaşçada addan eylem türeten eklerin yarısı, -Türk dilinin tarihsel dönemleri ve çağdaş Türk dilleri ile paralel bir şekilde- oldukça işlektir. Diğerleri ise orta veya az işleklige sahiptir. Yukarıda da belirtildiği üzere bu eklerin birçoğu (+kış-/+kış-/+kAş- ve +tAr- dışında), diğer Türk dillerinde de aynı ya da farklı biçimlerde eylem türetiminde görülmektedir. Çuvaşçada addan eylem türeten eklerden bir kısmı ise eylem türetiminde de görülmektedir (+rA-, +çe- ve yanbiçimleriyle birlikte +ırka- ekleri). Bu ikiliğin sebepleri de ilgili yerlerde değerlendirilmiş ve söz konusu durumun Moğolcada da aynı eylemlerin hem addan hem de eylemden eylem türetmesi ile ilgili olabileceği düşünülmüştür.

1.1.1. {+A-}

Türkiye Türkçesinde; *kan+a-* “kanamak”, *oy(u)n+a-* “oynamak”, *yaş+a-* “yaşamak” ve daha birçok eylemin yapısında gördüğümüz +A- ekinin Çuvaşçada bulunan biçimidir. Bazı araştırmacılar, +A- ekinin +I- ve +U- yanbiçimlerinin de olduğunu düşünmektedir (Eraslan 2012: 113). Ancak Çuvaşçada söz konusu ek, yalnızca +A- biçiminde bulunduğu için burada yalnızca Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerinde bulunan +A-’lı biçimler değerlendirilecektir.

1.1.1.1. {+A-} Eki ve {+A-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

+A- eki, tarihsel ve çağdaş Türk dillerinde +IA- ekinden sonra kullanılan, en yaygın addan eylem yapım ekidir. Marcel Erdal; ekin, Karahanlı Türkçesi ile yazılmış kaynaklarda bulunan birçok örnekte üzerine başka bir eylemden eylem yapım eki alarak genişletilmiş biçimleriyle de kullanıldığını belirtmektedir. Ona göre; +A- oluşumları en fazla iki heceli olabilir. Bunun tek istisnası, tek örnek olan *mayak+a-* ve yine tek örnek olan *mayaka-n-* örnekleridir. Erdal, bu örneğin istisna olmasının sebebini ise şu şekilde açıklamaktadır: +A- eki genellikle ikinci hecesi dar ünlülü olan kelimelere geldiği için bu dar ünlü düşer. *Mayak+a-* örneğinde ise ikinci ünlü, geniş bir ünlüdür. Bu nedenle ünlü düşmesi gerçekleşmemiş ve türetilen kelime üç heceli olmuştur. Erdal, ayrıca iç ses düşmesinin Runik alfabeli yazıtlarda şüpheli olduğunu, ancak başka yerlerde bununla ilgili iyi veriler olduğunu belirtmektedir. Örneğin vurgusuz orta hecenin düşmesi Karahanlı Türkçesin kaynaklarında bulunan *beze-* kelimesinde kaynaşmaya yol açmıştır: *beze-* “süslemek” < *bedze-* < *bediz+e-* < *bediz* “resim, süs, heykel” (1991: 428-429).

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, +A- ekinin Türk dilinin erken dönemlerinden Çağdaş Türk dillerinin oluşumuna kadar her türlü ad soylu sözcükten eylem oluşturduğunu, bu ekle yapılan eylemlerin birçoğunun türemiş eylemlerin çok eski katmanlarını oluşturduğunu, küçük bir kısmınınsa son dönemlerde oluştuğunu ifade etmektedir. Şçerbak, Marcel Erdal’dan farklı olarak +A- ekinin ad soylu sözcüklere eklenmesinde yapısal bir sınırlama olmadığını ve bu ekin hem tek heceli hem de çok heceli kelimelere eklendiğini belirtmektedir. +A- eki, hem geçişli hem de geçişsiz eylemler oluşturabilmektedir (2016: 154).

Sir Gerard Clauson; bu ekin, muhtemelen en eski addan eylem yapım eki olduğunu belirtmiştir. Ona göre; söz konusu ek, 8. yüzyıla kadar verimsizdir. Clauson, +A- ekinin +I- ve +U- yanbiçimlerinin olduğunu ancak bunların yaygın olmadığını, +A- yanbiçiminin ise oldukça işlek olduğunu ifade etmektedir (2002: 133). Annemarie Von Gabain de +A- ekinin ET’de +I- ve +U- gibi yanbiçimlerinin bulunduğu konusunda Clauson ile hemfikirdir (2007: 48). Aleksandr Mihayloviç Şçerbak ise +I- ve +U- eklerinin +A- ekinin yanbiçimi olup olmadığına dair kesin bir bilgi olmadığını, ancak -A-, -U ve -I zarf fiillerinin aralarındaki ilişki dikkate alınırsa bunların arasında bir yakınlık olabileceğini belirtmektedir. Şçerbak, +I- ve +U- ile oluşturulmuş eylemlerin az olduğu konusunda Clauson ile hemfikirdir (2016: 155).

Ancak Mixail Romanoviç Fedotov, Çuvaşçada +A- ekinin +I-/ +U- yanbiçimleri bulunmadığı için geriye kalan Türk dillerinde ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bulunan +I-/ +U-’lu biçimlerin de

+A- ekinden hareketle açıklanması gerektiğini belirtir: Çuv. *puyan* “zengin” (< Moğ. *bayan* “zengin”) ~ Kırğ., Tat., Tuv., Trkm. *bayı-* “zenginlemek” vb. (1986: 42). Bizce de Çuvaşçada +A- ekinin +I- ve +U- yanbiçimleri bulunmadığı için Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve diğer çağdaş Türk dillerinde bulunan +I-/ +U- (Yakutça için buna +OO- yanbiçimi de eklenebilir) ekleri, ikincil olmalıdır.

+A- ekinin kökeni konusunda ise çeşitli görüşler ortaya konmuştur.

Nikolay Aleksandroviç Baskakov; +A- ekinin, +lA- ekinin ayrışması sonucu ortaya çıktığını düşünmektedir. Ona göre +lA- eki sonu ünsüzle biten kelimelere gelerek asimile olmuş ve onun bir sonraki biçimi olan +A- eki ortaya çıkmıştır. Baskakov, ayrıca +A- ekinin daha çok sonu -l, -n ve -t ile biten adlara geldiğini belirtmektedir (1952: 319). Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, +A- ekinin; *-ya- ekine götürülebileceğini, ancak +A- ekinin eski tipinin -ya- (-ga-) şeklinde onarımı desteklemediğini belirtmektedir. Şçerbak ayrıca, Azerbaycan Türkçesindeki *bula-* “karıştırmak” kelimesinin, Tatarcada *bolğa-* kelimesine, Türkiye Türkçesindeki *dola-* “dolamak” kelimesinin Hakasçadaki *tolğa-* kelimesine karşılık gelmesinin buna bir kanıt olamayacağını ve Oğuz grubu dillerinde g’nın bazı koşullarda düzenli olarak düştüğünü göz önünde bulundurmak gerektiğini belirtir (2016: 156).

Fuat Ganiyev ise +A- ekinin bağımsız bir ek olarak yaşadığını, bu nedenle kökeninin başka eklere dayandırılarak açıklanmasının mümkün olmadığını belirtir (2013: 160).

1.1.1.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+A-} Eki

+A- eki, Türk dilinin tüm tarihsel dönemlerinde işlek bir ek olmuştur ve daha çok adlardan geçişli eylemler, sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden ise geçişsiz eylemler türetmiştir. +A- eki için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz:

sıġta- “yas tutmak, ağlamak” < *sıġut* + a- < *sıġut* “yas, feryat” (OY KT D4, KT K11)

yaşa- “yaşamak” < *yaş* “yaş, ömür yaşı” (OY KT K2, BK D14)

Türk dilinin diğer tarihsel dönemleri olan Karahanlı Türkçesinden *aşa-* “yemek yemek”, *ata-* “ad koymak” (DLT 556/458, 555/457) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *beze-* “süslemek”, *boşa-* “boşamak” (NF: 308-11) vb.; Kıpçak Türkçesi döneminden *oy(u)na-* “oynamak”, *sana-* “saymak” (CC 16b/6, 18b/22) vb.; Çağatay Türkçesi döneminden *kana-* “kanamak”, *tile-* “dilemek” (ÇT 952, 1016) vb. eylemleri, +A- eki ile türetilmiş eylemlerdendir.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde de bu ekle türetilmiş eylemler bulmak mümkündür: *ada-* “ad vermek”, *dile-* “dilenmek” (TS) vb.

Ayrıca +A- eki, hemen hemen bütün tarihsel dönemlerde çatı eklerini üzerine alarak da kullanılabilmektedir. Bu örneklerin çoğunda çatı eksiz biçimler dilde kullanılmaz, yani kalıplaşmışlardır: *alnaş-* “karşı karşıya gelmek” < **alın+a-ş-* < *alın* “alın” (NF 25-15) vb. Ancak bu durum, her eylem için geçerli değildir. Örneğin; *bezen-* “süslenmek” eyleminin çatı eksiz biçimi olan *beze-* “süslemek” (NF 308-11) eylemi de dilde bulunmaktadır.

1.1.1.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+A-} Eki

Tahsin Banguoğlu, +A- ekinin Eski Türkçeden bu yana işlekliğini kaybettiğini düşünmektedir. Nitekim dilimize İslamiyetten sonra giren birçok Arapça ve Farsça kelime nadir görülür (*harca-* < *harç* “harcanan para” vb.). Ancak başka eklerle genişletilmiş biçimleriyle işlekliğini korumuştur. Bu biçimler, ikinci ekin etkisiyle yeni anlamlar kazandıkları için ayrı incelenmelidir (Banguoğlu 1974: 205). Yine de hemen her Türk dilinde +A- eki ile türetilmiş birçok eylem bulunmaktadır.

+A- ekinin Çağdaş Türk dillerinde Alt. *kana-* “kanamak”, *kıyna-* “ızdırap vermek, azap çektirmek” (Naskali ve Duranlı 1999: 96-111) vb.; Hak. *ine-* “işaretlemek”, *töze-* “döşemek”, *una-* “onamak” (Arıkoğlu 2005: 219-523-540) vb.; Kırg. *boşo-* “serbest kalmak”, *meltire-* “parlamak, şıldıra- “şarıldamak” (Yudahin 1998: 133-561-685) vb.; Tat. *ata-* “ad vermek”, *kana-* “kanamak”, *töne-* “tünemek” (Ganiyev vd. 1997: 34-134-346) vb.; Trkm. *ağza-* “anmak, sözünü etmek”, *gaana-* “kanamak”, *orna-* “yerleşmek” (Tekin vd. 1995: 26-223-491) vb.; Tuv. *booza-* “hamile kalmak”, *düje-* “düş görmek” (Kuular ve Arıkoğlu 2003: 12-37) vb.; Yak. *öhöö-* “öç almak”, *uuhaa-* “üremek, çoğalmak” (Sleptsova 1972: 290-449) vb.; YUyg. *beze-n-* “süslenmek”, *oyna-* “ oynamak” (Necip 1995: 39-302) vb. örnekleri vardır. Görüldüğü gibi bütün Türk dillerinde ad soylu sözcüklerden olmak ya da yapmak bildiren, geçişli ve geçişsiz eylemler türeten işlek bir ektir.

1.1.1.4. Çuvaşçada {+A-} Eki

+A- eki, Çuvaşçada da tüm diğer Türk dillerinde olduğu gibi işlek bir ektir ve işlevsel olarak +IA- ekine çok yakındır (Levitskaya 1976: 169). +A- ekinin işlevlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Adlaren tabanla ilgili iş veya hareketi yapmak veya olmak anlamında eylemler türetir:

avra- “sarmak” (ÇRS 22) < *avır+a-* < *avır* “girdap” (ÇRS 21)

hın+e- “cezalandırmak” < *hın* “eziyet, ıstırap” (ÇRS 553)

sın+a- “gözlemek, gözlemlemek” (ÇRS 351) < **sın* “çalışma, deneyim”

şul+a- “yalamak” (ÇRS 423) < **şul* “sıvı gıda, köpekler için püre”

tış+e- “belirtmek, işaret etmek” (ÇRS 478) < **tış* “görünüş”⁶

utma- “yürümek, adım atmak” < *utım +a-* < *utım* “adım” (ÇRS 520)

vıç+e- “kızmak, sinirlenmek” < *vıç(i)* “öfke” (ÇRS 78)

2. Yansıma bildiren kelimelerden geçişli ya da geçişsiz eylemler türetir:

çitr+e- “titremek” (ÇRS 594) < *çitir+e-* < **çitir* “yansıma söz”

lik+a- “çırpamak, karıştırmak” < *lik* “çatırtı, tıklama bildiren yansıma söz” (ÇRS 211)

pavra- “çene çalmak” (ÇRS 265) < *pavır+a-* < **pavır* (Dilde kullanımdan düşmüş bir yansıma sözcük olmalıdır)^{7 8}

yaltır+a- “parlamak, parıldamak” < *yaltır* “parlaklık ve ışıltı bildiren yansıma söz” (ÇRS 646)

⁶ Liya Sergeyevna Levitskaya, Çuvaşçadaki *tışe-* eylemi Tatarca *töze-* “hedef, amaç edinmek” < *töz* “düz, doğru” yapısından ödüncleme olabileceğini belirtmektedir. Çünkü Tat. *töz* “düz, doğru” kelimesi *z~r* denklığı gereği Çuvaşçada *türe* biçiminde olmalıydı (1976: 170, Fedotov 1996: 223).

⁷⁷ Metin Yılmaz, *pavra-* eylemini *pav* “yansıma sözcük” kelimesinden *+rA-* ile türetilmiş eylemler içerisinde değerlendirmiştir (1996: 131) ancak bizce bu eylem de *+A-* eki altında değerlendirilmelidir. Aşağıda *yaltıra-*, *yanıra-*, *yiltıra-* eylemlerinden de görüldüğü üzere bazı durumlarda vurgusuz orta hece korunmuştur. Bu nedenle *çitre-*, *pavra-* vb. son sesinde *ra/re* barındıran yansıma sözcükler bu şekilde incelenmelidir. *Pavra-* eylemi *pav* “yansıma sözcük” kelimesinden türemiş gibi gözükebilir ancak Çuvaşçada bir de tek heceli yansıma sözcüklerden yine yansıma sözcük türeten bir *+ir/+ır* eki vardır (Aşmarin 1928: 85-93). Bu nedenle bu tip eylemlerin sonundaki *ra/re* ses grubu daha eski bir *+ir+a-/ +ır+e-* biçimine götürülmelidir.

⁸ Metin Yılmaz, bu örnek dışında *yaltıra-*, *yanıra-*, *çitre-* eylemlerini ise *+A-* ekinin türettiği eylemlere örnek olarak vermiştir (1996:131).

yanır+a-/yanra- “çınlamak” < **yanır* “yansıma ses bildiren söz” < *yan* “yansıma söz” (ÇRS 647)

yiltır+a- “pırıldamak, parıldamak” < *yiltır* “parlaklık ve ışıltı bildiren yansıma söz” (ÇRS 120)

Utma- “yürümek”, *çitre-* “titremek”, *yanra-* “çınlamak”, *pavra-* “çene çalmak” örneklerinden de görüldüğü gibi eğer ikinci hece kısa ünlülüysen +A- ekini aldıktan sonra, bu kısa ünlü düşer. Bu nedenle bazı araştırmacılar, *çitre-*, *yaltıra-*, *yanıra-/yanra-*, *yiltıra-* gibi örneklerde bulunan eki; +A- değil, +rA- olarak kabul etmiştir⁹. Yansıma seslerden eylemler türetmede işlek olan bu ek, düzenli-vurgusuz orta hece düşmesi sebebiyle kelime sonundaki -r ünsüzü ile kaynaşmış ve bir süre sonra yansıma eylemlerin yapısında bulunan bu *ra/re* ses grubu, bir +rA- eki olarak değerlendirilmiş olmalıdır.

Jean Deny de +A- ve +I- (+A- ekinin zayıflamış şeklidir) eklerinin, sızıcı veya ıslıklı bir diş ünsüzü ile biten tabanlara eklendiğinde bu ünsüzlerden önceki dar ünlülerin düşüşüne sebep olduğunu belirtir. Bu ünlünün düşmesiyle kelimeler yanlış bölünmüş ve ortaya çıkan yeni hece de bir ek sanılmıştır (1995: 106-107). Yani Jean Deny’e göre; +rA- ile oluşturulmuş eylemler, kelimenin yanlış bölünmesibe ve yanlış hecelenmesine sebep olmuş ve örnekseme yoluyla da yayılmıştır.

Bu anlamda +A- eki ile eylem türetimi sırasında meydana gelen biçimsesbilgisel değişim, Çuvaşçanın Eski Türkçe ve Genel Türkçe ile paylaştığı bir özelliktir. Eski Türkçede de +A- eki, eklendiği kelimenin ikinci hecesindeki dar ünlünün düşmesine (vurgusuz-orta hece düşmesi) ve buna bağlı bir dizi başka ses olaylarına yol açıyordu: *beze-* “süslemek, resim ve heykellerle bezemek” < *bedze-* < *bediz+e-* < *bediz* “resim, heykel”; *sıgta-* “yas tutmak, ağlamak” < *sıgıt +a-* < *sıgıt* “yas, feryat” vb. (Tekin 2016: 84). TT *oyna-* < *oyun+a-* “oynamak”; *benze-* “benzemek” < *beñiz+e-* < *beñiz* “yüz, çehre” vb.

1.1.2. {+(A)I-}/{+(İ)I-}/{+(j)I-}

Türkiye Türkçesinde ünlü ile biten ad soylu sözcük tabanlarına +I- ve ünsüzle biten ad soylu sözcük tabanlarına +AI- şeklinde eklenen ve *karal-*, *sivril-*, *azal-*, *kocal-* gibi daha çok sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden türetilmiş eylemlerden tanıdık olduğumuz ekin, Çuvaşçada bulunan

⁹ İvan Pavlovich Pavlov, +rA- ekini hem yasıma seslerden eylemler yapan ek olarak incelemiş hem de burada verdiği *çitre-*, *pavra-*, *yanra-* örneklerini +A- eki içerisinde değerlendirmiştir (2014: 176-177). Ancak Liya Sergeyevna Levitskaya, bu örneklerin *çitir+e-*, *pavır+a-* ve *yanır+a-* biçiminde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir (1976: 170).

biçimleridir. Söz konusu ekin kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bunlara aşağıda ayrıntılı olarak değinilecektir.

1.1.2.1. {+(A)l-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Genel Türkçede daha çok geniş bağlama ünlüsü ile bulunan +(A)l- ekinin kökeni hakkında birçok tartışma vardır. Çoğu araştırmacıya göre; +(A)l- eki, addan eylem yapan +A- ve edilgenlik eki -l-'nin birleşmesi ile meydana gelmiştir.

Vahit Türk; +(A)l- ekinin, iki farklı yapının tesadüfen birbirine karışması ile oluştuğunu düşünmektedir. Bu yapılardan ilki, addan eylem yapan +A- ekinin üzerine edilgenlik ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Ona göre; +(A)l- eki ile yapılan eylemlerin, diğer çatı eklerini alabilmesi de bunu kanıtlar niteliktedir: *boşa-*, *boşal-*, *boşan-* vb. İkinci yapı ise *bol-* “olmak” eyleminin dilbilgiselleşmesi¹⁰ ile oluşmuş +(A)l- ekidir. Vahit Türk, bunun en önemli kanıtının ise eylemin *bol-* biçimini değil *ol-* biçimini kullanan Oğuz grubundaki lehçelerde +(A)l- ekinin kullanılması ve diğer lehçelerde +(A)r- ekiyle kurulan bazı eylemlerin, Oğuz grubundaki lehçelerde +(A)l- eki ile kurulan eylemlere denk gelmesi olduğunu belirtir. Ancak ona göre; oluşturulan eylemin birinci kısım ekten mi ikinci kısım ekten mi türetildiğini anlamak mümkün değildir, çünkü her ikisi de geçişsiz eylemler türetir (2006: 188).

Zeynep Korkmaz da +(A)l- ekinin +A- ekiyle edilgenlik eki -l-'nin birleşmesi ile oluştuğunu düşünmektedir. Korkmaz, +l- ekini, ünlü ile biten tabanlara gelen ve +(A)l- eki ile aynı işlevde eylemler türeten bir ek olarak ayrı bir başlık altında incelemiştir (2009: 112).

Tahsin Banguoğlu, +(A)l- ekinin birleşik bir yapı olduğunu ve +A- eylemlerinden, *edilen fiiller* anlamına gelen eylemler yaptığını belirtmektedir (1974: 116 ve 206).

Muharrem Ergin de +(A)l- ve +l- ekini ayrı başlıklar altında incelemiştir. Ergin; bu iki ekin, işlev olarak birbirinden farksız olduğunu ifade ettikten sonra +l- eki altında, bu ekin bazı örneklerde eylemden eylem yapan edilgenlik eki -l- ile karıştığını belirtmiştir. Örneğin; *koca-l-* eyleminde taban, hem ad hem de eylemdir. Ergin, bunun açıklamasının ise -l- edilgenlik ekinin bazı örneklerde işlevini zamanla kaybederek addan eylem yapım eki görünümü kazanması olduğunu belirtir. Yani +l- eki, eylemliğin unutulmuş eylemlerin sonunda bulunan edilgenlik eki -l-'den çıkmış olabilir. Muharrem

¹⁰ Bağımsız bir biçimbirimin bağımlı biçimbirim durumuna gelmesi, ekleşmesi.

Ergin, ayrıca +(A)r- eki başlığı altında *r-l* değişmesi sebebiyle, +Ar- ekinin Eski Anadolu Türkçesinde bazen ve bugün bazı ağızlarda +l- ile olduğunu belirtmiştir: *saral-*, *karak-* vb. (2013: 239-241). Vahit Türk, Muharrem Ergin'in bu iki görüşüne katılmamaktadır. İlki: "Oğuz Türkçesinde son ses durumundaki *g*'nin düşmesiyle benzeşen ve isim ve fiil olarak kullanılan pek çok kelime vardır. Bu tür kelimelerin bir kısmında (*ısı* gibi; *ısın-*, *ısıt-* fiilleri var ama *ısı-* fiili unutulmuş) fiil kullanılmaz olmuştur. Ancak bu ekle yapılan fiil örneklerine bakıldığında, ekin ünlüyle biten isimlere geldiği ve bu isimlerin tarihi lehçelerde de isim olarak kullanılmadıkları görülecektir. Bu yüzden bu görüşe katılmak mümkün değildir. Bu görüş *k* sesiyle biten isimler için doğru olabilir (*alçak-* *alçal-* gibi, bu örnekte belki de unutulmuş bir *alça-* fiili söz konusudur), ancak *kısal-*, *incel-* gibi örnekler için aynı durum söz konusu olamaz" (2006:187). İkincisi Ergin'in düşündüğü gibi bir *r-l* değişmesinin mümkün olmayacağıdır, çünkü *sarıg er-* > *sarı er-* > *sarar-* veya *kara er-* > *karar-* olduğu gibi *sarı ol-* > *saral-*, *kara ol-* > *karak-* da olabilir (2016: 188).

Necmettin Hacıeminoğlu, +(A)l- ekinin +A- eki ve -l- ekinin birleşmesinden oluştuğunu düşündüğü için eki, ayrı bir başlık altında incelememiş ve +(A)l- örneklerine de +A- ekinin altında değinmiştir (1996: 149).

Hans Nugteren ve Maarten Korpershoek'e göre ise bu ek, +A- eki ile edilgenlik eki -l- ekinin kaynaşması ile oluşmuştur ve zamanla sıfatlara doğrudan +(A)l- şeklinde eklenmeye başlamıştır. İki araştırmacıya göre; bu birleşmede -l- edilgenlik anlamını korumamıştır (2007: 59-60).

Carl Brockelmann ise edilgenlik ekinin de addan eylem yapan bu ekin de *ol-* "olmak" eyleminden geliştiğini düşünmektedir. Brockelmann ayrıca +(A)l- ekini, edilgenlik eki ile köken olarak özdeş kabul etmiştir: *ezil-* "küçük olmak" < *ez-* "ezmek", *düz+el-* "düzelmek, düz olmak" vb. (1954: 218-219).

1.1.2.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+(A)l-} Eki

+(A)l- eki, Türk dilinin tarihsel dönemlerinin hiçbirinde işlek olmamıştır ve genellikle geçişsiz, olma veya yapma bildiren eylemlerin türetiminde görülmektedir. Orhon Türkçesinde bu ekle ilgili örnek tespit edemedik. Uygur Türkçesinde ise çok az sayıda eylemin yapısında görülür ki bunlardan *tusul-* eylemi de tartışmalı bir yapıya sahiptir:

tusul- “fayda vermek, faydalanmak” < *tusu* “fayda, yarar”¹¹ (Caferoğlu 2011: 254)

Karahanlı Türkçesi döneminden *özel-* “eziyet çekmek” (DLT 107/97); Harezmi Türkçesi döneminden *ulal-* “büyümek” < *ulug+al-* < *ulug* “büyük” (NF 178-12); Kıpçak Türkçesi döneminden *oçal-* “iyileşmek”, *tiril-* “dirilmek” (CC 23b/23) vb. eylemleri de bu ekle türetilmiş örneklerdendir.

+*(A)l-* eki ile türetilmiş eylem örnekleri için Eski Anadolu Türkçesinden ise *azal-* “azalmak”, *bolal-* “bolalmak”, *çoğal-* “çoğalmak” (KE 544/4) vb. eylemleri örnek gösterilebilir.

1.1.2.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+(A)l-} Eki

+*(A)l-* eki, Oğuz grubu Türk dillerinde yaygın olarak kullanılır. Kıpçak ve Çağatay grubu Türk dillerinde ise çoğu durumda Oğuz grubunda +*(A)l-* eki ile türetilmiş eylemlerin, +*(A)y-* (< *+*(A)d-*) veya +*(A)r-* ile türetilmiş olduğu görülür (Nugteren ve Korpershoek 2007: 60). Ancak az da olsa Kıpçak grubu Türk dillerinde de bu ekle türetilmiş eylemler bulunabilir.

Az. *azal-* “azalmak”, *çoğal-* “çoğalmak”, *düzel-* “düzelmek” (Abdullayev vd. 2006a: 187-490-735) vb.; Hak. *haral-* “kararmak”, *hıral-* “kırlaşmak” (Arıkoğlu 2005: 150-174) vb.; Kzk. *joğal-* “yok olmak” (Bolgenbayev vd. 1999: 238) vb.; Tat. *tözel-* “düzelmek, iyi olmak”, *yugal-* “kaybolmak” (Ganiyev vd. 1997: 103-146) vb.; YUyg. *tüzel-* “düzelmek”, *yokal-* “kaybolmak” (Necip 1995: 432-469) vb. eylemleri, +*(A)l-* eki ile türetilmiş örneklerdendir.

1.1.2.4. Çuvaşçada {+(A)l-}/{+(i)l-}/{+(j)l-} Ekleri

Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, *Materialı Po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıkı* adlı eserinde Çuvaşça +*(A)l-*/+*(i)l-*/+*(j)l-* ekini, köken olarak Türk dillerindeki *al-* “almak” ve Çuvaşça *il-* “almak” eylemine dayandırmıştır. Ona göre *il-* “almak” eylemi, kademeli olarak dilbilgiselleşerek bir türetme eki halini almıştır¹² (1957: 162).

Mixail Romanoviç Fedotov ise Andrey Nikolayeviç Kononov ve daha birçok Türkologun bu ekin kökenini, *ol-* “olmak” eylemine dayandığını ancak Platon Mihayloviç Melioranskiy’in Kırgızca

¹¹ Marcel Erdal, *tusul-* “fayda vermek, faydalanmak” kelimesini ise edilgenlik eki içerisinde incelemiş ve bu kelimenin biçimbilgisel açıdan problemli olduğunu belirtmiştir (1991: 679-680).

¹² Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, edilgenlik ekini bu varsayımının dışında tutmuştur (1957: 162).

başta olmak üzere bazı Türk dillerinde *ol-* yerine *bol-* “olmak” eyleminin kullanıldığını aktardıktan sonra Çuvaşça *śuhal-* “yok olmak” ve *śuk pul-* “yok olmak” eylemlerini Türkçe *yok ol-* “yok olmak” eylemi ile karşılaştırmıştır. Ona göre bu eylemler her ne kadar eş anlamlı olsa da $+(A)l-/+(i)l-/+(i)l-$ eklerinin Çuvaşça *pul-* “olmak” ve Türkçe *ol-* “olmak” eylemleri ile köken olarak bir bağlantısı yoktur. Bu nedenle Çuvaşçada $+(A)l-/+(i)l-/+(i)l-$ biçiminde bulunan söz konusu ek addan eylem yapan bir ek ile *-l-* edilgenlik ekinin birleşmesi ile meydana gelmiş olmalıdır (1986: 47-48).

Hans Nugteren ve Maarten Korpershoek, Çuvaşça $+(A)l-/+(i)l-/+(i)l-$ ekinin işlevi ile ilgili çok önemli bir veri ortaya koymuşlardır. Bu iki araştırmacıya göre; $+(A)l-$ eki, Oğuz grubunda yaygındır. Kıpçak ve Çağatay grubu Türk dillerinde ise pek çok durumda Oğuz grubundaki $+(A)l-$ ekine karşılık yine sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden geçişsiz eylemler türeten $+(A)y-$ ($<*(A)d-$) veya $+(A)r-$ kullanılır. Örneklerin tamamı, Oğuz grubunda paralellik göstermeyebilir: Örneğin bazıları Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde paraleldir, bazıları Türkmence ve Azerbaycan Türkçesinde. Ekin örnekleri en çok bu üç büyük oğuz dilinde görülür (Nugteren ve Korpershoek 2007: 61). İki araştırmacıya göre sadece Oğuz grubunda $+A-$ ekinden bağımsız bir $+(A)l-$ eki vardır ve Oğuz grubu dışında yalnızca Çuvaşçada; aynı işlevde - iki araştırmacı, bu işlev hakkında bilgi vermemiştir ancak örneklerden gördüğümüz kadarıyla $+(A)l-$ ekinin sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden tabanda belirtilen niteliği kazanma anlamında geçişsiz eylemler yapma işlevinden bahsediliyor- bu ek kullanılır. Bu Çuvaşçanın Oğuz grubu Türk dilleriyle paylaştığı beklenmedik bir özelliktir. Az da olsa Çuvaşçadaki $+(A)l-$ eylemleri Oğuz grubu Türk dillerinden bir ya da daha fazlasıyla paralellik gösterir:

Çuv.	Trkm.	TT	Az.	
<i>kışkel-</i>	<i>gışgal-</i>	<i>kısal-</i>	<i>gısal-</i>	“kısalmak”
<i>şinsel-</i>	<i>i:nçel-</i>	<i>incel-</i>	<i>incel-</i>	“incelmek”
<i>śühel-</i>	<i>yukal-</i>	<i>yu(f)kal-</i> (ağ.)	<i>yuhal-</i>	“incelmek”
<i>şivir-ıl-</i>	<i>süyrel-</i>	<i>sivril-</i>	<i>sivril-</i>	“sivrilmek”

(Nugteren ve Korpershoek 2007: 60-62).

Ancak biz, aynı işlevde ve kısmen paralel örneklerde, diğer Türk dillerinde $+(A)l-$ yerine, $+(A)r-$ veya $+(A)y-$ ekinin kullanıldığını görürüz. Bu durum, Çuvaşçanın biçimbilgisinde büyük rol oynayan Tatarcada bile bu şekildedir: Alt. *kıskar-* “kısalmak” (Naskali ve Duranlı 1999: 109) vb.; Tat. *kıskar-*

“kısalmak”, *yukar-* “incelmek” (Ganiyev vd. 1997: 185-435) vb.; Kırg. *içker-* “incelmek”, *kıskar-* “kısalmak” (Yudahin 1998a: 365, 1998b: 462) vb.

Çuvaşçada $+(A)l-/+(i)l-/+(i)l-$ ekleri, ad soylu sözcüklerden geçişsiz eylemler üreten işlek bir ektir. $+(A)l-/+(i)l-/+(i)l-$ yanbiçimleri ile ad soylu sözcük tabanlarına, çoğunlukla da sıfatlara, önlük-artlık uyumuna göre eklenir. Diğer çağdaş Türk dillerine nispeten Çuvaşçada ekin dar bağlama ünlülü biçiminin de bulunması dikkat çekicidir. Diğer eklenme koşulları şu şekildedir:

a) Sonu kısa veya tam ünlü ile biten ad soylu sözcük tabanlarına genellikle $+l-$ şeklinde eklenir. Ancak bu durumda bir ikilik söz konusudur:

$\check{c}\check{i}r\check{i}+l-$ “canlanmak” < $\check{c}\check{i}r\check{i}$ “canlı, diri” (ÇRS 591)

$hura+l-$ “kararmak” < $hura$ “kara, siyah” (ÇRS 565)

$\acute{s}ut\check{i}+l-$ “gün ağarmak” < $\acute{s}ut\check{i}$ “beyaz” (ÇRS 428)

Ancak bu kuralın bozulduğu durumlar vardır:

$*kiv\check{i}+l-$ “eskimek” < $kiv\check{i}$ “eski” (ÇRS 175)

$*sar\check{i}+l-$ “sararmak” < $sar\check{i}$ “sarı” (ÇRS 346)

$*siv\check{i}+l-$ “düzelmek, iyileşmek” < $siv\check{i}$ “sağlıklı, sağlam” (ÇRS 388)

$*\acute{s}\check{i}n\check{i}+l-$ “yenilenmek” < $\acute{s}\check{i}n\check{i}$ “yeni” (ÇRS 411)

$*\acute{s}ur\check{i}+l-$ “ağarmak, beyazlaşmak” < $\acute{s}ur\check{i}$ “beyaz” (ÇRS 622)

örnekleri; kurala göre eki, $+l-$ şeklinde almalı ve yukarıdaki biçimde olmalıydı. Ancak bu kelimeler Çuvaşçada, $\acute{s}ural-$ “beyazlaşmak” (ÇRS 622), $saral-$ “sararmak” (ÇRS 345), $sival-$ “iyileşmek” (ÇRS 388), $\acute{s}\check{i}nel-$ “yenilenmek” (ÇRS 410), $kivel-$ “eskimek” (ÇRS 175) biçimlerinde görülmektedir. Vasilij Georgiyeviç Yegorov; bu biçimlerin, konuşma dilinde tam vurgulu oldukları için *a* ve *e* seslerinin bağlama ünlüsü olarak kullanılma eğilimi veya *hural-*, *tasal-*, *yakal-*, *kışkel-* gibi eylemlerden örnekseme yoluyla oluşturulmuş olabileceğini belirtmektedir (1957: 162). Bu kurala uymayan örnekler çoğaltılabilir. Ancak bizce bu durum, yukarıdaki örneklerin sonunda bulunan kısa ünlü ile ilgilidir. Bunlardan yalnızca $\acute{s}\check{i}nel-$ “yenilenmek” (ÇRS 410) ve $saral-$ “sararmak” (ÇRS 345)

eylemlerinde farklı bir durum söz konusudur. *Şurî* “beyaz” (ÇRS 622), *sıvî* “sağ, sağlam” (ÇRS 388), *kivî* “eski” (ÇRS 175) kelimelerinin sonunda bulunan kısa ünlüler köke ait değil, türemedir. Bu nedenle bu kısa ünlüler, çekim sırasında düşer ve söz konusu kelimeler, çekim sırasında tek heceli gibi (b’deki örneklerde olduğu gibi) davranarak eki, +Al- biçiminde alır. *şîrî* (ÇRS 411) ve *sarî* (ÇRS 346) örneklerinde ise kısa ünlüler köke dâhildir. Ancak bunlar eki, +Al- biçiminde aldıkları için kısa ünlü düşer. Bu açıdan bizce Çuvaşçadaki +(î)l-/+(î)l- yanbiçimleri, +(A)l- biçiminin daralması ile ortaya çıkmıştır. Ekin en eski ve birincil biçimi, +(A)l- olmalıdır. Ancak bu iki kelimedeki örnekseme de rol oynamış olabilir.

b) Sonu ünsüzle biten ve tek heceli olan ad soylu sözcüklere +Al- şeklinde eklenir:

şuhal- “yok olmak” < *şuk* “yok” (ÇRS 429)

tış+el- “düzelmek, değişmek” < *tış* “renk, görünüş” (ÇRS 477)

c) Sonu ünsüzle biten iki heceli sözcüklere önlük-artlık uyumuna göre +îl-/+îl- yanbiçimlerinden biri eklenir:

samîrîl- “şişmanlamak” < *samîr+îl-* < *samîr* “şişman, semiz” (ÇRS 342)

üsîrîl-/üsîrîl- “sarhoş olmak” < *üsîr+îl-* < *üsîr* “sarhoş” (ÇRS 524)

+Al-/+îl-/+îl- ekinin Çuvaşçadaki işlevlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz.

1. İsimlere eklenerek tabanda belirtilen özelliği kazanmak anlamında eylemler yapar:

nimîr+îl- “yumuşamak” < *nimîr* “patates püresi” (ÇRS 257)

şara+l- “çıplak olmak” < *şara* “çıplak” (ÇRS 398)

şîvel- “sıvılaşmak” < *şîvî* “sıvı” (ÇRS 617)

2. Sıfat olarak da kullanılabilen kelimelere eklenerek tabanda belirtilen özelliği kazanmak anlamında geçişsiz eylemler yapar. Çoğu renk adlarından oluşturulmuştur ve olma ifade eder:

hura+l- “kararmak” < *hura* “kara” (ÇRS 565)

kukır+*il*- “eğrilmek” < *kukır* “eğri” (ÇRS 190)

kive+*l*- “yıpranmak, eskimek” < *kivî* “eski” (ÇRS 175)

kışke+*l*- “kısalma” < *kışke* “kısa” (ÇRS 173)

mika+*l*- “aptal olmak” < *mika* “aptal” (ÇRS 232)

sara+*l*- “sararmak” (ÇRS 345) < *sarî* “sarı” (ÇRS 346)

sival- “iyileşmek” < *sivî* “sağlam” (ÇRS 388)

şinel- “yenilenmek” (ÇRS 410) < *şîñî* “yeni” (ÇRS 411)

şural- “beyazlamak” < *şurî* “beyaz” (ÇRS 622)

tasa+*l*- “temizlenmek” (ÇRS 447) < *tasa* “temiz” (ÇRS 446)

vati+*l*- “yaşlanmak, ihtiyarlamak” (ÇRS 66) < *vati* “yaşlı” (ÇRS 65)

vîtel- “ufalmak, küçülmek” < *vîî* “ufak” (ÇRS 77)

yakal- “daha pürüzsüz olmak” < *yaka* “pürüzsüz” (ÇRS 645)

3. Adlardan olma ifade eden eylemler türetir:

nürel- “nemlenmek” < *nürî* “nem” (ÇRS 260)

şura+*l*- “doğmak” < *şura* “yavru” (ÇRS 426)

1.1.3. {+(A)n-}/{+(î)n-}/{+(î)n-}

Türkiye Türkçesinde *donan*-, *özen*-, *dadan*- gibi az sayıda eylemin yapısında gördüğümüz, işlek olmayan +(A)n- ekinin Çuvaşçada bulunan biçimleridir.

1.1.3.1. {+(A)n-}/{+(İ)n-}/{+(İ)n-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

+(A)n- ekinin kökeni ile ilgili görüşler, genellikle ekin, +A- ve dönüşlülük eki -n-'nin birleşiminden oluştuğu biçimdedir.

Fuat Ganiyev, söz konusu ekin uzun süredir türetim işlevinde görülmediğini bu nedenle eski ekler sınıfına girdiğini ve bu ek ile ilgili köken açıklaması yapmanın zor olduğunu ifade etmektedir (2013: 167).

Liya Sergeyevna Levitskaya; Çuvaşçada +(İ)n-/+(İ)n-/+(A)n- yanbiçimlerinde bulunan eki, bir addan eylem yapım eki olarak değerlendirmiştir: *puşan-* “boşalmak, serbest kalmak”, *sivĩn-* “soğumak”, *ışĩn-* “ısınmak”. Ancak Levitskaya, aynı eylemlerin **puşa-*, **sivĩ-*, **ışĩ-* gibi eylem köklerinden dönüşlülük eki -n- ile de türetilmiş olabileceğini düşünmüştür (1976: 166-167).

Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesinde *dadān-* < *tat+an-*, *donān-*, *gücen-* gibi eylemlerin yapısında bulunan bu ekin, addan eylem yapan +A- ve dönüşlülük eki -n-'nin birleşiminden oluştuğunu ve bazı örneklerde olma bildirmesinin yanında dönüşlülük ekinin anlamını da koruduğunu belirtmektedir (2009: 112). Tahsin Banguoğlu ve Annemarie Von Gabain de bu konuda Zeynep Korkmaz ile aynı fikirdedir (1974: 207, 2007: 49). Bu nedenle çoğu araştırmacı bu ek için ayrı bir başlık açmayıp eki, +A- ekinin altında değerlendirmiştir.

1.1.3.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+(A)n-}/{+(İ)n-} Eki

Çuvaşça +(İ)n-/+(İ)n-/+(A)n- eki, Türk dilinin tarihsel dönemlerinin hiçbirinde işlek bir ek olmamıştır. Sayılı örnek vermiştir. Annemarie Von Gabain, bu ekin Eski Türkçede +(A)n-/+(İ)n- biçimlerinde bulunduğunu ve olma veya yapma bildiren eylemler yaptığını belirtmektedir (1988: 49):

uz+an- “usta olmak” (ABH 197) < *uz* “usta, becerikli” (İKP LXX.7)

Bu ek için Karahanlı Türkçesi döneminden *agrıkan-* “ağrıdan şikâyet etmek”, *utan-* “utanır görünmek” (DLT 157/136, 108/98) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *sakın-* “düşünmek”, *uwtan-* “utanmak” (NF 118-5) vb. eylemleri örnek verilebilir. Ekin, Kıpçak Türkçesi döneminde türetim işlevi Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerine nazaran daha fazladır: *kovan-* “kıvanmak”, *sagın-* “düşünmek” (CC 73a/12) vb. Eski Anadolu Türkçesinde şu eylemlerin yapısında da bu eki görmekteyiz: *sakın-* “saklamak”, *yönen-* “yönelmek” (TS) vb.

1.1.3.3. Çağdaş Türk Dillerinde $\{+(A)n-\}/\{+(I)n-\}$ Eki

$+(A)n-/+(I)n-$ ekleri, çağdaş Türk Dillerinde işlek değildir ve çoğunda türetim işlevini devam ettirmemektedir. Genellikle Türk dillerinde eskiden kalma, paralel ve sayılı örnekte görülür. Bu nedenle söz yapım bölümlerinin içinde değerlendirmeye bile alınmamıştır.

Alt. *uzan-* “bir şeyle ustaca ilgilenmek” (Naskali ve Duranlı 1999: 196) vb.; Az. *dadan-* “bir şeyin tadına bakıp alışmak”, *gücen-* “güç sarf etmek” (Abdullayev vd. 2006a: 508, 2006b: 300) vb.; Gag. *dadan-* “alışmak”, *donan-* “donatılmak”, *gücen-* “gücenmek” (Pokrovskaya vd. 1991: 66-80-108) vb.; Hak. *küçen-* “güçlenmek” (Arıkoğlu 2005: 274) vb.; Kırg. *sağın-* “özlemek”, *uzan-* “bir sanatla meşgul olmak” (Yudahin 1998b: 629-792) vb.; Trkm. *sakin-* “düşüne düşüne konuşmak”, *utan-* “utanmak” (Tekin vd. 1995: 554-650) vb.; YUyg. *küçen-* “zorlanmak” (Necip 1995: 210) eylemleri, yapısında bu eki bulunduran örneklerdendir.

1.1.3.4. Çuvaşçada $\{+(i)n-\}/\{+(j)n-\}/\{+(A)n-\}$ Eki

Çuvaşçada önlük-artlık uyumuna göre $+(i)n-/+(j)n-/+(A)n-$ yanbiçimlerinde ad soylu kök veya gövdelerden eylem türetir. Çuvaşçadaki işlekliği, diğer addan eylem yapım eklerine göre azdır. Ancak yine de Türk dilinin tarihsel dönemleri ve diğer çağdaş Türk dillerine göre daha fazla türemiş eylemin yapısında görülmektedir. Tek heceli ad köklerine eklenir. Diğer eklenme koşulları ise şu şekildedir:

a) Sonu ünlü ile biten kelimelere $+n-$ biçiminde eklenir:

ışi+n- “ısınmak” (ÇRS 57) < *ışi* “sıcak” (ÇRS 56)

yipe+n- “ıslanmak” < *yipe* “ıslak” (ÇRS 127)

b) Sonu ünsüzle biten kelimelere $+(i)n-/+(j)n-$ yanbiçimlerinden biri önlük-artlık uyumuna göre eklenir:

as+in- “hatırlamak, anmak” (ÇRS 43) < *as* “hafıza” (ÇRS 42)

yış+in- “yer tutmak” < *yış* “topluluk, grup” (ÇRS 133)

c) Kelimenin sonunda köke ait olmayan (türetilmiş) bir kısa ünlü varsa, bu kısa ünlü eklenme sırasında düşer ve ek, +An- şeklinde eklenir.

tut+an- “tadına bakmak” < *tut(i)* “tat” (ÇRS 499)

vīt+an- “utanmak” (ÇRS 71) < **vīt(i)* “utanç”

Ekin Çuvaşçadaki işlevleri şu şekildedir:

1. İsimlerden tabanla ilgili olma veya yapma bildiren eylemler türetir. Ekin en çok türetim yaptığı işlevi bu işlevdir.

çipta+n- “yün veya örgü bir eşyayla kendini sarmak” < *çipta* “çul, örgü” (ÇRS 584)

pļve+n- “taşmak, dolup taşmak” < *pļve* “baraj, bent” (ÇRS 286)

pur+in- “yaşamak, oturmak” < *pur* “varlık, var” (ÇRS 314)

puś+in- “başlamak” (ÇRS 318) < *puś* “baş” (ÇRS 317)

śilen- “öfkelenmek, kızmak” < *śilī* “öfke” (ÇRS 416)

2. Sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden tabanla ilgili olma veya yapma bildiren eylemler türetir:

puşan- “boşalmak, serbest kalmak” < *puş(i)* “boş” (ÇRS 321)

sivī+n- “soğumak” < *sivī* “soğuk” (ÇRS 363)

1.1.4. {+(A)r-}

Türkiye Türkçesinde *ever-* “evlendirmek”, *onar-* “tamir etmek” gibi az sayıda geçişli eylemin yapısında karşımıza çıkan, bunların dışında ise *sarar-* “sararmak”, *karar-* “kararmak”, *ağar-* “ağarmak” vb. örneklerde geçişsiz eylem türetmiş olan ekin, Çuvaşçada bulunan biçimidir. Söz konusu ekin, hem geçişli hem geçişsiz örneklerinin bulunmasının sebebi; +(A)r- ekinin, köken olarak Çuvaşçadaki gibi Türkiye Türkçesinde de iki farklı eke gitmesidir. Geçişli örnekler, Eski Türkçedeki

+gAr- ekine; geçişsiz örnekler ise yine Eski Türkçede bulunan *+(A)r-* ekine götürülebilir. Aşağıda bu durumdan ayrıntılı olarak bahsedilecek ve her iki ek örnekler ile değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1.1.4.1. *{+(A)r-}* Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Çuvaşça ve Oğuz grubu Türk dillerinde *+(A)r-* ekinin yapısında bulunan ve Eski Türkçede *+(A)r-* ekine karşılık gelen ek hakkında yapılan köken açıklamaları aşağıdaki gibidir.

+(A)r- ekinin kökeni çoğu araştırmacı tarafından *er-* “olmak” eylemine dayandırılmıştır. Ancak farklı görüşler de mevcuttur.

Fuat Ganiyev, bu ekin kökeninin açık olmadığını; Batmanov, Brockelmann, Hangildin gibi araştırmacıların bu eki, *ir-* “ermek” yardımcı eylemi ile ilişkilendirdiğini Baskakov’un ise *-gar/-ger-* ile ilişkilendirdiğini aktarmaktadır (2013: 156).

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, *+(A)r-* ve *+(I)r-* eklerinin *+GAR-* eki ile bağlantısının tam olarak tespit edilmediğini ve bu iki ekin birbirinden ayrılmasındaki asıl noktanın *+(A)r-/+(I)r-* eklerinin birkaç istisna dışında tamamen geçişsiz eylemler yapması olduğunu belirtir. Buna rağmen *+GAR-* ile oluşturulan eylemler geçişlidir. Ayrıca *-ğ-*’nın bir ünsüzden sonra düşmesinin beklenmedik olduğu Türk dillerinde *+Ar-* ve *+GAR-*’ın aynı anda kullanılıyor olması *+Ar-*’ı, *+GAR-*’ın bir ses bilgisel çeşidi olarak düşünme ihtimalini zorlaştırmaktadır. Ona göre; Yakutça *kieher-* “akşam çökmek” eyleminin, *kiehe bu ol-* birleşimiyle anlam bakımından özdeşleşmesi, *+Ar-* ekinin *er-* “ermek” eylemi ile ilişkisine dikkat çekmektedir (2016: 164-165).

Gustaf John Ramstedt, Moğolca ve Türk dillerinden verileri karşılaştırdıktan sonra *+rA-*, *+r-* ve *+(A)r-* eklerinin Moğolcanın da etkisiyle ilk hecede ünlünün fonetik olarak gelişmesinin sonucu ile ortaya çıkan biçimler olarak değerlendirmiş ve bu üç eki bir köken açıklamasıyla birleştirmiştir (1957: 177).

Zeynep Korkmaz, sıfat veya renk bildiren kelimelere gelerek geçişsiz eylemler yapan *+(A)r-* ekinin ET’de *er-* “olmak” eyleminin birleştiği kelimelerle bir süre kaynaşarak ekleşmesi ile oluştuğunu düşünmektedir (2009: 113).

Tahsin Banguoğlu, *+(A)r-* ekinin “ettiren görünüşü” yapan *-ir-* ekinin kaynaşması ile oluştuğunu belirtmektedir. Ettiren anlatımına uygun olduğu koşullarda geçişli eylemler türetir: *ever-*, *gözer-*, *onar-*

vb. Ancak renk adlarından ve sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden geçişsiz eylemler türetir: *ağar-*, *karar-* vb. Bu iki durumda ekin aynı kökenden gelip gelmediği belirsizdir (1974: 208).

Muharrem Ergin, *+(A)r-* ekinin, ET’de *+(A)r-* ile beraber bulunan *+GAr-* ekinin Batı Türkçesinde *g* ve *ğ*’sı düştüğü için asıl *-ar-*, *-er-* ile karışmış olabileceğini belirtmektedir. Bu iki ek, ET’de aynı işlevde kullanılmış ama daha sonra *-g*’nin düşmesi ile tek ek haline gelmiş olabilir. Ergin, ayrıca *r-l* değişimiyle bu ekin EAT’de ve bugün bazı ağızlarda *l*’li olduğunu belirtmektedir: *saral-*, *karal-* vb. (1976: 241).

Vahit Türk, üç çeşit *+(A)r-* ekinden bahseder: Bunlardan ilki önce ad kök veya tabanına *+A-* eki eklenerek ve daha sonra eylemden eylem yapan *-r-* ekiyle oluşmuştur. Diğeri, ad soylu kök veya gövdelere doğrudan eklenen *+(A)r-* ekidir. Üçüncü *+(A)r-* eki ise ET *+GAr-* ekindeki *g*’nin düşmesi ile oluşmuştur. İlk gruptakiler geçişli, ikincisi ise geçişsiz eylemler türetmektedir. Türk de *+(A)r-* ekinin *er-* “olmak” eyleminin ekleşmesi ile oluştuğunu düşünmektedir. Ona göre *+(A)r-* ekinin bütün lehçelerde kullanılmasının sebebi, *er-* “olmak” eyleminin yardımcı eylem görevinde bütün tarihî dönemlerde ve lehçelerde kullanılması ve ünlüyle başladığı için ekleşmesinin kolay olmasıdır. Ünlüyle başlayan kelimelere ekin *+r-* şeklinde gelmesi ekin ünlüsü ile kelimenin son ünlüsünün çarpışması ile ilgilidir. Ekin dar ünlülü olmamasını ise *er-* “olmak” eyleminde bulunan geniş ünlünün, kelimenin son ünlüsüne baskın gelmesi ile açıklar (2006: 184-190).

Sir Gerard Clauson; *+(A)r-* ekinin geçişsiz eylemler yaptığını, işlek olmadığını ve köken olarak *+(A)d-* eki ile ilişkilendirilebileceğini söyler (2012: 157).

Yukarıda da görüldüğü gibi araştırmacılar genellikle *+(A)r-* ekini, ET *+gAr-* eki ile ilişkilendirerek açıklamaya çalışmıştır. Bu durum Oğuz grubu Türk dilleri için geçerli olabilir. Aşağıda da bahsedileceği üzere Oğuz grubu Türk dillerinde *+gAr-* ekinden gelişmiş bir *+(A)r-* eki ile ET’de de *+(A)r-* biçiminde bulunan bir *+(A)r-* eki olduğu ve bunlar *eşadlı (omonim)* ekler olduğu için birbirine işlev ve yapıca karışmıştır. Ancak ET’de her iki ek de bağımsız olarak bulunduğu için bizce bu açıklama tutarlı değildir. Biz; Clauson’un *+(A)r-* ekini, ET *+(A)d-* eki ile ilişkilendirmesi görüşüne de katılmıyoruz. Çünkü ET’de *+(A)d-* ekinden bağımsız, bir *+(A)r-* eki vardır. Bu nedenle *+(A)r-* eki, ne Eski Türkçe *+gAr-* ne de *+(A)d-* eki ile ilişkilendirilebilir.

Eski Türkçede *+gAr-* biçiminde addan geçişli eylem türetiminde bulunan ek ise Gustaf John Ramstedt tarafından addan eylem yapan *+gA-* ve ettirgenlik eki *-r-*’nin birleşimi bir ek olarak açıklanmıştır (1912: 79).

Carl Brockelmann ise +*gAr*- ekinin, sonu *ıg* veya *ig* ses gruplarından biriyle biten adlara *er*- “olmak” yardımcı eyleminin eklenmesi ile oluşmuş olabileceğini düşünmektedir (1954: 217).

Bunun dışında +*gAr*- ekini, Eski Türkçe +(I)*k*- eki ile ilişkilendiren birkaç görüş bulunmaktadır. Şinasi Tekin, +*KAr*- ekini +(I)*k*- eki altında değerlendirmiş ve söz konusu ekin, *+*K-Ar*- şeklinde gelişmiş olabileceğini ifade etmiştir (1992: 82). Talat Tekin, +(I)*k*- eki altında +*gAr*- ekine gönderme yapmıştır (2016: 85). Necmettin Hacıeminoğlu da bu görüşlere katılmakla birlikte başka bir köken açıklaması öne sürmüştür: ilk olarak ad köklerinden +*I*-/+*U*- ile eylem türetilmiş, sonra -*k*- ekleri ile tekrar adlaştırılmış son olarak da addan eylem yapan +*A*- eki ve -*r*- ettirgenlik eki almış ve böylece +*KAr*- eki meydana gelmiştir (1996: 151-152).

1.1.4.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+(A)*r*-} Eki

Çuvaşçada +(A)*r*- biçiminde bulunan ek, Oğuz grubu Türk dillerinde de Çuvaşçada olduğu gibi iki farklı kaynaktan gelmiş ve bunlar *eşadlı* (omonim) oldukları için işlevce birbirine karışmıştır. Bu nedenle burada Türk dilinin tarihsel dönemleri için iki eki açıklamak gerekir. Çuvaşçada ve Oğuz grubu Türk dillerinde +(A)*r*- ekinin yapısında bulunan ilk ek, Eski Türkçede geçişli eylem türetiminde görülen +*gAr*- ekidir. Annamari Von Gabain, bu ekin Eski Türkçede +*gAr*-/+*kAr*- yanbiçimlerinde bulunduğunu ve işlek bir ek olmadığını belirtir (1988: 49). Marcel Erdal ise ekin runik yazılı kaynaklarda +*gAr*- biçiminde okunduğunun açık olduğunu ifade etmektedir. Buna tek karşıt kanıtın ise Karahanlı Türkçesi kaynaklarında bulunan ve bazen *k* fonemi ile yazılan *muḡkar*- “sıkıntıya neden olmak” eylemi olduğunu belirtir (1991: 746). Bu ek için Eski Türkçeden *içger*- “bağımlı kılmak” (OY BK D25), *köḡülger*- “gönlünden geçirmek”, *tüpger*- “aşlını araştırmak” (ABH 242, 233) vb. eylemleri, örnek gösterilebilir. Karahanlı Türkçesi döneminden *andgar*- “yemin ettirmek”, *atgar*- “at vb. şeylere binmede yardımcı olmak”, *küzger*- “(zaman) sonbahar olmaya yüz tutmak” (DLT 120/107, 119/107, 365/289) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *suwgar*- “sulamak” (NF 113-12) vb. eylemleri örnek gösterilebilir.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde +*gAr*- ekinin başındaki *g* fonemi düşmüş ve ek başı *a* fonemi bağlama ünlüsü hâline gelmiştir. Bu nedenle bugün Türkiye Türkçesinde ve Çuvaşçada olduğu gibi iki farklı işlevde ancak *eşadlı* (omonim) +(A)*r*- eki ortaya çıkmıştır. Adlardan geçişli eylemler türeten ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde +*gAr*- ekine karşılık gelen +(A)*r*- eki için Eski Anadolu Türkçesinden *ever*- “evlendirmek”, *otar*- “hayvanı otlatmak” (TS) vb. eylemleri, örnek gösterilebilir.

Çuvaşça +(A)r- ekinin yapısında bulunan ikinci ek ise genellikle sıfat soylu sözcüklerden geçişsiz eylem türeten ve Eski Türkçede de aynı biçimde bulunan ektir. Marcel Erdal, +(A)r- eylemlerinin sayısının neredeyse +(A)d- ve +(X)k- kadar olduğunu belirtmektedir. Erdal, +(A)r- ekinin Uygur Türkçesi döneminde oldukça yaygın olduğunu ve özellikle renk adlarından eylemler türettiğini belirtmektedir. Bunun dışında +(A)r- ekinin eklendiği tabanlar belirli bir gruba dâhil edilemez. Erdal, +(A)r- eylemlerinin hepsinin geçişsiz olduğunu belirtir. Bu eylemler asla, geçişli veya edilgen olamazlar. +(A)r- ekinin ekleneceği tabanlarda ise bir sınırlama yoktur, tek veya çok heceli kelimelere eklenebilir (1991: 503-506). Bu ek, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde de başta sıfatlar olmak üzere ad soylu sözcüklere eklenerek olma veya yapma belirten geçişsiz eylemler türetmektedir. Sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden genellikle tabanda belirtilen özelliği kazanma anlamında eylemler yapar. Bu ek için Eski Türkçeden *taŋla+r-* “tan ağarmak” <**taŋla* “şafak vakti” (Tekin 2016:84); Karahanlı Türkçesi döneminden *alar-* “alacalanmak”, *köker-* “grileşmek” (DLT 99/91, 311/256); Harezmi Türkçesi döneminden *akar-* “ağarmak”(NF 285-17) vb.; Çağatay Türkçesi döneminden *akar-* “ağarmak” (ÇT 895) vb. eylemleri, örnek gösterilebilir.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi kaynaklarında bulunan *karar-* “kederlenmek”, *yaşar-* “yeşermek” (TS) eylemleri de +(A)r- eki ile türetilmiş eylemlerdendir.

1.1.4.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+(A)r-} Eki

Oğuz grubu Türk dillerinde ve Çuvaşça ile Yakutçada Türk dilinin tarihsel dönemlerinde +gAr- biçiminde bulunan ve geçişli eylemler türeten ek, ek başı g ünsüzünün düşmesi sebebiyle geçişsiz eylemler yapan +Ar- eki ile -ses bilgisel benzerliği sebebiyle- karışmıştır. Bunların kaynağı ancak geçişli-geçişsiz olma durumuna göre ayırt edilebilir: Az. *göyer-* “mavileşmek”, *otar-* “otlakta hayvanlara ot yedirmek” (Abdullayev vd. 2006b: 273-2006c:532) vb.; Gag. *ever-* “evermek”, *karar-* “kararmak” (Pokrovskaya vd. 1991: 93-135) vb.; Trkm. *āğar-* “ağarmak”, *gōğar-* “göğermek” (Tekin vd. 1995: 22-290) vb.; Yak. *bağar-* “arzu etmek”, *ütüör-* “iyileşmek” (Sleptsov vd. 1972: 58-459) vb.

Bunların dışındaki çağdaş Türk dillerinde ise Eski Türkçe +gAr- ve +(A)r- ekleri, iki ayrı ek olarak korunmuştur. Eski Türkçede +(A)r- biçiminde bulunan ve geçişsiz eylemler türeten ek için çağdaş Türk dillerinden: Alt. *agar-* “ağarmak”, *kögör-* “göğermek” (Naskali ve Duranlı 1999: 21-85) vb.; Hak. *ağar-* “ağarmak”, *hazar-* “ağarmak” (Arıkoğlu 2005: 31-166) vb.; Kzk. *ağar-* “ağarmak” (Bolgenbayev vd. 1999: 14) vb.; Kırg. *bozor-* “yüzün rengi solmak”, *caķsır-* “iyileşmek” (Yudahin 1998a: 136-164) vb.; Tat. *kaygır-* “dertlenmek”, *çalar-* “ağarmak”, (Ganiyev vd. 1997: 129-390) vb.; Tuv. *hömürer-* “kömürleşmek”, *hürer-* “kahverengileşmek” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 53-55) vb.;

YUyg. *köker-* “yeşermek”, *tazar-* “temizlenmek” (Necip 1995: 203-395) vb. eylemleri, örnek gösterilebilir

Eski Türkçede *+gAr-* biçiminde bulunan ve geçişli eylemler türeten ek için Oğuz grubu ve Çuvaşça dışındaki çağdaş Türk dillerinden: Alt. *atkar-* “ata bindirmek”, *başkar-* “idare etmek” (Naskali ve Duranlı 1999: 30-35) vb.; Hak. *inker-* “elbiseye astar dikmek”, *othar-* “yemlemek” (Arıkoğlu 2005: 220-329) vb.; Kzk.. *baskar-* “idare etmek”, *tenger-* “aynı ayara getirmek” (Bolganbayev vd. 1999: 86, 631) vb.; Kırg. *başkar-* “idare etmek”, *suğar-* “sulamak” (Yudahin 1998a: 96-1998b: 667) vb.; Tat. *başkar-* “yürütmek”, *cilger-* “savurmak” (Ganiyev vd. 1997: 46-484) vb.; Tuv. *çıtkar-* “koklatmak”, *suggar-* “sulamak” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 24-95) vb.; YUyg. *başkar-* “yönetmek”, *sugar-* “sulamak” (Necip 1995: 32-365) vb. eylemleri, örnek gösterilebilir.

1.1.4.4. Çuvaşçada $\{+(A)r-\}$ Eki

Emine Yılmaz, Çuvaşcadaki $+(A)r-$ ekinin Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi iki farklı kaynaktan geliştiğini belirtmektedir. Bunlardan ilki geçişli eylemler türeten $*(A)r-$, diğeri ise geçişsiz eylemler türeten $*+ğar-/ *+ger-$ ekinden gelişmiştir (2002: 127)¹³. Bu anlamda Çuvaşça, Yakutça ile birlikte Oğuz grubu Türk dilleri ile bir hareket etmiş ve benzer bir özellik sergilemiştir.

Bilindiği gibi Çuvaşçada, İlk Türkçe $*ğ$ ve $*g$ fonemleri hece başı ve hece sonunda düşmüştür. Bu nedenle Eski Türkçede *+gAr-* biçiminde bulunan ve geçişli eylem yapan ek de Çuvaşçada kurallı olarak $+(A)r-$ biçimindedir. Dolayısıyla Çuvaşçada Çuv. $+(A)r- \sim ET +gAr-$ eki ile Çuv. $+(A)r- \sim ET + (A)r-$ ekleri, yapı ve işlev olarak birbirine karışmıştır. Ancak Çuvaşçada ET’de *+gAr-* biçiminde bulunan ekle ilgili bir örnek de bulunmaktadır: *ınkar-* “düşünmek, anlamak”. Ancak bu sözcük Çuvaşçaya Tatarcadan ödünçlenmiş bir biçimdir (Fedotov 1986: 46). Çünkü Çuvaşçada ödünçleme durumunda $ğ$ fonemi, k fonemine değişebilir (Ceylan 1997: 89)¹⁴.

İvan Pavlovich Pavlov, *Sovremenniy Çuvaşskiy Yazık* adlı eserinde, $+(i)r-$ ve $+(i)r-$ eklerinin, $+(A)r-$ ekinin yanbiçimi olduğunu belirtmektedir. Pavlov, muhtemelen *tılır-* “kestirmek, uyuklamak”

¹³ Bununla birlikte Metin Yılmaz, Çuvaşçada $+GAR-$ ekinin bulunduğunu ve işlek olmadığını, tek örnekte görüldüğünü belirtmektedir (1996: 125): *isker-* “izlemek, takip etmek”. Ancak bu eylemin ödünçleme olduğu açıktır. Nitekim Çuvaşçada *iz* “iz” sözcüğünün kurallı biçimi *yır* “iz” biçimindedir. Bu nedenle Çuvaşçada $+GAR-$ ekinin bulunduğunu iddia etmek bizce doğru değildir.

¹⁴ Bunun dışındaki durumlarda $ğ/g > \text{Çuv.}, \dot{g} > \text{Çuv. } h$ ve $g = \text{Çuv. } g$ durumları görülür (Ceylan 1997: 88-89).

eylemine dayanarak bu ikisini yanbiçim olarak kabul etmiştir (2014: 170). Çünkü verdiği eylemlerden $+(i)r-$ barındıran tek örnek budur. Fakat bizce; $t\tilde{i}l\tilde{r}-$ (ÇRS 470) eylemindeki $+(i)r-$ ve $+(i)r-$, $+(A)r-$ ekinin yanbiçimi değildir. Çünkü bu durum, biçimbilgisel açıdan mümkün değildir. Eğer $+(A)r-$ ekinin böyle bir yanbiçimi olsaydı, $v\tilde{s}+er-$ “ayırarak” (ÇRS 76) eyleminin de eki, $+(i)r-$ biçiminde alması gerekirdi. Pavlov’un örnek gösterdiği $t\tilde{i}l\tilde{r}-$ eylemi ise $t\tilde{i}ler-$ eyleminin ağızlarda kullanılan biçimidir (Yegorov 1957: 162) ve muhtemelen Çuvaşça $t\tilde{i}l+\tilde{i}k$ “düş”¹⁵(ÇRS 469) kelimesinden örnekseme yoluyla ortaya çıkmıştır. Mixail Romanoviç Fedotov da $ah\tilde{r}-$, $k\tilde{i}šk\tilde{r}-$, $śuh\tilde{r}-$ vb. yansıma belirten sözcüklerden türetilmiş ve tabanda belirtilen sesi çıkarma ifade eden eylemleri, $+(A)r-$ eki altında inceleyerek $+(A)r-$ ekinin $+(i)r-$ ve $+(i)r-$ yanbiçimleri olduğunu düşünmüştür (1986: 47). Ancak bunlar, -ilgili bölümde de inceleneceği gibi- yansıma sözcüklerden eylem türeten $+h\tilde{r}-/+h\tilde{r}-/+k\tilde{r}-/+k\tilde{r}-$ ekleri ile oluşturulmuş biçimlerdir, birtakım ses olayları sonucunda son biçimlerini aldıkları için yanlış değerlendirilmişlerdir:

$śih\tilde{r}-$ “ışık çalmak” (ÇRS 615) < $ś\tilde{i}y+h\tilde{r}-$ < $ś\tilde{i}y$ “ışık yansıma sesi” (ÇRS 607) (y fonemi düşmüştür)

Çuvaşçadaki $+(A)r-$ eki, Emine Yılmaz’ın belirttiği gibi iki farklı yapıdan, geçişsiz eylemler üreten $*(A)r-$ ile geçişli eylemler üreten $*+g\tilde{ar}-/*+ger-$ ekinden geldiği için bu iki ek, Çuvaşçada karışmış ve ad soylu sözcüklere eklenerek onlardan hem geçişli ve hem de geçişsiz eylem türetiminde kullanılmaya başlanmıştır (2002: 126). Çünkü bilindiği gibi $+(A)r-$ ekinin Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerindeki bütün örnekleri geçişsizdir. Ekin, Çuvaşçada hem geçişli hem geçişsiz örneklerde görülmesi onun iki farklı yapıdan geldiğini kanıtlar niteliktedir.

Eklenme koşulları ünlü ile biten ad kök veya gövdelerine $+r-$, ünsüz ile biten ad kök veya gövdelerine ise ünlü uyumuna göre $+Ar-$ biçiminde eklenmesidir. Çuvaşçada tespit edilen işlevleri şu şekildedir:

1. Ad kök veya gövdelerine eklenerek tabanla ilgili olma veya yapma bildiren geçişli eylemler türetir. Bu gruptaki eylemler, köken olarak Türk dilinin tarihsel dönemlerinde geçişli eylemler yapan $*+g\tilde{ar}-/*+ger-$ ekinden gelir.

$\tilde{m}+er-$ “akort etmek, ayarlamak” (ÇRS 102) < $*\tilde{m}$ “ün”

$k\tilde{i}k+ar-$ “bağlamak (örneğin atı)” < $k\tilde{i}k$ “kök” (ÇRS 157)

¹⁵ $T\tilde{i}l$ “düş” (ÇRS 469) kelimesine addan ad yapan $+ik/+ik$ ekinin eklenmesi ile türetilmiştir.

puś+ar- “başlatmak” < *puś* “baş” (ÇRS 317)

şiv+ar- “sulamak” (ÇRS 607) < *şiv* “su” (ÇRS 625)

vış+er- “ayırarak” < *vış* “uç, bitim” (ÇRS 76)

2. Ad kök veya gövdelerine eklenerek tabanla ilgili olma veya yapma bildiren geçişsiz eylemler türetir. Bu ve üçüncü gruptaki eylemlerde bulunan +(A)r- eki, köken olarak Türk dilinin tarihsel dönemlerinde de geçişsiz eylemler türeten +(A)r- eki ile aynıdır. Bu nedenle aşağıdaki örneklerin çoğu da Türk dilinin tarihsel dönemlerinde +(A)r- ile türetilmiş örneklerle paralellik göstermektedir.

huyhī+r- “tasalanmak, kaygılanmak” < *huyhī* “kaygı, üzüntü” (ÇRS 561)

pa(l)lī+r- “görünmek, belirtmek” (ÇRS 267) < *pallī* “belirti, işaret” (ÇRS 268)

pas+ar- “kırağıyla örtülmek, kaplanmak” < *pas* “kırağı” (ÇRS 273)

tīl+er-/ ağ. tīl+ ĩr- “kestirmek, uyuklamak” (ÇRS 470) < *tīl* “rüya, düşünce” (ÇRS 469)

3. Sıfat olarak da kullanılabilen ad soylu sözcüklere eklenerek tabanda belirtilen şeyin niteliğinin değişmesi veya birşeyin tabanda belirtilen niteliği almasını belirten geçişsiz eylemler türetir:

kīvak+ar- “mavileşmek” (ÇRS 156) < *kīvak* “mavi” (ÇRS 155)

śivh+ar- “yaklaşmak” (ÇRS 432) < *śivh+ar-* < *śivh* “yakın” (ÇRS 431)

yeşer- “yeşermek, yeşillenmek” (ÇRS 100); TT *yeşer-*¹⁶

4. Sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden bir şeyin niteliğinin değişmesi ile ilgili geçişli eylemler türetir. Bu gruptaki örnekler de köken olarak Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bulunan *+gar-/*+ger- eki ile aynı köktendir.

¹⁶ Çuvaşçadaki *yeşer-*, *yeşil* ve *yaş* kelimeleri, Tatarcadan ödünçlemedir. Eğer *yaş* kelimesi gerçek Çuvaşça olsaydı sözbaşı *y* > *ś* değişimi ve söz sonu *ş* > *l* değişimi olması gerekirdi. Bu sözcüğün asıl Çuvaşça biçimi *śul* “yaş” şeklindedir (Levitskaya 1976: 177, Fedotov 1996b: 146).

pitir+r- “kilitlenmek, kapamak” < *pitir* “yoğun, sık, dayanıklı” (ÇRS 298)

1.1.5. {+(A)ş-}/{+(A)ś-}

Türkiye Türkçesinde *yanaş-* “yanaşmak”, *üleş-* “üleşmek” vb. eylemlerinin yapısında bulunan ve işlek olmayan {+(A)ş-} ekinin Çuvaşça biçimleridir.

1.1.5.1. {+(A)ş-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

{+(A)ş-} eki, çok işlek bir ek olmadığı ve çoğu Türk dilinde türetim işlevini devam ettirmediği için kökeni üzerine de fazla açıklama yapılmamıştır.

Zeynep Korkmaz ve Tahsin Banguoğlu’na göre {+(A)ş-} eki, +A- eki ile işteşlik eki {-ş-}’nin birleşmesinden meydana gelmiş bir ektir (Banguoğlu 1974: 208-209, 2009: 113).

1.1.5.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+(A)ş-} Eki

Orhon ve Uygur Türkçesi kaynaklarında {+(A)ş-} eki ile türetilmiş herhangi bir eylem tespit edemedik. Ancak Karahanlı Türkçesi döneminde bu ekle türetilmiş birçok eylem vardır: *çergeş-* “sıra sıra dizilmek”¹⁷ (DLT 417/327), *küreş-* “güreşmek” (DLT 238/207), *tirgeş-* “katar hâlinde dizilmek” (DLT 369/292)¹⁸ vb.

{+(A)ş-} eki için Harezmi Türkçesi döneminden *alnaş-* “karşı karşıya gelmek”¹⁹, *yanaş-* “yaklaşmak, yanaşmak” (NF 25-15, 179-8) vb. eylemleri, örnek gösterilebilir.

1.1.5.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+(A)ş-} Eki

{+(A)ş-} eki, Türk dillerinin hiçbirinde yaygın değildir.

¹⁷ *çergeş-* “sıra sıra dizilmek” (DLT 417/327) < *çerig*+eş- < *çerig* “Oğuzcada bir şeyin sırası” (DLT 195/167).

¹⁸ *tirgeş-* “katar hâlinde dizilmek” (369/292) < *tirig* “biriktirme” (DLT 286/245).

¹⁹ *alnaş-* “karşı karşıya gelmek” < *alın*+aş- < *alın* “alın, karşı” (NF 197-4).

Hak. *oydaş-* “geriye eğilmek, geriye düşmek” (Arıkoğlu 2005: 330) vb.; Kırg. *ataş-* “birbirini adlamak” (Yudahin 1998a: 58) vb.; Tat. *urnaş-* “yerleşmek” (Ganiyev vd. 1997: 360) vb. eylemleri, $+(A)\text{ş-}$ eki için örnek gösterilebilir.

1.1.5.4. Çuvaşçada $\{+(A)\text{ş-}\}/\{+(A)\text{ś-}\}$ Ekleri

$+(A)\text{ş-}/+(A)\text{ś-}$ yanbiçimlerinde ad soylu sözcüklerden eylem türetmektedir. İvan Pavlovich Pavlov, bu ekin bir de $+(i)\text{ş-}/+(i)\text{ś-}/+(i)\text{ś-}/+(i)\text{ś-}$ yanbiçimleri olduğunu belirtmiştir (2014: 172-174). Ancak biz, bu yanbiçimler ile ilgili bir örnek tespit edemedik.

$+(A)\text{ş-}/+(A)\text{ś-}$ eki, Çuvaşçada da işlek bir ek değildir ve $+A-$ eki ile işteşlik ekinin birleşmesinden meydana gelmiş birleşik bir ektir. Ancak bu ikisi kalıplaştığı ve bunların işteşlik eksiz ara biçimleri dilde bulunmadığı için ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu iki yanbiçimden $+(A)\text{ś-}$ eki gerçek Çuvaşça, $+(A)\text{ş-}$ eki ise bulundurduğu ş fonemi gereği, genel Türkçeden ödünçleme olmalıdır.

Ad tabanlı sözcüklerden genellikle olma veya yapma bildiren eylemler türetmektedir. Sonu kısa bir ünlü ile biten kelimelere eklendiğinde tabandaki kısa ünlünün düşmesine sebep olur. Çuvaşçada söz konusu ekle türetildiğini tespit ettiğimiz örnekler şu şekildedir:

huyhaş- “korkmak” < *huyhi* “keder, sıkıntı” (ÇRS 651)

tanaş- “aynı seviyeye gelmek, seviyesini yükseltmek” (SÇY C.13-14) 230 < *tan* “denk, eşit düzeyde” (ÇRS 441)

yüneś- “fazla harcama yapmamak” < *yün(i)* “ucuz maliyet, düşük fiyat” (ÇRS 130)

1.1.6. $\{+(A)t-\}$

Çuvaşça $+(A)t-$ eki de $+(A)r-$ eki gibi iki farklı ekin karışması sonucu meydana gelmiştir. Bu konuya ayrıntılı olarak aşağıda değinilecektir. Ancak bu yapıda bulunan ilk ek, geçişli eylemler türeten $+(A)t-$ ekidir. Bu eke, Türkiye Türkçesinden *gözet-*, *donat-*, *yönet-* vb. eylemleri, örnek verilebilir. Söz konusu ikinci ek, ise Eski Türkçede $+(A)d-$ biçiminde bulunan ve geçişsiz eylemler yapan ek ile aynı kökene gider. Bugün Türkiye Türkçesinde $+(A)d-$ ekini, işlev olarak iki farklı ek karşılamaktadır: $+(A)r-$ ve $+(A)l-$ eki: *sarar-*, *bunal-* vb.

1.6.1.1. {+(A)t-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Çuvaşça +(A)t- eki, yukarıda da bahsedildiği gibi iki farklı ekin karışımı olduğu için burada iki farklı ekin kökenine değinilecektir.

+(A)t-’a karışmış ilk yapı olan +(A)t- ekinin kökeni hakkındaki görüşleri genel olarak iki çerçeve altında toplayabiliriz. Bunlardan ilki ekin, *et-* “etmek” yardımcı eyleminden geldiğine dair olan görüş, ikinci ise ekin addan eylem yapan ek +A- ve ettirgenlik eki -t-’nin birleşiminden meydana geldiği görüşüdür.

Fuat Ganiyev, +At- ekinin köken olarak *it-* “etmek” yardımcı eylemine dayandıran araştırmacılardan biridir (2013: 158).

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak da bu eki, +At- ve +It- yanbiçimli olarak değerlendirmiş ve bu iki yanbiçimin, hem işlevsel hem de biçimbilgisel açıdan *et-* “etmek” eylemine yakınlığına dikkat çekmiştir (2016: 166).

Zeynep Korkmaz ve Tahsin Banguoğlu ise Türkiye Türkçesinde *gözet-*, *yarat-*, *yönet-* vb. eylemlerde görülen bu ekin +A- eki ve ettirgenlik eki -t-’den oluştuğunu düşünmektedir. Ona göre ettirgenlik eki bu yapıda işlevini kaybetmiştir (2009: 113, 1974: 209).

Bizce de Çuvaşçada +(A)t- yapısında bulunan ilk ek, +A- ve ettirgenlik eki -t-’nin birleşmesi ile meydana gelmiştir. Aşağıda da görüleceği üzere bazı eylemlerde ettirgenlik anlamının bulunması bunun kanıtıdır.

Çuvaşçada +(A)t- ekinin yapısında bulunan ikinci ek ise Eski Türkçede +(A)d- biçiminde bulunan ve çağdaş Türk dillerinden Kıpçak ve Çağatay grubundakilerde +(A)y- biçimine değişen ektir. Bu ekle ilgili çok az köken açıklaması yapılmıştır. Carl Brockelmann, bu eki köken olarak *ad- “farklı olmak” eylemine dayandırmıştır (1954: 216).

1.1.6.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+(A)t-} Eki

Çuvaşça +(A)t- biçiminde bulunan ek, iki farklı ekin karışması ile oluşturulmuştur. Bunlardan ilki +A- ve ettirgenlik eki -t-’nin birleşimi ile oluştuğunu düşündüğümüz +(A)t- ekidir. Ancak bir eylemin bu

ekle türetildiği iddia etmek için eylemin +A- ekli biçiminin dilde bulunmuyor olması gerekir. Yani +A- ekinden bağımsız olarak +(A)t- eki ile türetilmiş olmalıdır.

Bu ekle ilgili Eski Türkçeden örnek yoktur. İlk bakışta *bedzet-* “resim ve heykellerle süsletmek” eylemi, bu ekle türetilmiş gibi gözükebilir. Ancak bu eylemin gelişimi şu şekilde olmuştur: *bedzet-* “resim ve heykellerle süsletmek” < *bedze-* “süslemek” < *bediz+e-* < *bediz* “resim, heykel” (OY KT G11). Eski Türkçede *bedzet-* eyleminden bağımsız, bir *bedze-* eylemi olduğu için bu örneği +(A)t- eki içerisinde değerlendirmek doğru olmaz.

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde çok az örneği vardır. Bu ek için Karahanlı Türkçesi döneminden *uwşat-* “ufalamak” (DLT 42/29)²⁰ eylemini örnek verebiliriz. Çağatay Türkçesinde bulunan *uşat-* “ufaltmak” (ÇT 1032) vb. eyleminin yapısında da bu ek vardır.

Çuvaşçada +(A)t- ekine karışan ikinci ek ise Eski Türkçede +(A)d- biçiminde bulunan ve geçişsiz eylemler yapan ektir. Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesi döneminde oldukça işlektir. Sonraki dönemlerde ise işlekliliğini kaybetmeye başlamıştır. Bu ek için Eski Türkçeden *başad-* “liderlik etmek, kumanda etmek”, *kulad-* “köle olmak”, *küñed-* “cariye olmak” (OY BK G8, KT D13) vb. eylemleri, örnek gösterilebilir. Daha Karahanlı Türkçesi Döneminde ekin son sesi *d*, *t* fonemi ile çakışmıştır: *çakrat-* “gözü ters çevirip döndürerek çakır gibi yapmak” (DLT 431/337) < *çakır+ad-* < *çakır* “gök gözlü” (DLT 183/156), *muñad-* “bunalmak” (DLT 311/256) < *muñ+ad-* < *muñ* “sıkıntı” (DLT 458/362), *yökad-* “yok olmak” (DLT 612/505) < *yok* (DLT 47/33) vb. eylemleri, örnek gösterilebilir. Harezmi Türkçesi döneminden itibaren bu ek, +(A)y- biçimindedir (< +(A)d-)²¹. Bu ek için Harezmi Türkçesi döneminden *ulgay-* “büyümek” (NF 22-9) vb.; Kıpçak Türkçesi döneminden *ulgay-* “büyümek” (CC 7a/10) vb. ve Çağatay Türkçesinden *ulgay-* “büyümek” (ÇT 1032) vb. eylemlerini, örnek olarak verebiliriz.

Eski Anadolu Türkçesinde ise Eski Türkçe +(A)d- eki, +(A)t- eki ile karışmıştır: *gözet-* “gözetlemek” (TS). Bu nedenle Oğuz grubu Türk dillerinde de aynı durum söz konusudur.

²⁰ *uwşat-* < *uwuş+at-* < *uwuş* “ufalanmış nesne” (DLT 42/29).

²¹ Ancak az da olsa bu ekle türetilmiş örneklerin +(A)t- ekiyle de türetilmiş biçimleri bulunmaktadır. Örneğin Çağatayca Türkçesinde *görket-*, *görkey-* *körkey-* biçimleri vardır ve bunların herbiri “güzelleşmek” anlamına gelmektedir (Teres 2009: 396).

1.1.6.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+(A)t-} Eki

Çuvaşçada iki farklı ekin karışması ile oluşan +(A)t- eki, diğer çağdaş Türk dillerinde iki farklı ek görünümündedir. Bu yapıdaki ilk ek olan +(A)t- eki, Türk dillerinin hiçbirinde işlek değildir. Türkiye Türkçesindeki örnekleri dışında şu eylemlerde tespit edilmiştir: Az. *donat-* “bezemek” , *gözet-* “gözmek” (Abdullayev vd. 2006a: 671-2006b: 291); Gag. *donat-* “donatmak”, *gözet-* “gözetmek” (Pokrovskaya vd. 1991: 80-107); YUyg. *ornat-* “yerleştirmek” (Necip 1995: 297) vb.

Bu örnekler dışında tüm Türk dillerinde +A- eki ile eylemleştirilmiş ve ettirgenlik eki -t- ile genişletilmiş eylem biçimleri bulunmaktadır. Bizim yukarıda verdiğimiz örneklerde de bunların ya +A- ekli biçimleri dilde hiç var olmamış ya da +A- ekli biçimleri kullanımdan düşmüş böylece bir +At- eki ortaya çıkmıştır.

Çuvaşça +(A)t- ekine karışan ikinci ek ise Eski Türkçede +(A)d- biçiminde bulunan ve geçişsiz eylem türeten ektir. Kıpçak ve Çağatay grubundaki Türk dilleri, +(A)d- ekinden gelişmiş +(A)y- ekini kullanırlar. Oğuz grubu Türk dillerinde ise bu örneklerin çoğu, +(A)l- ve +(A)r- eki ile kurulur.

Alt. *buray-* “ağarmak”, *keltey-* “kısalmak” (Naskali ve Duranlı 1999: 45-104) vb.; Bşk. *azay-* “azalmak”, *kartay-* “yaşlanmak” (Özşahin 2017: 55-334) vb.; Hak. *alçay-* “bacakları biçimsizce açılmak”, *kölbey-* “yayılmak” (Arıkoğlu 2005: 36-262) vb.; Kzk. *kartay-* “ihtiyarlamak”, *köbey-* “çoğalmak” () vb.; Kırg. *azay-* “azalmak”, *coonoy-* “yoğunlaşmak” (Yudahin 1998a: 73-223) vb.; Tat. *azay-* “azalmak”, *kübey-* “çoğalmak” (Ganiyev vd. 1997: 21-196) vb.; YUyg. *köpey-* “çoğalmak”, *sargay-* “sararmak” (Necip 1995: 206-341) vb. eylemleri, Eski Türkçe +(A)d- ekinden gelişmiş +(A)y- eki ile türetilmiş örneklerdendir.

1.1.6.4. Çuvaşçada {+(A)t-} Eki

Vasilij Georgiyeviç Yegorov, bu ekin *de* +(A)l-/+(i)l-/+(i)l- eki gibi bir dilbilgiselleşme sürecinden geçerek *et-* “etmek, yapmak” eyleminin ekleşmesi ile ortaya çıktığını düşünmektedir: *sivĩt-* < *sivĩ+et-* “soğuk yapmak, soğutmak”. Yegorov, ayrıca Çuvaşçada *et-* “etmek” eyleminin bağımsız bir kelime olarak muhafaza edilmediğini belirtmiştir (1957: 163). Mixail Romanoviç Fedotov da bu ekin köken olarak büyük bir ihtimalle *et-* “etmek” eylemine dayandığını ifade etmektedir. Fedotov ayrıca Eski Türkçede *et-* biçiminde bulunan eylemin Çuvaşçada fonetik karşılığı **at-* olması gerektiğini belirtir. Ancak Çuvaşçada **at-* “etmek” eylemi yoktur, Eski Türkçe *et-* “etmek” eyleminin görevini Çuvaşçada *tu-* “yapmak” eylemi karşılar (1986: 44).

Bizce Çuvaşçada $+(A)t-$ ekinin iki farklı kaynağı vardır. Bunlardan ilki, geçişli eylemlerin türetiminde görülür ve $+A-$ eki ile ettirgenlik eki $-t-$ 'nin birleşmesinden meydana gelmiş, ancak $+A-$ eylemlerinden bağımsız bir $+(A)t-$ eki ile oluşturulmuştur. Örneklerin birçoğunun ettirgenlik anlamı taşıması bundandır. Metin Yılmaz da Çuvaşçada $+(A)t-$ ekinin bir addan eylem yapan ek ile ettirgenlik ekinin birleşmesi sonucu ortaya çıktığını, bu $+A-$ 'lı ara biçimler, bugün Çuvaşçada bulunmadığı için bunu bağımsız bir ek olarak kabul etmek gerektiğini belirtir (1996: 122).

$+(A)t-$ ekinin ikinci kaynağı ise köken olarak Eski Türkçede $+(A)d-$ biçiminde bulunan ekle ilişkilidir. Ve Eski Türkçedeki örnekler gibi geçişsiz eylemlerdir, paralel örneklerde görülür.

Çuvaşçada $+(A)t-$ biçiminde önlük-artlık uyumuna göre eklenir. İvan Pavlovich Pavlov, $+it-$ ve $+it-$ eklerini de bu ekin yanbiçimi olarak kabul etmiştir (2014: 173). Ancak ekin bizce böyle bir yanbiçimi yoktur. Pavlov, sonu kısa ünlü ile biten sözcük ve tabanlarına $+t-$ şeklinde eklendiği için böyle bir yanbiçim olduğunu düşünmüş olmalıdır. Eklenme koşulları şu şekildedir:

1. Tek heceli ünsüzle biten kelimelere $+At-$ biçiminde eklenir:

nür+et- “nemlendirmek” < *nür* “nem” (ÇRS 260)

yün+et- “ucuzlamak” < *yün* “ucuz maliyet, düşük fiyat” (ÇRS 130)

2. Sonu kısa ünlü ile biten kelimelerde ise bir ikilik söz konusudur:

a) Sonu kısa bir ünlü ile biten tabanlarda eklenme sırasında bu kısa ünlü düşeceği için bu tür kelimeler de, eklenmede tek heceli gibi davranır ve eki $+At-$ biçiminde alırlar:

puşat- “boşaltmak” < *puş(i)+at-* < *puş(i)* “boş” (ÇRS 321)

şurat- “beyazlatmak” < *şur(i)+at-* < *şur(i)* “beyaz” (ÇRS 622)

b) $+(A)t-$ eki, sonu kısa bir ünlü ile biten tabanlara, iki hecelilere eklendiği gibi $+t-$ şeklinde de eklenebilir:

sivĩ+t- “soğutmak” < *sivĩ* “soğuk” (ÇRS 363)

tipĩ+t- “kurutmak” < *tipĩ* “kuru” (ÇRS 483)

Vasiliy Georgiyeviç Yegorov’a göre *sivĩt-* eylemi, *sivĩt-* “soğutmak” < *sivĩ+et-* “soğuk” şeklinde oluşmuş ve ekin başındaki bağlama ünlüsü, *ĩ* fonemi baskın geldiği için düşmüştür (1957: 163). Ancak ek başındaki *a* ve *e* ünlüleri düz-geniş ünlüdür ve geniş ünlünün eklenme sırasında düşmesi, biçimbilgisel açıdan zordur. Kısa ve dar olan ünlünün düşmesi ise daha beklenir bir durumdur. Ayrıca a’da belirttiğimiz örneklerde eklenme sırasında, kelime sonundaki kısa ünlü düşmektedir. b’deki örnekler ise eki, *+t-* biçiminde almıştır. Söz konusu ikiliği açıklamanın tek yolu; sonu kısa ünlülü de olsa b’deki örneklerde söz sonu kısa ünlü köke dâhil olduğu ve düşmeyeceği için bu örnekler, iki heceli gibi davranır ve eki, *+t-* şeklinde alırlar. Örneğin *sivĩ* (ÇRS 363), ET *sogık* kelimesinin Çuvaşçadaki kurallı biçimidir. Sondaki *ĩ* fonemi, köke dâhildir. Ancak *puşĩ* (ÇRS 321) kelimesinin (GT *boş*) sonundaki *ĩ* fonemi, türemedir. Bu nedenle çekimde düşer ve tek heceliler gibi eki *+At-* biçiminde alır. Ancak bu açıklama, bütün örnekleri değerlendirmeye yetmez. Örneğin *şurĩ* kelimesindeki kısa ünlü de kelimeye dâhildir ancak çekimde düşmüş ve eki *+At-* olarak almıştır. Yegorov’un aynı durumlarda *+(A)l-* eki ile oluşturulan *şural-* ve diğer örnekler için konuşma dilinde tam vurgulu oldukları için *a* ve *e* seslerinin bağlama ünlüsü olarak kullanılma eğilimi veya *hural-*, *tasal-*, *yakal-*, *kışkel-* gibi eylemlerden örnekseme yoluyla oluşturulmuş olma ihtimali ile ilgili olabileceğini belirttiğinden bahsetmiştik (1957: 162). Aynı durumu *+(A)t-* eki için de düşünürsek a’daki örneklerden *şurat-*’ın *şurĩt-* biçiminde olması gerekirken *tasa+t-* ve *hura+t-* gibi eylemlerden örneksenerek eki, *+At-* şeklinde aldığını varsayabiliriz.

3. İki heceli, sonu ünsüzle veya tam bir ünlüyle biten tabanlara *+t-* biçiminde eklenir:

samĩr+t- “şişmanlamak” < *samĩr* “şişman, semiz” (ÇRS 342)

tasa+t- “temizlemek” (ÇRS 447) < *tasa* “temiz” (ÇRS 446)

+(A)t- eki, Çuvaşçada da ad soylu sözcüklerden geçişli veya geçişsiz eylemler türetir.

1. Sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden tabanda belirtilen özelliği kazandırmak anlamında geçişli eylemler yapar. Bunlar *+A-* ve ettirgenlik eki *-t-*’nin birleşimi olan *+(A)t-* eki ile türetilmiştir. Çoğu ettirgenlik anlamına sahiptir:

hura+t- “lekelemek, karalamak” < *hura* “kara” (ÇRS 365)

kivet- “eskitmek, yıpratmak” < *kiv(i)+et-* < *kiv(i)* “eski” (ÇRS 175)

kışke+t- “kısaltmak” < *kışke* “kısa” (ÇRS 173)

kukır+*t*- “eğriltmek” < *kukır* “eğri” (ÇRS 190)

samır+*t*- “şişmanlamak” < *samır* “şişman, semiz” (ÇRS 342)

şinet- “yenilemek” (ÇRS 410) < *şinī*+*et*- < *şinī* “yeni” (ÇRS 411)

şupka+*t*- “soldurmak, beyazlatmak” (SÇY C.17 226) < *şupka* “soluk” (ÇRS 622)

vīet- “ufalamak” < *vīī* “ufak” (ÇRS 78)

2. Adlardan tabanla ilgili oldurma veya yaptırma ifade eden geçişli eylemler türetir. Bu gruptaki eylemler de +*A*- ve ettirgenlik eki -*t*’nin birleşimi olan +(A)*t*- eki ile türetilmiştir ve ettirgenlik anlamını çoğu örnekte korur.

śara+*t*- “harap etmek, mahvetmek, yağmalamak” (ÇRS 399) < *śara* “çıplak” (ÇRS 398)

śutat- “aydınlatmak” < *śutī* “ışık, parıltı” (ÇRS 428)

şivet- “sıvılaştırmak” < *şivī* “sıvı” (ÇRS 617)

ūsīr+*t*- “sarhoş etmek” < *ūsīr* “sarhoş” (ÇRS 524)

3. Sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden tabanla ilgili niteliği kazanmak anlamında geçişsiz eylemler türetir. Bu ve dördüncü gruptaki örneklerin aldığı +(A)*t*- eki, Eski Türkçede bulunan +(A)*d*- eki ile köken olarak aynıdır. Eski Türkçedeki örneklerle işlev açısından paralellik gösterir. Genellikle bu gruptaki eylemlerin öznesi insandır²².

mīka+*t*- “beyni körelmek” < *mīka* “aptal” (ÇRS 232)

mīn+*at*- “büyüklük taslamak” < *mīn* “büyük” (ÇRS 234)

uyar+*t*- “(hava hakkında) açmak, aydınlanmak” < *uyar* “(hava hakkında) açık renkli” (ÇRS 521)

²² Eski Türkçede bulunan +(A)*d*- ekinde de aynı durum söz konusuydu (Erdal 1991: 485): *baş*+*ad*- “liderlik etmek, kumanda etmek” (OY BK G8), *kul*+*ad*- “köle olmak” (OY KT D13), *künj*+*ed*- “cariye olmak” (OY KT D13) vb.

4. İsimlerden tabanla ilgili olma veya yapma belirten geçişsiz eylemler türetir. Eski Türkçede bulunan $+(A)d-$ eki ile köken olarak aynıdır:

çakır+*t-* “gözleri büyükçe açarak bakmak” < *çakır* “mavi (göz için)”²³ (ÇRS 577)

śuhat- “yok olmak” (ÇRS 429) < *śuk* “yok”²⁴ (ÇRS 422)

1.1.7. {+çe-}

Türkiye Türkçesinde bulunmayan bir addan eylem yapım ektir.

1.1.7.1. {+çA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Çuvaşçada +çe- biçiminde bulunan ek, Türk dillerinde işlek olmadığından ekin kökeni hakkında da herhangi bir köken açıklaması yapılmamıştır.

Edvard Vladimiroviç Sevortyan, Azerbaycan Türkçesindeki eylem yapım ekleri incelediği eserinde +şA- biçiminde verdiği bu ekin, diğer birçok Türk dilinde +şI- biçiminde dar ünlülü olduğunu belirtir. Ayrıca ona göre +çA-, +çI-, +cA-, +cI- ekleri de bu ekin farklı biçimleridir. Sevortyan, bu ekin Azerbaycan Türkçesinde çeşitli eylemlerde korunduğunu, Türkmencede de birkaç eylemin yapısında bulunduğunu belirtir. Ona göre; Azerbaycan Türkçesinde +şA- eki ile kurulmuş birçok eylem paralel bir biçimde diğer Türk dillerinde de bulunmaktadır: *kuşan-* “kuşak bağlamak” vb. (1962: 331-332). Ancak Sevortyan; bu ekin kökeni hakkında bir açıklama yapmamış, yalnızca Türk dillerinden verileri karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Sevortyan’ın incelediği ve Türk dillerinde +çA-, +çI-, +cA-, +cI- gibi yanbiçimleri bulunduğunu belirttiği +şA- ekinin, Çuvaşçadaki +çe- eki ile yalnızca şekilsel bir benzerliği olabilir. Çünkü Türk dillerinde +şA- olarak bulunan bu ek, Gustaf John Ramstedt’e göre Moğolca +sA- ekine gider. Nitekim Türk dillerinde +şA- ile türetilmiş eylemler, çoğunlukla Moğolcada +sA- eki ile türetilmiş eylemlere denk gelmektedir: Alt. Tel. *kakşa-* “kurumak”~Moğ. *kagsa-* ay. (1912: 75). Ramstedt’in bahsettiği +sA- eki, yalnızca adlara eklenen ve işlek olmayan bir

²³ Aynı eylem, DLT’de de vardır: *çakrat-* “gözü ters çevirip döndürerek çakır gibi yapmak” (DLT 431/337) < *çakır*+*ad-* < *çakır* “mavi” (DLT 183/156). Bu da üç ve dördüncü gruptaki eylemlerin, ET’de $+(A)d-$ biçiminde bulunan ekle kökteş olduğunun kanıtıdır.

²⁴ DLT *yōkad-* “yok olmak” (DLT 612/505) < *yōk*+*ad-* < *yōk* (DLT 47/83)

ektir: *amasa-* “tadına bakmak” < *ama* “dudak”, *ayilsa-* “komşu olmak” < *ayi* “köy” vb. (Ujiyediin 1998: 65).

Çuvaşçada ve diğer Türk dillerindeki işlevine bakılırsa bizce bu ek, Türk dillerine Moğolca *+çA-/+çI-* ekinden ödünçlenmiştir.

Gustaf John Ramstedt; bu ekin, Moğolcada ad (Moğ. *daji+ça-* “savaşmak”~Uyg. *yagu+ş-* ay.) veya eylem türündeki (Moğ. *koli-ça-* “birbiriyle karıştırmak”~TT. *koşu-ş-* ay.) sözcüklere eklendiğini belirtmektedir (1912: 29). Ancak Ramstedt’in eylemden türetilmiş eylem örnekleri, işteşlik eki ile ilgilidir.

Chuluu Ujiyediin’e göre; Çağdaş Moğolcada *-çI-* ve *-çA-* biçimlerinde bulunan ek, ad-sıfat-belirteç ve eylemlerden tabanın anlamına yakın anlamda veya tabanda belirtilen şeyi yapmak anlamında eylemler türetir: *esergüçe-* “bir şeye karşı olmak” < *esergü* “karşı”, *delbeçi-* “kırmak” < *delbe* “patlayarak” vb. (1998: 41-43). Sir Gerard Clauson ise bu ekin Klasik Moğolcada yalnızca belirteç türündeki sözcüklerden eylem türettiğini belirtmektedir (1962: 203).

Moğolcada da *+çA-/+çI-* ekinin türettiği eylemlerde genellikle bütünden parçaya geçiş ifade eden bir anlam vardır: Moğ. *argaça-* “uğraşmak” < *arga* “metot, yöntem”²⁵. Veya bu ek ile türetilmiş eylemler, tabana yakın bir anlam ihtiva eder. Bu Moğolcada da çoğu örnekte aynı şekildedir: *serigüçe-* “dinlenmek, istirahat etmek” < *selgün* “özgür”, *eriyece-* “kargacık burgacık yazmak” < *eriyen* “alaca renkli, rengârenk” vb.²⁶

Ayrıca Moğolcada olduğu gibi Tatarca ve Çuvaşçada da aynı ek, hem addan hem eylemden eylem türetmektedir. Ancak Türk dillerinde ad ve eylem yapan ekler ayrı olduğu için *-çI-/çA-* eki, en azından Tatarca ve Çuvaşçaya iki farklı ek olarak ödünçlenmiş olmalıdır.

Ancak Çuvaşçada ve Tuvacada bu ekle türetilmiş bazı eylemler Moğolcada *+ji-* eki ile türetilmiş eylemlere denk gelmektedir. Çuvaşçadaki durumdan aşağıda bahsedilecektir. Tuvacada bu ekle türetilmiş ve Moğolcada *+ji-* ile türetilmiş biçim için Buket Baran şu örneği vermiştir: Tuv. *dürümçü-*

²⁵ Bu eylem, anlam bakımından Tat. *töpçi-* “bir meselenin dibine kadar inmek, etraflıca araştırmak”, Tuv. *töp+çü-* “bir merkezden yönetilmek” < *töp* “merkez” ve Çuv. *tıp+çe-* “bir şey araştırmak, tahlil etmek, çözümlemek” (ÇRS 473) < *tıp* “dip” (ÇRS 472) eylemleri ile karşılaştırılabilir.

²⁶ Moğolcada bu ekle türetilmiş diğer örnek için bk. Ujiyediin 1998: 42.

“yasalaşmak” ~ Moğ. *düremji-* (2015: 167). Muhtemelen Moğolca *+çA-/+çI-* eki ile *+ji-* eki Çuvaşça ve Tuvacada işlev ve yapıca karışmış ve tek ek ile karşılanır olmuştur.

Türk dillerinde çok az örnekte görülen bu ek için daha kapsamlı bir köken çalışması gerekmektedir.

1.1.7.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+çA-}Eki

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bu ekle ilgili örnek saptanamamıştır.

1.1.7.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+çA-} Eki

Çuvaşça dışındaki çağdaş Türk dillerinde şu örneklerine rastlanmıştır: Tat. *töpçĩ-* “bir meselenin dibine kadar inmek, etraflıca araştırmak”, *tınçı-* “havasızlıktan kokmak” (Ganiyev 2013: 347).

Tuv. *töp+çü-* “bir merkezden yönetilmek” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 108) < *töp* “merkez”.

1.1.7.4. Çuvaşçada {+çe-} Eki

Çuvaşçada yalnızca ön damaksıl ad gövdelerinden eylem yapan örneklerine rastladığımız bir ektir. Bu ekin bir de eylemden eylem yapan *eşadlısı* (*omonim*) vardır. *+çe-* ekinin Çuvaşçaya Moğolcadan ya da Tatarcadan ödünçlenmiş olduğu açıktır. Çünkü Çuvaşçada söz içi ve söz sonu *ç* fonemleri yalnızca ödünçlemelerde *ç=ç* durumundadır²⁷ (Ceylan 1997: 92). Yukarıda da bahsedildiği gibi Moğolcada da *+çA-/+çI-* yanbiçimlerinde hem ad soylu sözcüklerden hem de eylemlerden eylem türetiminde görülmektedir. Ancak Türk dillerinde addan ve eylem yapan ekler ayrı olduğu için Çuvaşçaya da Tatarcada olduğu gibi iki ayrı ek olarak ödünçlenmiştir. Çuvaşçada bu nedenle yapısı problemli bir ektir ve yapısında bu ekin bulunduğu eylemlerin, eylemden mi addan mı türetildiğinin saptanması zordur. Bunun sebebi de Moğolcada ekin hem addan hem de eylemden eylem türetiyor olması olabilir. Bu nedenle bizce Türk dillerinde yapısında bu ekin bulunduğu eylemlerin tabanları Moğolca biçimlere göre açıklanmalıdır. Burada yapısından emin olduğumuş örnekleri vereceğiz. Bununla birlikte eylemden eylem yapan *-çe-* eki ve burada değerlendireceğimiz *tĩp+çe-* örneğinin, Tatarca ile paralellik göstermesi de çeldiricidir. Ancak her durumda bu ek ilk olarak Türk dillerine Moğolcadan

²⁷ Bunun dışındaki durumlarda; İT *ç > Çuv. *ş*, İT *ç > Çuv. *ş* denklikleri görülür (Ceylan 1997: 90-91).

ödüncülenmiş olmalıdır. Yalnızca Çuvaşçaya doğrudan Moğolcadan mı yoksa Tatarca üzerinden mi ödüncüldüğü konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz.

Çuvaşçada *ırçe-* “üremek, çoğalmak” (ÇRS 103) eylemi, Moğolca *ürji-* “çoğalmak, artmak” < *üre* “torun” (Ujiyediin 1998: 57) eylemine denk gelmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere Çuvaşçada Moğolca +*çA-*/+*çI-* ve +*ji-* ekleri işlev ve yapıca karışmış olabilir.

+*çe-* eki ile türetilmiş eylemlerde, bütünden parçaya geçiş süreci söz konusudur. Bununla birlikte +*çe-* eki, tabanla ilgili olmak belirten eylemler türetir.

Çuv. *tıp+çe-* “bir şey araştırmak, tahlil etmek, çözümlemek” (ÇRS 473) < *tıp* “dip” (ÇRS 472); Tat. *töpçĩ-* “bir meselenin dibine kadar inmek, etraflıca araştırmak” (Ganiyev vd. 1997: 347) < *töp* “dip”.

Çuv. *şikil+çe-* “kabuğunu soyamak” (ÇRS 617) < **şikil* “kabuk” (~YUyg. *şakal* “deri, kabuk” (Necip 1995: 373).

İvan Pavlovich Pavlov, *ırçe-* “üremek, çoğalmak” eylemini de addan eylem yapımı başlığı altında incelemiş ve tabanın *ır~ür olduğunu* belirtmiştir ancak tabanın niteliği hakkında bilgi vermemiştir. Ganiyev ise Tatarcada da bulunan *ürçĩ-* “çoğalmak” eylemini, -*çI-*/+*çI-* eki bahsinde vermiş ve bu oluşumda kökün ayrılmadığını belirtmiştir (2013: 166). Fedotov da Çuvaşça *ırçe-* eyleminin < **ır-*/**ür-*+*çe-* şeklinde bir eylem tabanından geliştiğini düşünmüştür (1996b: 157). Metin Yılmaz, *ırçe-* “üremek, çoğalmak” eylemini Çuv. *ır* ~TT *er* “er” sözcüğü ile ilişkilendirmiştir (1996: 130). Ancak bu sözcük Çuvaşçada *ar* “er” biçiminde yaşamaktadır. Bizce; *ırçe-* “üremek, çoğalmak” eylemi, addan eylem yapımı içerisinde değerlendirilmelidir. Moğolcada da *üre* “torun” sözcüğünden türetilmiş bir *ürji-* “çoğalmak” eylemi bulunmaktadır (Ujiyediin 1998: 57).

Bu örnek dışında bizim eylemden eylem yapan -*çe-* eki içerisinde değerlendirdiğimiz bazı örnekleri Metin Yılmaz addan eylem yapımı içerisinde değerlendirmiştir:

küpçe- “şişmek, kabarmak” < *küp* “çok”

pirçe- “(yara) kabuk bağlamak” < *pir* “bez” (Yılmaz 1996: 130).

Bunlardan yalnızca *pirçe-* “(yara) kabuk bağlamak” (ÇRS 296) eylemi, kabul edilebilir bir köken açıklamasına sahiptir. Ancak bunda da tesadüfi bir anlam ilişkisi vardır. Bizce; bu eylem, TT *bürü-*

“bürümek” eylemi ile ilişkilendirilmelidir. Moğolcada da bu eylem, *büri-* “bürümek, kaplamak” (Lessing 2003: 239) biçiminde bulunmaktadır.

1.1.8. $\{+(i)h-\}/\{+(j)h-\}$

Çuvaşçada addan eylem türeten $+(i)h-/+(i)h-$ eki, Türkiye Türkçesinde işlek olmayan *çık-* < *taş+ık-*, *gecik-*, *birik-*, *acık-* gibi sayılı örnekte görülen ekin kurallı biçimidir.

1.1.8.1. $\{+(X)K-\}$ Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Fuat Ganiyev, $+(I)k-$ ekinin $+kI-$ eki ile ilişkili olduğunu düşünlüğünü belirttikten sonra bu görüşe dayanak olarak her iki ekin de aynı köklere eklenebilmesini gösterir: *kır+ık-* ve *kır+kı-*, *yol+ık-* ve *yol+kı-* vb. Ancak Ganiyev, bu iki ekin yapım kökü ve anlam bakımından ayrıldıklarını düşünmektedir (2013: 159).

Gustaf John Ramstedt, Türkçe $+(X)k-$ ekinin Moğolcada $+ji-$ ile karşılandığını ve bunun da daha eski bir $*+gi-$ ekinden gelmiş olabileceğini belirtir (1912: 58-59).

Boris Aleksandrovich Serebrennikov ve Ninel’ Zejnalovna Gadjieva ise $+(I)k-$ ekinin $-I$ ve $-k$ öğelerinin birleşmesi ile oluştuğunu belirtmiştir (2011: 203).

Bunun yanında bazı araştırmacılar yine ET’de bulunan $+KAr-$ ekinin bu ek ile ilişkili olduğunu düşünmektedir. Örneğin Şinasi Tekin, ET’de $^k-$ ekini incelediği bölümde, $+KAr-$ ekinin $< *+K-Ar-$ şeklinde geliştiğinin düşünölebileceğini belirtmektedir. Marcel Erdal da, $+gAr-$ şeklinde belirttiği ekin $+(X)k+Ar-$ şeklinde geliştiğini düşünmektedir (1991: 747). Necmettin Hacıeminoğlu aynı görüşe katılmakla birlikte başka bir ihtimal daha önermiştir: önce ad köklerinden $+I-/+U-$ ile eylem yapılmış, daha sonra $-k/-k$ ekleri ile tekrar adlaştırılmış son olarak da addan eylem yapan $+A-$ eki ve $-r-$ ettirgenlik eki almış ve böylece $+KAr-$ eki ortaya çıkmıştır (1996: 151-152).

1.1.8.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde $\{+(X)k-\}$ Eki

$+(X)k-$ eki, Eski Türkçede geçişsiz eylemler türeten ve çok işlek olmayan bir addan eylem yapım ekidir. Ancak yine de Çağdaş Türk dillerinden daha çok örnekte bu eke rastlanmaktadır. Olma ve yapma belirten eylemler yapar. Bunun yanında Sir Gerard Clauson ve Aleksandr Mihayloviç Şçerbak edilgen anlamda eylemler de yaptığını belirtirler (2012: 156-2016: 167). Carl Brockelmann da ad

soylu sözcüklerden eylemler türeten bu ekin edilgen anlama sahip olduğunu ifade etmektedir (1954: 218). Marcel Erdal, bu ekin ET’de ünlü veya ünsüz ile biten tabanlara eklenebildiğini, +(X)k- eylemlerinin hemen hepsinin bir ya da iki heceli olduğunu ve biçim, anlam, işlevlik, geniş zaman ekindeki tercihi ile eylemleden eylem yapan -(X)k- eki ile benzerlik gösterdiğini belirtmektedir (1991: 492):

içik- “bağımlı olmak” < *iç* (OY KT D38, KT G12)

tagık- “dağa çıkmak” < *tag* “dağ” (OY KT D12)

taşık- “çıkmak” < *taş* “dış” (OY KT K8, KT G12)

+(X)k- eki, Karahanlı Türkçesinde sadece olma bildiren eylemler oluşturmak dışında, eylemin anlamını güçlendirme veya genişletme işlevinde de görülür (Taş 2009: 94). DLT’de bununla ilgili birçok örnek vardır: *aguk-* “zehirlenmek”, *andık-* “yemin etmek”, *çawık-* “meşhûr olmak” (DLT 105/95, 33/20, 352/432) vb.

Daha sonraki dönemlerde söz konusu ekin türetim işlevi oldukça azalmıştır. Bu ek için Harezmi Türkçesi döneminden *çık-* “çıkmak”, *yoluk-* “karşısına, önüne çıkmak” (NF 434-15); Kıpçak Türkçesi döneminden *birik-* “birikmek”, *yoluk-* “karşılamak” (CC 19b/18); Çağatay Türkçesi döneminden *yoluk-* “yolda buluşmak” (ÇT 1044) eylemleri örnek gösterilebilir.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi kaynaklarında da bu ekle ilgili örnekler bulabiliriz: *gözük-* “görünmek” (TS) vb.

1.1.8.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+(X)K-} Eki

Alt. *antık-* “yemin etmek”, *colık-* “karşılaşmak” (Naskali ve Duranlı 1999: 26-64) vb.; Hak. *ooh-* “zehirlenmek”, *ornıh-* “yerleşmek” (Arıkoğlu 2005: 323-327) vb.; Kırg. *birik-* “birleşmek”, *kezik-* “karşılaşmak” (Yudahin 1998: 122-447) vb.; Tat. *açık-* “acıkmak”, *yulık-* “yolda uğramak, tesadüf etmek” (Ganiyev vd. 1997: 37-436) vb.; Tuv. *birik-* “birleşmek”, *hirik-* “kirlenmek” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 14-51) vb.; Trkm. *gözük-* “alışmak, öğrenmek”, *hooruk-* “zayıflamak” (Tekin vd. 1995: 303-353) vb.; YUyg. *birik-* “birikmek”, *yoluk-* “uğramak, karşılaşmak” (Necip 1995: 44-470) vb. eylemleri, +(X)k- eki için çağdaş Türk dillerinden tespit ettiğimiz örneklerdendir. Görüldüğü çoğunlukla paralel örneklerde addan eylem yapmıştır ve neredeyse tüm Türk dillerinde işlevi değildir.

1.1.8.4. Çuvaşçada {+(i)h-}/{+(i)h-} Eki

Çuvaşçada +*(i)h-*/*(i)h-* biçimlerinde önlük-artlık uyumuna göre ad soylu sözcüklerden çeşitli işlevlerde eylemler yapmaktadır. Bu ekle oluşturulmuş eylemlerin çoğu Çağdaş Türk dillerindeki ve Eski Türkçedeki örneklerle paraleldir: Çuv. *śul+ih-* “sataşmak, taciz etmek, karşılaşmak, rastlaşmak” (ÇRS 423) < *śul* “yol” (ÇRS 422)~ET *yoluk-* “yolda karşılaşmak”<*yol* vb.; Çuv. *kuś+ih-* “göz değmek” (ÇRS 197) < *kuś* “göz” (ÇRS 196) ~Tat. *küzük-* “göz değmek” (Ganiyev 1997: 198), Trkm. *gözük-* “alışmak, öğrenmek” (Tekin vd. 1995), TT *gözük-* “gözükmek” vb. Bu nedenle Çuvaşça +*(i)h-*/*(i)h-* eki, işlev açısından hem ET hem de çağdaş Türk dilleri ile paralellik göstermektedir. Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, bu ekin addan eylem yapan Çuvaşçada tamamen üretkenliği yitirmiş olarak nitelendirmiştir (1957: 164). Çuvaşçada da geçişsiz eylemlerin yanı sıra edilgenlik bildiren eylemler türettiği de görülür.

Ekin Çuvaşçadaki işlevlerini şu şekilde sıralayabiliriz.

1. Yansıma belirten sözcüklerden sesi çıkarma veya sadece olma ve yapma bildiren geçişsiz eylemler yapar:

pĩr+ih- “sıçramak” (ÇRS 289) < *pĩr* “(gürültülü kalkış hakkında) yansıma sözcük” (ÇRS 288)

pĩş+ih- “soluk soluğa kalmak” (ÇRS 284) < *pĩş* “hareket bildiren yansıma ses” (ÇRS 283)

2. Ad veya sıfat olarak kullanılabilen kelimelerden tabanla ilgili deyim türünde eylemler yapar:

ant+ih- “yemin etmek, ant içmek” < *ant* “yemin” (ÇRS 36)

kuś+ih- “göz değmek” (ÇRS 197) < *kuś* “göz” (ÇRS 196)

śĩtĩ+h- “aç gözlülük etmek” < *śĩtĩ* “yoğun, sık” (ÇRS 405)

yun+ih- “kızmak, kanı çekilmek” (ÇRS 640) < *yun* “kan” (ÇRS 639)

3. İsimlerden olma veya yapma bildiren geçişsiz eylemler yapar:

pĩçĩ+h- “havasız kalmak, nefes nefese kalmak” (ÇRS 283) < *pĩçĩ* “havasız, boğucu” (ÇRS 282)

sarĩ+h- “sararmak” < *sarĩ* “sarı” (ÇRS 346)

şul+ĩh- “sataşmak, taciz etmek, karşılaşmak, rastlaşmak” (ÇRS 423) < *şul* “yol” (ÇRS 422)

şuy+ĩh- “bağırarak, gürültü yapmak” < *şuy* “şamata, gürültü” (ÇRS 421)

vĩçĩ+h- “kızmak, sinirlenmek” (ÇRS 79) < *vĩçĩ* “öfke” (ÇRS 78)

yut+ĩh- “yabancılaşmak, yabancı olmak” < *yut* “yabancı” (ÇRS 643)

1.1.9. {+(ĩ)rha-}/{+(ĩ)rhe-}/{+(ĩ)rka-}/{+(ĩ)rke-}/{+(ĩ)rhan-}/{+(ĩ)rhen-}

Türkiye Türkçesinde *yadırga-* “kendini yabancı hissetmek”, *esirge-* “korumak, sakınmak” vb. sınırlı sayıda örnekte gördüğümüz ve *+(Xm)sA-* eki gibi genellikle eklendiği ad soylu sözcüklere eklenerek tabanla ilgili “gibi sayma, gibi görme, gibi davranma, gibi hissetme” anlamları katan bir ektir. Türk dilinin tarihsel dönemleri de dâhil, hiçbir zaman işlek bir ek olmamıştır. Buna çağdaş Türk dilleri de dâhildir.

1.1.9.1. {+(X)rKA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

+(X)rKA- eki, Şinasi Tekin’e göre yapısı ve manası hakkında kesin bilgi olmayan eklerdendir. Tekin, ayrıca bu ekin birleşik bir ek olarak değerlendirilebileceğini belirtmiştir: *+rka- < +r-°k+a-* (1976: 82).

Gustaf John Ramstedt, Moğolcada da bulunan ekin *-rKA-* < *-ra+ga-* biçiminde geliştiğini düşünmektedir. Ona göre bu ek, Moğolcada eklendiği kelimeye “övünmek, büyüklenmek” gibi anlamlar katar. Bu yapıdaki ilk ek olan ve addan eylem yapan *+ra-* ise ona göre faktitif ekinin çok eski bir biçimidir (1912: 35). Moğolcada ekin adlara eklenebildiği gibi eylem tabanlı sözcüklere de eklenebiliyor olması ve *+rka-* ve *-rka-* ile türetilen eylemlerin *-rA-* ile de aynı işlevde türetim yapması Ramstedt’in görüşünü kanıtlar niteliktedir. Moğ. *mederke-* “biliyor gibi davranmak” < *mede-* “bilmek” (Ujiyediin 1998: 63).

Chuluu Ujiyediin, *-rka-* ekinin, Moğolcada bir de *-lka-* biçiminin bulunduğunu ve sözcük *n*, *l*, *r*, *g* ünsüzleri ile bitiyorsa eki aldığı zaman kelimenin son sesinin düştüğünü belirtir. Ona göre; *+sX(n)-* eki gibi *+rka-* eki de kelimeye “belirli bir şekilde davranmak” ya da “... gibi davranmak” anlamları katar (1998: 62).

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak’a göre bu ek “kalıntılar” grubuna aittir ve eklendiği gövdenin tespit edilmesi sadece bir köken analiziyle mümkün olabilir: *bayırқа- < *bay-ıg-ır-ğa-, bilirge- < bil-ig-ır-ge-* (2016: 167). Şçerbak, ayrıca bu ekin Türk dillerine Moğolcadan geçtiği konusunda Ramstedt ile hemfikirdir (1997: 224).

Sir Gerard Clauson da ise *+rKA-* ekinin Moğolcaya, Türk dillerinden geçmiş olabileceğini belirtir (1962: 203).

Bizce *+(X)rkA-* eki, Türk dillerine Moğolcadan ödünçlenmiştir. Nitekim Marcel Erdal da bu ekin Eski Türkçede bazen eylem tabanlı sözcüklere eklenebildiğini belirtmektedir: *tuyurka- < tuy-* “algılamak, hissetmek” vb. (1991: 465). Liya Sergejevna Levitskaya ve İvan Pavlovich Pavlov da Çuvaşçada bu ekin az da olsa eylemden de eylem türetebildiğini belirtmektedir (1976: 179, 2014: 179). Çuvaşçada duruma aşağıda ayrıntılı bir biçimde değinilecektir. Fakat bizce bu ikili durum, yani aynı ekin hem ad tabanlı hem de eylem tabanlı sözcük yapımında görülmesi sözcüğün Moğolcadan ödünçleme olması ve Moğolcada bu ekin aynı işlevde ama iki farklı tabandan eylem türetmesi ile ilgili olmalıdır.

1.1.9.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde *+(X)rkA-* Eki

Eski Türkçede *+(X)rkA-* biçiminde bulunan bir ektir. Marcel Erdal da ET’de bu ekin duygu bildiren bir ad veya bu objenin kişiye nasıl görüldüğü-nasıl hissettirdiği anlatan adlarla, duygu ve davranış bildiren ya da davranışın kaynağını bildiren ad tabanlarına gelerek geçişli eylemler yaptığını belirtir. Ona göre; *busurkan-* istisnası dışında *-(X)n-* dönüşlülük eki almış olmalarına rağmen bu eylemlerin hepsi geçişlidir ki bu adların duygu belirtmesi, onların dönüşlülük eki almasını açıklar ve dönüşlülük eki almadan kullanıldığı örnekler Eski Türkçede sınırlıdır. Çünkü Marcel Erdal, bu eke serbest bir şekilde eklenebilecek tek yapının dönüşlülük eki *-(X)n-* olduğunu belirtir. Ayrıca ettirgenlik eki almış iki istisna örnek de vardır ve bunlar Buda’nın merhamet duygusunu anlatır. Ayrıca bu ek bazı örneklerde eylemlere de eklenerek aynı anlamda eylemler yapar: *tuyurka- < tuy-* “algılamak, hissetmek”. Marcel Erdal, ekin bu özelliğiyle Eski Türkçede aynı anda hem addan eylem hem de eylemden eylem yapan tek ek olduğuna dikkat çekmiştir (1991: 458-465). Sir Gerard Clauson ise ekin, *+(I)rkA(n)-* biçiminde adlara eklenerek geçişsiz eylemler türettiğini ve işlek bir ek olmadığını belirtir (2002: 157). Aleksandr Mihayloviç Şçerbak da bu ekle kurulan eylemlerin genelde geçişsiz oldukları konusunda Clauson ile hemfikirdir (2016: 167).

Bu ek için Eski Türkçeden *tsuyurka-* “acımak, merhamet etmek” (ABH 176) eylemini, örnek verebiliriz. Yukarıda da belirttiğimiz ve örneklerden de görüldüğü üzere, yine ET’de bulunan ve

+sI(n)- ekinin genişletilmiş biçimi olarak değerlendirdiğimiz -(X)msI(n)- ekine paralel bir işlevdedir. Sonraki dönemlerde ekin işlevliği gittikçe düşmüştür. +(X)rkA- eki için Karahanlı Türkçesi döneminden: *esirge-* “bir şeyin kaybolmasına üzülme” (DLT 155/134); Kıpçak Türkçesi döneminden *açırgan-* “acımak, ekşimek; pişman olmak” (CC 65b/30) eylemlerini, örnek olarak verebiliriz.

+(X)rkA- eki ile türetilmiş eylemler Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait kaynaklarda da bulunmaktadır: *esirge-* “korumak”, *eşirgen-* “kendine eş tutmak” (TS) vb.

1.1.9.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+(X)rkA-} Eki

Tahsin Banguoğlu, eskiden beri çok yaygın olmayan bu ekin, eklendiği adlardan bir tür benzerlik anlamı ifade eden eylemler meydana getirdiğini ve bu ekten Türkiye Türkçesinde sayılı kelime kaldığını belirtmektedir: *yadırga-*, *esirge-* vb. (1974: 213). +(X)rkA- eki, +(X)msA- eki ile işlev açısından paralellik göstermektedir. Çağdaş Türk dillerindeki örnekleri de Türk dilinin tarihsel dönemlerinde olduğu gibi az sayıdadır. Genellikle “gibi sayma-görme” bildiren veya bir duygu, bir görüş belirten geçişli-geçişsiz eylemler yapar.

Alt. *bayırka-* “zenginliği ile övünmek, gururlanmak”, *künürke-* “kıskanmak”, *ulurka-* “birini saymak, saygı göstermek” (Naskali vd. 1999: 37-129-193) vb.; Hak. *açırrha-* “aç gözlülük etmek”, *izirgen-* “sıcaklık hissetmek”, *küçürhe-* “kendine güvenmek” (Arıkoğlu 2005: 27-233-274) vb.; Kırg. *açuurkan-* “gereğinden fazla ekşi veya acı nesne kullandıktan sonra nahoş bir hisse tutulmak”, *esirke-* “öğünmek” (Yudahin 1998a: 7-341) vb.; Tuv. *uluurga-* “kendini beğenmek”, *yozuurga-* “gururlanmak” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 112-117) vb.; Trkm. *mesirge-* “kapis yapmak, nazlanmak”, *müynürge-* “çekinmek, mahcup olmak”, *yadırga-* “yadırgamak, yabancı saymak” (Tekin vd. 1995: 456-468-669) vb. eylemleri, +(X)rkA- eki ile türetilmiş örneklerdendir.

1.1.9.4. Çuvaşçada {+(i)rkA-}/{+(i)rke-}/{+(i)rha-}/{+(i)rhe-}/{+(i)rhan-}/{+(i)rhen-} Ekleri

Araştırmacılara göre; Çuvaşçada +(i)rkA-/(i)rke-/(i)rha-/(i)rhe- ve dönüşlülük eki -n- ile genişletilmiş +(i)rhan-/(i)rhen- biçimleriyle bulunan ve addan eylem türeten bir ektir (Levitskaya 1976: 179, Yılmaz 2002: 127, Pavlov 2014: 171, Ersoy 2017: 88). İvan Pavlovich Pavlov ve Liya Sergeyevna Levitskaya bu ekin daha az sıklıkla eylemlerden de eylem yaptığını belirtmektedir (1976:

179),(2014: 179)²⁸. Bizce bu ek, sadece addan eylem yapım ekidir. Pavlov ve Levitskaya muhtemelen *hitirka-* “kurumak, sertleşmek, katılaşmak” (ÇRS 574) < *hit-* “katılaşmak, sertleşmek” (ÇRS 574) gibi örneklerden yola çıkarak bu ekin aynı zamanda eylemden eylem yapım eki olduğunu belirtmişlerdir ancak *hitirka-* eylemi zaten *hitir* “sert, katı, sağlam” (ÇRS 574) adından türetilmiştir. Ancak bu durum, her örnek için geçerli değildir. Örneğin *kuşirka-/kuştirka-* “kurumak, bayatlamak, nasırlaşmak” (ÇRS 199) eylemi, *kuş-* “kurumak, rüzgârla hırpalanmış olmak” (ÇRS 199) eyleminden gelmiş olmalıdır. Çünkü Çuvaşçada **kuşir* “kuru” adı yoktur. Ancak *kuşirka-/kuştirka-* örneğinde de görüldüğü ve aşağıda başka örneklerde de verileceği gibi bazı örnekler bir *t* fonemi içermektedir. Bizce bu *t* fonemi bir interfikstir²⁹. Yani biçimbilgisel olarak bir araya gelmesi imkânsız iki ayrı biçimbirimi bir araya getirir. Örneğin *kuş-* “kurumak”, bir eylemdir. *+(i)rka-/+(i)rke-/+(i)rha-/+(i)rhe-* ekleri ise ad soylu sözcüklerden eylem türetir. İşte bu durumda ekin ekleneceği tabanda bir *t* fonemi ortaya çıkar ve tabanı eki alabilmeye uygun hale getirir. Bizce burada *t* foneminin işlevi, tabanı adlaştırmaktır. Ve muhtemelen *hitirka-* “kurumak” eyleminden örnekseme yolu ile bu biçimler ortaya çıkmıştır. Ancak bu durumda Moğolcanın da tesiri olabilir. Nitekim Moğolcada bu ek, bazen eylemlere de eklenebilmektedir: *mederke-* “biliyor gibi davranmak” < *mede-* “bilmek” (Ujiyediin 1998: 63). Fakat bu durum, Türk dillerinde geçerli olamayacağı için eylem türündeki sözcüğün, addan eylem yapan bu eki alabilmesi için taban *interfiks* ile adlaştırılmış olmalıdır.

Addan eylem türeten *+(i)rka-/+(i)rke-/+(i)rha-/+(i)rhe-* eki, Çuvaşçada işlek değildir. Örnekleri çok azdır.

Ekin Çuvaşçadaki işlevlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ad tabanlarına gelerek hem kılış hem de oluş bildiren geçişli eylemler türetir:

as+irha- “hatırlamak” (ÇRS 43) < *as* “bellek, hafıza” (ÇRS 42)

2. Niteleyici adlara gelerek adın bildirdiği niteliği kazanma anlamında eylemler yapar:

²⁸ İvan Pavlovich Pavlov, ekin dönüşlülük eki ile genişletilmiş biçimlerini, addan eylem yapım ekleri içerisine değil, eylemden eylem yapan ekler içerisine almıştır (2014: 179).

²⁹ Uluslararası literatürde *interfiks* (ara ek) adıyla bilinen bu yapıların en önemli işlevi, biçimbilgisel açıdan bir araya gelmesi zor veya imkânsız olan iki biçimbirimi birbirine bağlamaktır. Ara birim iki biçimbirim arasına girer ve tabanı, ikinci biçimbirimi almaya elverişli duruma getirir. Ayrıntılı bilgi için bk. Burganova Julia Faritovna *İnterfiksı v Tatarskom Yazıke* (2012).

hitĩ+rka- “kurumak, sertleşmek, katılaşmak” < *hitĩ* “sertleşmek, katılaşmak” (ÇRS 574)

ışĩ+rha- “sıcak olmak” (ÇRS 56) < *ışĩ* “sıcaklık” (ÇRS 57)

kuşĩrka-/kuştĩrka- “kurumak, bayatlamak” < **kuşt* “kuru, bayat” < *kuş-* “kurumak” (ÇRS 199)

suptĩrka- “halsiz, bitkin düşmek” < **supt* “halsiz, bitkin” < *sup-* “canı çıkmak halsiz düşmek” (ÇRS 383)

şĩltĩrka- “kurumak, çatlamak” (ÇRS 609) < **şĩlt* “kuru, temiz” < *şĩl-* “süpürmek, silmek, kurulamak” (ÇRS 608)

3. Dönüşlülük eki almış biçimleri ile kişinin tabanda belirtilen durumu, kendinde kazanması anlamında eylemler yapar:

açĩ+rha-n- “öfkelenmek” (SÇY C.1 175) < *açĩ* “acı”³⁰

vĩçĩ+rhe-n- “sinirlenmek, asabı bozulmak” (ÇRS 79) < *vĩçĩ* “öfke” (ÇRS 78)

1.1.10. {+kA-}

Türkiye Türkçesinde bu ekle türetilmiş herhangi bir eylem tespit edemedik. Bu ek için Eski Türkçeden *yarlı(g)+ka-* “(Tanrı) buyurmak, lütfetmek, esirgemek” (OY KT D15) < **yarlıg* “buyruk, emir” eylemini, örnek olarak gösterebiliriz.

1.1.10.1. {+KA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

+KA- eki, işlek bir ek olmadığı için bu ekle ilgili çok fazla köken açıklaması yapılmamıştır.

Fuat Ganiyev; W. Bang’ın bu ekin kökenini, +A- ekine dayandığını ve onun *g* sesinin sonradan türediğini düşündüğünü, Andrey Nikolayeviç Kononov ve Edvard Vladimiroviç Sevortyan’ın ise +GA- ekini +gI- ekinin bir yanbiçimi olarak gördüklerini aktarmaktadır (2013: 159).

³⁰ Emine Yılmaz, *açĩ* kelimesinin, fonetik yapısından dolayı ödünçleme olduğunu belirtir. Çünkü bu kelimenin Çuvaşça kurallı biçimi *yüşĩ*’dir (2002: 127).

Sir Gerard Clauson; +KA- eki ile ilgili açık bir köken açıklaması bulunmadığını ifade etmiştir. Ona göre; +IrgA- birleşiminin içinde de bu ek vardır (2012: 155-156).

Bizce; +kA- ekinin Çuvaşçadaki işlevi ve Çuvaşçanın eskicil özellikleri koruması durumu göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu ek yansıma sözcük tabanlarından eylem türeten +kI- eki ile ilişkilendirilebilir. Bu ikisi aynı ek midir yeterli kanıtımız yoktur ancak Çuvaşçada +kA- ekinin ilk işlevi, Türk dilinin tarihsel dönemlerinden ve çağdaş Türk dillerindekinden farklı olarak³¹ yansıma sözcüklerden eylem türetmektir. Bunun dışında Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi ad soylu sözcüklerden olmak veya yapmak bildiren eylemler türetme işlevi, Çuvaşçada da işlek değildir. Bu durum, akla ekin birincil işlevinin yansıma sözcüklerden eylemler türetmek olduğunu getirebilir ve böylece +kI- eki ile bir köken ilişkisi kurmamıza olanak sağlar. Ayrıca Türk dilinin tarihsel dönemlerinde az da olsa ekin bu işlevine kanıt bulunmaktadır: *ınçka-* “hıçkırmak” < **ınç* “yansıma sözcük” (CC 57a/7).

1.1.10.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+KA-} Eki

Esasen Türk dilinin tarihsel dönemlerinde +KA- eki ile türetilmiş çok az eylem vardır. Tarihsel dönemlerdeki işlevi +IA- eylemlerinin işlevine yakındır ve +KA- biçiminde bulunur. +KA- eki için Eski Türkçeden: *yarlı(g)+ka-* “(Tanrı) buyurmak, lütfetmek, esirgemek” (OY KT D15) < **yarlıg* “buyruk, emir”, *irinç+ke-* “merhamet etmek” < *irinç* “sefil” (ABH 176, 120) örneklerini verebiliriz. +KA- eki için Karahanlı Türkçesi döneminden *yüz+ke-ş-* “yüz yüze gelmek” (DLT 199/170); Harezmi Türkçesi döneminden *yarlıka-* “affetmek” (NF 2-5) eylemleri, örnek gösterilebilir.

+KA- eki ile türetilmiş eylemleri Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarında da bulabiliriz: *yarlıga-* “affetmek” (TS) vb.

1.1.10.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+KA-} Eki

Çuvaşça dışında, Türk dillerinin büyük bir kısmında türetim işlevi durmuş, türetim işlevinin devam ettiği Türk dillerinde ise sınırlı sayıda örnekte bulunan bir ektir. Oğuz grubu Türk dillerinde söz konusu ekle ilgili örnek tespit edilememiştir. Diğer çağdaş Türk dillerinde ise olma veya yapma bildiren eylemler türetir ve çoğu Türk dilinde paralel örneklerde görülür.

³¹ Az da olsa diğer çağdaş Türk dillerinde de ekin bu işlevde örnek verdiği görülür. Örneğin: Nog. *mızga-* “bıkmak, usanmak” (Baskakov 1963: 229) < *mız mız* “huysuz kişi, yansıma sözcük”.

Hak. *çalğa*- “lap lap içmek” (Arıkoğlu 2005: 76) vb.; KKalp. *jabırka*- “cesareti kırılmak”, *iyiske*- “koklamak” (Baskakov 1958: 205-291) vb.; Nog. *karga*- “beddua etmek”, *mızga*- “bıkmak, usanmak” (Baskakov 1963: 149-229) vb.; Tat. *karga*- “beddua etmek”, *çayka*- “çalkalamak” (Ganiyev vd. 1997: 139-389) vb.; YUyg. *iske*- “koklamak”, *tumuka*- “soğuk almak” (Necip 1995: 178-426) vb. eylemleri, +KA- eki ile türetilmiş ve çağdaş Türk dillerinde tespit edilmiş eylem örneklerindendir.

1.1.10.4. Çuvaşçada {+kA-} Eki

Çuvaşçada +kA- biçiminde bulunan, bir addan eylem yapım ekidir. İvan Pavlovich Pavlov, bu ekin bir de +kkA- yanbiçimleri olduğunu belirtmiştir (Pavlov 2014: 176). Ancak bizce ekin böyle bir yanbiçimi yoktur. Pavlov, *tünkke*- “vurmak, dövmek” (ÇRS 502) gibi eylemlerden yola çıkarak bu varsayımı yapmış olmalıdır. Ancak örneğin *tünkke*- “vurmak, dövmek” eylemi, *tün* “yansıma ses” sözcüğünden değil, yine yansıma belirten ve +k eki ile türetilmiş *tünk* (ÇRS 502) sözcüğünden gelmektedir³². +kA- eki, diğer çağdaş Türk dillerinde ve Türk dillerinin tarihsel dönemlerindeki aksine, Çuvaşçada yansıma sözcük tabanlarına eklenerek eylem türetme işleviyle ön plana çıkmaktadır. Ancak yansıma sözcükler dışındaki adlardan olma veya yapma bildiren eylemler türetmede, diğer Türk dillerinde olduğu gibi Çuvaşçada da işlek değildir.

Eklenme koşulları önlük-artlık uyumuna göredir. Yansıma sözlerden eylem türettiği örneklerde yalnızca tek heceli sözcüklere geldiği saptanmıştır.

lir+ka- “homurdanmak” < *lir* “yansıma söz” (ÇRS 213)

tünk+ke- “vurmak, dövmek” < *tünk* “darbe belirten yansıma söz” (ÇRS 502)

Ekin işlevleri ise şu şekildedir:

1. Yansıma sözcüklere eklenerek tabanda belirtilen sesi çıkarma bildiren eylemler yapar:

çap+ka- “şapırdatarak yiyip, içmek” (ÇRS 579) < *çap* “şapırtı belirten yansıma söz” (ÇRS 578)

mır+ka- “mırıldanmak” < *mır* “kedinin çıkardığı ses, yansıma söz” (ÇRS 235)

³² Yansıma sözcüklerden yine yansıma sözcükler yapan +k eki için Nikolay İvanoviç Aşmarin’in *Morfologičeskih Kategoriyah Podrajanij v Çuvaşskom Yazıke* adlı eserine bakılabilir (1928: 40-42).

nîy+ka- “vızlamak (böceklerle ilgili)” (ÇRS 254) < *nîy* “vızıltı, böceklerin çıkardığı yansıma söz” (ÇRS 253)

paş+ka- “sık sık solumak, pofurdamak” < *paş* “gürültülü nefes alma belirten yansıma söz” (ÇRS 276)

şak+ka- “şaklatmak” < *şak* “belirli aralıklarla vurma belirten yansıma söz” (ÇRS 601)

yan+ka- “yankılanmak” < *yan* “yansıma söz” (ÇRS 647)

2. Yansıma sözcüklerden hareket, olma veya yapma bildiren eylemler yapar:

çaş+ka- “püskürtmek (lokomotif hakkında)” < *çaş* “suyun sıçramasını belirten yansıma söz” (ÇRS 581)

lank+ka- “amaçsızca yürüyüp gezinmek” (ÇRS 204) < *lank* “zıplama, sarsılma belirten yansıma söz” (ÇRS 203)

tüp+ke- “vurmak” < *tüp* “bir zemine çarpma belirten yansıma söz” (ÇRS 503)

yîrk+ka- “oradan oraya koşuşturmak” (ÇRS 124) < **yîrk* “yansıma söz” < *yîr* “yansıma söz” (ÇRS 124)

4. İsim kök veya gövdelerine de eklenerek onlardan eylemler yapar:

kîmîs+ka- “küflenmek, küf bağlamak” < *kîmîs* “sıvılar üzerinde oluşan kalıp” (ÇRS 159)

susîrkan- (SÇY C.11 206) < *susîr+ka-n-* “sakatlanmak” < *susîr* “yaralı, sakat” (ÇRS 384)

Çuvaşçada +*ka-* eki ile yansıma sözlerden türetilmiş eylemlerin hemen hepsi, +*lat-* eki ile de türetilmektedir. İşlev farkı yoktur:

şak+ka- “takırdamak, şaklatmak” ~ *şak+lat-* “takırdamak, şaklatmak” (ÇRS 601)

yan+ka- “yankılanmak” (ÇRS 647) ~ *yan+lat-* “yankılanmak” (ÇRS 648)

1.1.11. {+kır-}/{+kır-}/{+hır-}/{+hır-}

Türkiye Türkçesinde *hıçkar-*, *püskür-*, *fışkar-* vb. yansıma eylemlerin yapısında gördüğümüz ekin Çuvaşcadaki biçimleridir.

1.1.11.1. {+Kır-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Talat Tekin, *On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KırA}* adlı makalesinde, Türk dillerinde +kır- ile yapılan yansıma eylemlerinin büyük bir grubu oluşturduğunu ve Türk dillerindeki ile Moğolcadaki yansıma eylemlerin, hem anlam hem de biçim bakımından çarpıcı bir benzerlik gösterdiğini belirtir: Moğ. *barkira-* “ağlamak, bağlamak”~Türkçe *bağır-* “bağlamak”; Moğ. *orkira-* “kükremek” ~Türkçe *okra-* “kişnemek” vb. Ona göre; Türkçe ve Moğolca yansıma eylemler arasındaki bu benzerliğe rağmen araştırmacılar, Moğolca biçimlere pek dikkat etmemiş ve Moğolca-Türkçe biçimleri birlikte incelemek yerine birbirinden bağımsız olarak ele almışlardır. Bu nedenle; Türkçe yansıma eylemler yapan +kır- ve Moğolca yansıma eylemler yapan +kira- arasındaki ilişki yeterince açıklanamamıştır. Talat Tekin, aynı çalışmada bu konuyla ilgilenen araştırmacıların görüşlerini de aktarmıştır.

Türkçe ve Moğolca yansıma eylemlerini, ilk kez birlikte ele alan Gustaf John Ramstedt’tir. Ramstedt’e göre; -gira- ve -kira- ekleri, -gi- ve -ki- ögelerinin -ra- ile birleşmesiyle ortaya çıkmış bir yapıdır. İlk ögelerden -gi-; Moğ. *ge-* “söylemek” ve -ki- Moğ. *ki-* “yapmak” ile, ikinci öge ise Moğolca ara kelimelerde görülen *ra* ile ilişkili olabilir (1912: 36-37). Ancak Ramstedt, daha sonraki çalışmalarında bu konuyu tekrarlamamış ve onaylamamıştır. Altay dillerindeki yansıma eylemlerini incelediği makalesinde bile bu konuya değinmemiştir.

Talat Tekin, söz konusu ekin kökeni konusundaki ikinci kuramın W. Bang tarafından yapıldığını aktarmaktadır. Bang, +kır- ekini, ettirgenlik eki -gUr- ile ilişkilendirmiştir. Tekin’e göre Bang’ın kuramı, hem fonetik hem de semantik açıdan geçersizdir. Çünkü bu tür eylemlerin geçişsiz olması doğaldır. Tekin ayrıca; Bang’ın -kırA- ekindeki son sesi, bir biçimbirim olarak düşünmemekte haklı olduğunu ve Kzk. *barqıra-* “bağlamak”, Kırg. *qorqura-* “homurdanma” gibi kelimelerin Moğolcadan ödünçleme olduğunun açık olduğunu belirtir (2013: 132).

Edvard Vladimiroviç Sevortyan ise bu ekin; eylemden ad yapan -kı ile addan eylem yapan -r-’nin birleşmesi ile oluştuğunu düşünmüştür (1962: 264). Ancak Talat Tekin’e göre bu kuram da kabul

edilemez. Çünkü söz konusu ekle türetilmiş eylemlerde “olmak” anlamı değil “belirli bir sesi çıkarmak” anlamı vardır (2013: 133).

Talat Tekin; Martti Räsänen’in 1969’da Türkçe yansıma eylemler için basit bir biçimbilgisel analiz sunduğunu aktarmaktadır: *bakır-* “bağırmaq” < *bā* ve *çakır-* “çağırmaq” < *çā* ise yansıma eylemler yapan ek *+kIr-*’dır. Ancak Tekin’e göre; Räsänen’in kuramının ekin yapısını açıklamadığı için yetersiz olduğu için kabul edilemez (2013: 134).

Tekin, Aleksandr Mihayloviç Şçerbak’ın ise bu ekin, *ur-/vur-* (< **ūr-*) “vurmak” eyleminden ortaya çıktığını iddia ettiğini aktardıktan sonra Şçerbak’ın kuramını da *ur-* eyleminin yuvarlak ünlü bulundurmasından buna karşılık ekin dar ünlülü olmasından dolayı yeterli olmadığını belirtir. Ayrıca Şçerbak’ın kuramını kabul edersek *ayqır-*, *qıçqır-* gibi eylemleri de **ayq* ve **qıçq* gibi biçimlere indirgeyip açıklamamız gerekir (2013: 134).

Talat Tekin’in bu konudaki kendi görüşü ise ekin, yansıma bildiren adlara önce *+KI* ve daha sonra *verba media* denilen *-rA-* yapısının eklenmesi ile oluştuğudur. Ortaya çıkan *-KIrA-* biçimi Moğolcada çok değişmemiştir. Ancak bu ek, Türkçede şu iki şekilde gelişmiştir:

1. Sondaki ünlünün düzenli bir biçimde düşmesiyle ek, çoğu örnekte *+KIr-* biçimini almıştır.
2. İlk hecedeki ünlünün kaybolmasıyla *+KrA-* biçimini almıştır (2013: 136).

Marcel Erdal ise söz konusu ekin, addan eylem yapan *+KI-* eki ile eylemden eylem yapan *-r-* ile türetilmiş olabileceğini düşünmektedir (1991: 467-468).

Zeynep Korkmaz, bu ekin Türkiye Türkçesinde yansımali köklerden geçişli geçişsiz eylemler türettiğini ve birleşik yapıda bir ek olduğunu düşündüğünü belirtir: *sümükür-* < *süm-ük-ür-* (2009: 115). Tahsin Banguoğlu da ekin; addan eylem yapan *+(X)r-* ekinin *k* sesi ile biten adlara gelmesiyle oluştuğunu belirtir (1974: 213). Banguoğlu’nun kastettiği bir tür yanlış hecelemedir (*sümük-ür* > *süm-kür-*).

Biz, Talat Tekin’in görüşüne katılıyoruz. Ancak bizce bu ekin Türk dillerindeki durumu ile ilgili iki ihtimal söz konusudur. Birincisi *-KIrA-* yapısındaki *-ra-* eki, ettirgenlik ekinin çok eski bir biçimi de olabilir. Bu ekle oluşturulmuş eylemlerin çoğunda ettirgenlik anlamı yoktur, tabanda belirtilen sesi çıkartmayı belirten bir işlevi vardır. Ancak hem Moğolcada hem aşağıda bahsedileceği üzere Çuvaşça, Yakutça ve Tatarcada bu ekin *-n-*’li biçimleri de vardır. Ve Çuvaşçada yine yansıma sözcüklerden

eylemler türeten, Mariceden ödünçlenmiş bir *+kış-/+kış-* eki vardır. Çuvaşçada *+kış-/+kış-* eki ile oluşturulmuş bazı eylemler ise işteşlik anlamını korumuştur. Ayrıca Tatarcada *+Gır-/+Gır-* ekinin bir çeşidi olarak *+Gız-/+Gız-* eki vardır: *tır+gız-* “alevlendirmek” (2013: 166-167). Görüldüğü gibi Tatarcada ek, türettiği eyleme ettirgenlik anlamı katmıştır. Bu ekle ilgili ikinci bir ihtimal ise şudur: son ünlünün düzenli bir biçimde düştüğü Ural-Altay dillerinde ortaya çıkan *+KIr-* biçimindeki son ses *r* fonemi, bu dillerde bulunan en yakın yapıya, yani *-r-* ettirgenlik ekine benzetilmiş olabilir. Bu daha kuvvetli bir ihtimal gibi gözükmemektedir.

1.1.11.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+KIr-} Eki

+KIr- eki, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde çok işlek değildir. Eski Türkçede *+kIr-* biçiminde ünlem bildiren adlara eklenerek “ses çıkarma” belirten eylemler oluşturur³³. Bu ek için Eski Türkçeden *kı+kır-uş-* “kıkırdaşmak, bağırışmak” < *kı* “bir ünlem”; *ay+kır-* “haykırmak” < *ay* “bir ünlem” vb. eylemleri, örnek gösterilebilir. Karahanlı Türkçesi döneminden *kıkır-* “yüksek sesle bağırarak” (DLT 83/73) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *bıskır-* “gülmek”, *çakır-* “çağırarak, seslenmek” (NF 157-6, 275-9) vb. Kıpçak Türkçesi döneminden *kıçkır-* “seslenmek”, *öksür-* “öksürmek”, *türkür-* “tükürmek” (CC 5b/16, 28a/20, 26a/2) vb. eylemleri, örnek verilebilir.

Bu ekle türetilmiş eylemleri, Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarında da bulabiliriz: *ağır-* “anırmak” vb. (TS)

1.1.11.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+KXr-} Eki

Hemen hemen bütün çağdaş Türk dillerinde işlek bir yapım ekidir. Yansıma sözcüklerden, tabanda belirtilen sesi çıkarma anlamında eylemler yapar. Türk dillerinde ekin birçok farklı biçimi bulunur. Bunları, şu şekilde gruplandırabiliriz:

a) Ekin *+KIr-/+hIr-* biçimini, yani sondaki *A* sesinin düşmüş biçimini kullananlar: Alt. *ışkır-* “(at için) horuldamak”, *kakır-* “balgam çıkarmak” (Naskali ve Duranlı 1999: 88-94) vb.; Hak. *hahır-* “öksürüp balgam tükürmek”, *pürgür-* “püskürtmek” (Arıkoğlu 2005: 138-392) vb.; Kırg. *bakır-* “böğürmek” (Yudahin 1998a: 80), *kekir-* “geğirmek” (Yudahin 1998b: 431) vb.; Tat. *akır-* “bağırarak”, *kakır-* “aksırmak” (Ganiyev vd. 1997: 25-131) vb.; Tuv. *bışkır-* “aksırmak”, *çüşkür-* “ateşi yakmak, ateşi

³³ Annemarie Von Gabain, bu ekin bir de *+gIr-* yanbiçiminin olabileceğini belirtmiştir (Gabain 2007: 49). Ancak bu eşbiçimle ilgili örnek bulunamamıştır.

harlamak” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 13-27) vb.; Trkm. *haykır*- “haykırmak” , *tüyükür*- “tükürmek” vb. (Tekin vd. 1995: 340-641) vb.³⁴

b) Ekin Moğolca +*girA*- biçimine en yakın hâlini kullananlar: Tuv. *kaŋgıra*- “çınlamak” , *kıŋgıra*- “tınlamak” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 64-67) vb.; Yak. *bakkıraa*- “yüksek sesle ağlamak” , *sıbırgaa*- “hızlı ve hışırtılı ses çıkarmak” (Sleptsov 1972: 60-355) vb.; YUyg. *güküre*- “gürüldemek” , *gürküre*- “suyun gürül gürül akması” (Necip 1995: 136-138) vb.

c) Ekin +*KrA*- biçimini kullananlar³⁵: Tat. *mörge*- “böğürmek” (< *mögre*-), *sıkra*- “sızlanmak” (Ganiyev vd. 1997: 222-282) vb.; YUyg. *aŋra*- “hayret içinde bakmak” , *iŋre*- “inlemek” (Necip 1995: 14-177) vb.

1.1.11.4. Çuvaşçada {+*kır*-}/{+*kır̃*-}/{+*hır*-}/{+*hır̃*-} Ekleri

+*hır*-/+*hır̃*-/+*kır*-/+*kır̃*- eklerinin kökeni ile ilgili yukarıda bilgi verildiği için burada yinelemeyeceğiz.

Çuvaşçada yansıma bildiren sözcüklerden eylemler yapan birçok ekten biri olan ve +*hır*-/+*hır̃*-/+*kır*-/+*kır̃*- gibi yanbiçimleri bulunan bu ekler, yansıma sözcüklerden eylem türeten eklerin en işlek olanlarından biridir. Eklenme koşulları şu şekildedir:

1. Sonu *k* fonemi ile biten kelimelere +*kır̃*-/+*kır̃*- yanbiçimlerinde eklenir ve tabanın sonunda *k* fonemi düşer. Yani ünsüz tekleşmesi olur: *k* fonemi dışındaki ötümsüz ünsüzlerden biriyle veya *ś* fonemi ile biten ad köklerine, önlük-artlık uyumuna göre ekin +*kır̃*-/+*kır̃*- yanbiçimleri eklenir ve herhangi bir biçimsesbilgisel değişme olmaz:

ıkır̃- “anırmak, böğürmek” < *ık+kır̃*- < *ık* “(hıçkırık hakkında) yansıma söz” (ÇRS 100)

çaş+kır̃- “tıslamak, homurdanmak, cızırdamak” (ÇRS 581) < **çaş* “yansıma söz”

³⁴ Diğer Oğuz grubu Türk dillerinde ekin bu biçimi kullanılır: TT *bağır*-, *hınkır*- vb.

³⁵ Örneklerden görüldüğü üzere buradaki örnekler, aslında araştırmacılar tarafından +*rA*- eki altında değerlendirilen yapılardır. Bu duruma ayrıntılı olarak +*rA*- eki altında değinilecektir. Ancak kısaca belirtmek gerekirse bu tip eylemler +*rA*- ekinden değil +*KIrA*- ekinden gelişmiş +*KrA*- eki ile oluşturulmuştur. Talat Tekin bu tip eylemlerin büyük bir kısmını +*KIrA*- eki ile yeniden inşa etmiş ve Moğolca ile karşılaştırmalı olarak incelemiştir (2013: 138-139).

kış+kır- “bağırarak, ses çıkarmak” (SÇY C.7 192) < *kış* “yansıma söz” (SÇY C.7 191)

2. *ş* fonemi dışındaki ötümlü ünsüzle veya ünlü ile biten ad köklerine önlük-artlık uyumuna göre; ekin +*hır-*/+*hır-* yanbiçimleri eklenir. *y* fonemi ile biten yansıma seslere eklendiğinde, tabandaki *y* fonemi düşer:

şihır- “ıslık çalmak”³⁶ (ÇRS 615) < *şiy+hır-* < *şiy* “ıslık yansıma sesi” (ÇRS 607)

tıl+hır- “(at için) hızlı hızlı nefes almak” (SÇY C.14 773) < **tıl* “yansıma söz”

ü+hır- “gürültü yapmak, uğuldamak” (ÇRS 524) < *ü* “rüzgâr uğultunu belirten taklit sesi” (ÇRS 521)

Çuvaşçadaki tek işlevi, yansıma sözcüklerden eylem türetmektedir. Bu eylemler; geçişsiz ve “tabandaki sesi çıkarmak”, “hareket etmek” anlamındadır³⁷.

a+hır- “bağırarak; kükremek” (ÇRS 48) < **a* “yansıma söz”

kakır- “geğirmek” (ÇRS 136) < *kak+kır-* < *kak* “yansıma söz” (ÇRS 135)

kış+kır- “bağırarak, çığlık atmak” < *kış* “yansıma söz” (ÇRS 165)

makır- “böğürmek” < *mak+kır-* < *mak* “yansıma söz” (ÇRS 224)

şu+hır- “haykırmak, çağırarak, inlemek” (ÇRS 429) < **şu* “yansıma söz”

u+hır- “yuhalamak” (ÇRS 520) < **u* “yansıma söz”

yihır- “çağırarak, seslenmek” (ÇRS 133) < **yı* “yansıma ses”

³⁶ Metin Yılmaz, Çuv. *şihır-* “ıslık çalmak”, *ahır-* “bağırarak”, *mıkır-* “(inekler için) böğürmek” eylemlerinde bulunan ekin, yansıma sözcüklerden eylem türeten +*ır-*/+*ır-* ekleri olduğunu belirtmiştir (1996: 123). Ancak ne Çuvaşçada ne de diğer çağdaş Türk dillerinde böyle bir ek yoktur. Metin Yılmaz, bu örneklerde yukarıda da gösterildiği üzere eklenme sırasında bazı değişimler olduğu için böyle düşünmüş olmalıdır.

³⁷ Bu eylemlerin tabanlarının çoğu, dilde tek başına kullanılmazlar (Pavlov 2014: 177). Bu nedenle; +*hır-*/+*hır-*/+*kır-*/+*kır-* ekleri ile türetilmiş eylemlerde ek-kök ayrımı yapmak zordur.

1.1.12. {+kĭn-}/{+kĭñ-}

Türkiye Türkçesinde örneklerine rastlayamadığımız bir addan eylem yapım ekidir.

1.1.12.1. {+kĭn-}/{+kĭñ-}Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Çuvaşça +kĭn-/ +kĭñ- eklerinin kökeni hakkında herhangi bir görüş öne sürülmemiştir. Ancak bu ek de aynı işlevdeki Moğolca +ginA- eki ile karşılaştırılabilir. +hĭr-/ +hĭñ-/ +kĭr-/ +kĭñ- ekleri bahsinde belirtildiği üzere bu ek de Türk dillerinde aynı gelişmeyi göstermiş olabilir. Moğolcada +ginA- biçiminde bulunan ekin sonunda A fonemlerinin düşüşü ile Türk dillerinde +KIn- biçimi ortaya çıkmış olmalıdır.

Gustaf John Ramstedt, Moğolca +ginA- ekinin sonu -gi- ses grubu ile biten eylemlere -na- ekinin eklenmesi ile oluşmuş bir yapı olarak değerlendirmektedir (1912: 66). Chuluu Ujyediin ise +ginA- ekinin Moğolcada yalnızca ng fonemi ile biten sözcüklere eklendiğini belirtmektedir: dang+gina- “çalmak”, düng+gine- “içi boş sesler çıkartmak” vb. (1998: 74).

Ayrıca Moğolcada sonu r fonemi ile biten sözcükler, bu eki -čigina-/ -čigine- biçiminde alır: tür+čigine- “gürüldemek”, kür+čigina- “mırıldanmak” vb. (Ujyediin 1998: 74-75).

+KIn- ekinin, Türk dilleri içinde Moğolca biçimlere en yakın olanı Yakutçadaki biçimlerdir: bugunaa- “nefesi uzun müddet burundan alıp vermek”, dugunaa- “(sinek hakkında) vızıldamak” vb. r foneminden sonra ise Moğolcada olduğu gibi Yakutçada da ar+cigunaa- “hırlamak”, bir+ciginee- “fıkır fıkır kaynamak” vb. şekillerde türetim yapmaktadır (Kirişcioğlu 1999: 55-56). Örneklerden de görüldüğü üzere Yakutçada hem işlev hem de görünüşte neredeyse hiç değişmemiştir. Ancak Çuvaşça başta olmak üzere diğer Türk dillerinde de tespit ettiğimiz örneklerde ekin işlevi, yansıma sözlerden ses çıkarmak anlamında eylemler türetmek değil, “olmak” veya “yapmak” anlamında eylemler türetmektir.

1.1.12.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+KIn-} Eki

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bu ekle ilgili örnek saptanamamıştır.

1.1.12.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+KXn-} Eki

Çuvaşça dışındaki Türk dillerinde şu örneklerine rastlayabildik: Tat. *aşkın-* “acele etmek” (Ganiyev vd. 1997: 37); Yak. *künkünee-* “içi boş sesler çıkarmak”, *tañnaa-* “zil sesi çıkarmak”, *tiñkinee-* “boğuk ses çıkarmak” (Sleptsov 1972: 198-374-384) vb.

1.1.12.4. Çuvaşçada {+kĭn-}/{+kĭñ-} Eki

+kĭn-/+kĭñ- eklerinin kökeni ile ilgili yukarıda açıklama yaptığımız için burada yinelemeyeceğiz. Çuvaşçada +kĭn-/+kĭñ- yanbiçimlerinde önlük-artlık uyumuna göre yansıma sözcüklerden eylemler türeten bir ektir. Ancak türetilen eylem, ses çıkarma değil hareket bildirir. Çuvaşçada tespit edilen örnekleri şunlardır:

vĭr+kĭn- “hemen hareket etmek, atılmak” (ÇRS 70) < *vĭr* “hızlı hareket etmek hakkında yansıma ikileme” (ÇRS 69)

vĭş+kĭn-/vaş+kĭñ- “çabuk, hızlı hareket etmek” < *vĭş* “çabuk; gürültü hakkında yansıma söz” (ÇRS 72)

vĭr+kĭñ- “çok hızlı gitmek” (ÇRS 75) < *vĭr* “(farklı yönlerle hızla hareket etmek hakkında) yansıma söz” (ÇRS 74)

1.1.13. {+kĭş-}/{+kĭş-}/{+kAş-}

Türkiye Türkçesinde bulunmayan bir addan eylem yapım ekidir.

1.1.13.1. {+kĭş-}/{+kĭş-}/{+kAş-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Çuvaşça dışındaki Türk dillerinde, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve Moğolcada bu ekle türetilmiş bir örnek tespit edemedik. Bu nedenle ekin kökeni hakkında da bir bilgimiz yok. Ancak hem işlevi hem yapısal benzerliği gereği bu ekin de önceki iki ekle köken açısından ilişkili olduğu kesindir. Daha önce +*KIr-* ekindeki son ses *r* foneminin, Türk dillerinde bulunan en yakın yapıya, yani -*r-* ettirgenlik ekine benzetilmiş olabileceğinden bahsedilmişti. Çuvaşçada da +*kĭş-/+kĭş-/+kAş-* türettiği bazı örneklerde karşılıklı yapma anlamını vardır. Ancak Çuvaşçada işteşlik ekinin kurallı biçimi *ş*’li değil, *ş*’lidir. Bu nedenle +*kĭş-/+kĭş-/+kAş-* ekleri, yapısında bulundurduğu *ş* fonemi gereği ödünçleme olmalıdır. Dolayısıyla bu eki, bir kökene dayandırmak oldukça zor görünüyor.

1.1.13.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+kış-}/{+kış-}/{+kAş-} Ekleri

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bu ekle türetilmiş herhangi bir eyleme rastlanmamıştır.

1.1.13.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+kış-}/{+kış-}/{+kAş-} Ekleri

Çağdaş Türk dillerinde bu ekle türetilmiş bir eylem tespit edilmemiştir.

1.1.13.4. Çuvaşçada {+kış-}/{+kış-}/{+kAş-} Ekleri

+kış-/+kış-/+kAş- eklerinin yapısında bulundurduğu ş fonemi gereği ödünçleme olduğu açıktır. Mixail Romanoviç Fedotov da söz konusu ekin, Çuvaşçaya Mariceden girmiş olabileceğini aktarmaktadır. Maricede de aynı işlevlerde eylem türeten bir +gIc- eki bulunur: Çuv. *vīl+kış-* “dalgalanmak, heyecanlanmak” (ÇRS 74)=Mar. *vīl'+gic-aş-* ay.; Çuv. *yīlkış-* “parlamak” (ÇRS 120)= Mar. *yol+gic-aş-* ay. vb. (1990: 113-114).

İvan Pavlovich Pavlov, +kAş- eklerini de +kış-/+kış- eklerinin yanbiçimi olduğunu belirtmiştir (2014: 175).

Bu ekin iki işlevi vardır:

1. Yansıma belirten ad tabanlarından yine ses çıkarma anlamında eylemler türetir:

nīy+kış- “mızırdanmak” (ÇRS 254) < *nīy* “vızıltı, sivrisinek vızıltısı” (ÇRS 253)

yan+kış- “çınlamak, yankılanmak” < *yan* “yansıma ses” (ÇRS 647)

2. Ses çıkarma veya yansıma belirten ad tabanlarından hareket bildiren eylemler türetmektedir. Bu eylemlerin bazıları, karşılıklı veya ortaklaşa yapma anlamı taşır.

çir+kış-/çir+kaş- “atışmak, çekişmek, didişmek” < *çir* “yansıma ses, cır cır anlamında kuş sesi” (ÇRS 585)

har+kaş- “karşılıklı dalaşmak, ağız kavgası etmek” < *har* “homurtu, hırıltı” (ÇRS 537)

tal+kış- “hızlı, büyük adımlarla gitmek, koşuşturmak” (ÇRS 440) < herhangi bir yansıma ad tabanıyla ilişkilendirilemedi.

tĩr+kış- “koşuşmak” (ÇRS 476) < *tĩr* “yansıma sözcük” (ÇRS 474)

vĩl+kış- “dalgalanmak” (ÇRS 74) < *vĩl* “yansıma ses, dalgalanma sesi” (ÇRS 73)

vĩr+kış- “oraya buraya koşuşturmak” (ÇRS 75) < *vĩr* “farklı yönlerle doğru hızla hareket etme bildiren yansıma ses” (ÇRS 74)

vĩr+kış-/var+kış- “dalgalanmak” (ÇRS 70) < *vĩr* “dairese hareketler yaparken veya hızlı hızlı hareket ederken çıkan ses, (vız yansıma sesi ile ilişkili)” (ÇRS 69)

yal+kış- “yanmak, parlamak” (ÇRS 646) < **yal* “yansıma sözcük”

1.1.14. {+IA-}

Türkiye Türkçesinde *sula-*, *topla-*, *başla-*, *hopla-* ve daha yüzlerce ekin yapısında gördüğümüz, Türk dilinin tarihsel dönemlerinden beri bütün çağdaş Türk dillerinde en işlek addan eylem türeten yapım eki olmuş +IA-’nın Çuvaşça biçimidir. +IA- ekinin genişletilmiş biçimleri de, bütün Türk dillerinde ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde işlek bir biçimde eylem türetiminde kullanılmaktadır. Annemarie Von Gabain’in de belirttiği gibi bu ekin sınırsız kullanım alanı vardır (1941: 49). Bütün ad kök ve gövdelerine eklenerek geçişli veya geçişsiz, çoğunlukla olma ve yapma ifade eden eylemler türetir³⁸.

1.1.14.1. {+IA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Fuat Ganiyev, +IA- ekinin çok eski olduğunu ve bu nedenle kökeninin belirlenmesinin oldukça zor olduğunu belirtmektedir (2013: 137). Ancak +IA- ekinin kökeni hakkında birçok fikir yürütülmüştür.

Jean Deny, +IA- ekinin kökeniyle ilgili şöyle bir sonuca varmıştır: Türkçede bulunan +IA- eylemleri, sonu *l* fonemi ile biten tasvir kelimelerinden +A- eki ile oluşturulmuş eylemlerdir. Örneğin; TT *inle-* < Osm. *inil+e-*; *çatla-* < *çat+ıl+a-*. Deny, Kaşgarlı Mahmut’un *çatıla-* “şaklamak” eylemini örnek

³⁸ Bunun yanında dilimizde birçok anlam ayrılığı doğuran görevi vardır (Korkmaz 2014: 116). Aleksandr Mihayloviç Şçerbak ise +IA- ekinin Çağdaş Türk dillerinde ve ET’de sınırsız yakın kullanımı olduğunu kabul etmiş, ancak aynı zamanda bu ekin her ada ve her yansıma sese eklenmediğini belirtmiştir (2016: 156-157).

gösterdiğini söyleyerek bu yapının eskiden, şimdikine kıyasla daha çok kullanıldığını belirtir. Sonuç olarak +*lA-* ekinin oluşumunun *l* fonemi ile biten kelimelere +*A-* ekinin eklenmesiyle vurgusuz orta hecesinin düşmesine bağlı olduğunu ifade eder. Deny, ayrıca +*rA-* ekini +*lA-* ile paralel kabul etmiş ve ünlünün düşüp kelimenin biçimbilgisel olarak yeniden yapılanmasıyla bu iki yapının ayrıldığını belirtmiştir. Bu iki ek, başlarda yalnızca tasvir bildiren kelimelere gelirken daha sonra diğer kelimelere de eklenmeye başlamıştır (1995: 108-111).

Gustaf John Ramstedt ve *Altay Dillerine Giriş-Morfoloji* adlı kitabın yazarları; +*lA-* ekinin kökenini, hem ses bilgisel hem de anlamsal açıdan +*lA-* ekine en yakın olan, +*II* eki ile ilişkilendirmişlerdir (1957: 175).

+*lA-* eki, Moğolcada da yaygın bir biçimde eylem türetiminde görülür. Bu ekle türetilen eylemler, tabana yakın bir anlam ifade eder, ancak farklı anlamlarda da eylem türetebilir: *usu+lA-* “sulamak”, *aba+lA-* “avlamak” vb. (Ujiyediin 1998: 37).

1.1.14.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+*lA-*} Eki

+*lA-* eki Eski Türkçede ötümlü ve ötümsüz seslerden sonra kalınlık ve incelik uyumuna göre ad soylu sözcüklere +*la-*, +*le-* biçimlerinde eklenmektedir³⁹. Oldukça işlektir ve çoğunlukla olma veya yapma bildiren geçişli- geçişsiz eylemler oluşturabilir: *ille-* “devlet kurmak”, *kaganla-* “kağan yapmak”, *kışla-* “kışı geçirmek” (OY KT D6, KT D7, BK D31), *sözle-* “söylemek” (ABH 253) vb.

+*lA-* eki için Karahanlı Türkçesi döneminden: *emle-* “ilaç vermek”, *kökle-* “eyer bağını bağlamak”, *tüple-* “(işin) aslını inceleyip araştırmak” (DLT 479/383, 575/473, 572/471) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *adımla-* “adım atmak”, *ağırla-* “ağırlamak, ululamak”, *avla-* “avlamak” (NF 149-9, 8-11, 155-12); Kıpçak Türkçesi döneminden *ağırla-* “hürmet etmek”, *balukla-* “balık avlamak” (CC 14b/4, 22a/11) vb.; Çağatay Türkçesi döneminden *bağla-* “bağlamak”, *başla-* “başlamak” (ÇT 906, 908) vb. eylemleri, örnek verilebilir.

³⁹ Sir Gerard Clauson, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde +*lA-* ekinin ikincil biçimi olarak *k* ile biten sözcüklere eklenen +*tA-* ekini gösterir ve bu ekin şuan için işlek olmadığını belirtir: *ok+ta-* “atmak” (Clauson 2002: 96). Ancak *okta-* “okla vurmak” eyleminin, +*tA-* eki içerisinde değerlendirilmesi daha doğrudur.

Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarında da bu ekle türetilmiş birçok eylem bulunmaktadır: *adımla-* “yürümek”, *başla-* “başla- “başla geçmek öne düşmek” (TS) vb.

1.1.14.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+IA-} Eki ve Yanbiçimleri

+IA- çağdaş Türk dillerinde ise yine aynı işlev ve işleklikte eylemler türetmektedir. Ancak birçok Türk dilinde yalnızca önlük-artlık uyumuna değil ünsüz uyumuna da bağlı olarak bu ekin birçok yanbiçimi bulunmaktadır. Örneğin Yakutçada kelime sonundaki sese göre +IA- ekinin +DAA-, +DOO-, +IAA-, +IOO-, +nAA-, +nOO- yanbiçimleri vardır (Kirişcioğlu: 1999: 51).

Alt. *arala-* “bir şeyin arasında bulunmak”, *keyle-* “yalan söylemek” (Naskali ve Duranlı 1999: 27-106) vb.; Hak. *aarla-* “ağırlamak”, *çidala-* “süngülemek” (Arıkoğlu 2005: 23-91) vb.; Kırg. *alašta-* “alaş diye bağırarak”, *iyle-* “sepilemek” (Yudahin 1998a: 21, 1998b: 375) vb.; Tat. *avızlıkla-* “gem vurmak”, *vakla-* “ufaklamak” (Ganiyev vd. 1997: 19-67) vb.; Trkm. *başla-* “başlamak”, *Rusçala-* “Rusça konuşmak” (Tekin vd. 1995: 51-549) vb.; Yak. *aççıktaa-* “açlıktan ölmek, çok acıkmak”, *öydöö-* “hatırlamak” (Sleptsov vd. 1972: 54-283) vb.; YUyg. *işle-* “çalışmak”, *sözle-* “söz söylemek” (Necip 1995: 180-363) vb. eylemleri, +IA- eki ve yanbiçimleri ile türetilmiş eylemlerdendir.

1.1.14.4. Çuvaşçada {+IA-} Eki

+IA- eki ve bu ekin genişletilmiş biçimleri olan +IA-n-, +IA-ş-, +IA-t- ekleri, Çuvaşçada da tarihsel ve çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi en işlek addan eylem yapım ekidir. İsim soylu hemen her sözcüğe eklenebilir.

Art damaksıl ad kök veya gövdelerine +la-, ön damaksıl ad kök veya gövdelerine +le- şeklinde gelerek çeşitli işlevlerde eylemler yapar. Bazı çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi son fonemin niteliğine göre ek başı ünsüzde değişim olmaz. Ancak Çuvaşçadaki şu sözcük dikkat çekicidir:

hum+ha-n- “dalgalanmak”, *hum+ha-t-* “dalgalandırmak” < *hum* “dalga” ve *hum+la-* “dalgalanmak”, *hum+la-n-* “dalgalanmak”, *hum+lan-tar-* “dalgalandırmak” < *hum* “dalga”.

Bilindiği gibi +IA- ekinin, Çağdaş Türk dillerinin bir kısmında +IA- ekinden önceki sesin niteliğine bağlı olarak birçok yanbiçimi bulunur. +IA-’nın yanbiçimlerinin bulunması, gövdenin son sesinin niteliği ile önceden belirlidir (Şçerbak 2008: 157). Çuvaşçada bu biçimlerin bir standardının olmayışı onları yanbiçim saymamızın önüne geçer. Ancak bizim incelediğimiz kaynaklarda Çuvaşçada bir

+hA- ekinin bulunmayışı *humha-* eylemini, *humla-*'nın başkalaşmış bir biçimi saymamıza imkân sağlıyor. Ancak bu eylem, Genel Türkçe **kumga-* gibi bir biçimden de ödünçleme olabilir. Aslında Nikolai Adreyevich Rezyukov, *Sopostavitel'naya Grammatika Russkogo i Çuvaşskogo Yazıkov* (1959) adlı eserinin Çuvaşçada eylem yapan ekleri incelediği kısımda +hAn- ekine yer vermiştir. Bu ek altında verdiği örneklerden biri yukarıdaki *humhan-* örneği, diğeri ise *pılhan-* “karıştırmak” eylemidir (133). *Humha-* eylemi ile ilgili düşündüklerimizi yukarıda belirtmiştik. *pılhan-* eylemi de köken olarak bu görüşümüzü destekler niteliktedir. *pılhan-* ~ Tat. *bolgan-* (Fedotov 1996a: 397), TT *bula-* “bulamak”. Bu anlamda Çuvaşça ekin yalnızca +la- ve +le- yanbiçimlerini bulundurması açısından Türk dilinin tarihsel dönemleri ile paralellik gösterir.

+la-, +le- eki; Çuvaşçada şu biçimsesbilgisel değişimlere sebep olmuştur:

1. Bazı örneklerde metateze sebep olur:

vılya- “oynamak” (ÇRS 86) < *vıyĩ+la-* < *vıyĩ* “oyun” (ÇRS 67)

2. Bazı örneklerde *vĩ/vĩ* ses grubunun düşmesine sebep olur:

arla- “dönmek” (ÇRS 41) < *avĩr+la-* < *avĩr* “girdap” (ÇRS 21)

şĩle- “dikmek” (ÇRS 409) < *şĩvĩ+le-* < *şĩvĩ* “dikiş” (ÇRS 408)

3. +la-/ +le- eki üzerine kısa ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde +la-/ +le- ekinin son ünlüsü kısılır.

siyen+le- “zarar vermek” < *siyen* “zarar, ziyan” (ÇRS 364). Ama çekimde; *siyenlĩp* “zarar verdi” < *siyenle-ĩp*

şut+la- “düşünmek” (ÇRS 624) < *şut* “abaküs, sayı boncuğu” (ÇRS 623). Ama çekimde; *şutlĩpĩr* “düşünüyorum” < *şutla- ĩpĩr*

+lA- ekinin Çuvaşçadaki işlevleri ise şu şekildedir:

1. Alet, materyal ya da madde adlarından tabandaki nesnenin aracılığıyla bir şey üretme ve bir şey yapma anlamında eylemler yapar:

asfalt'+la- “asfaltlamak” < *asfalt'* “asfalt” (ÇRS 45)

imśam+la- “ilaçlamak” < *imśam* “ilaç” (ÇRS 113)

pīra+la- “delmek” < *pīra* “burgu” (ÇRS 278)

sava+la- “yontmak, rendelemek” < *sava* “rende” (ÇRS 337)

supīn+la- “sabunlamak” < *supīn* “sabun” (ÇRS 383)

süre+le- “tırmıklamak” (ÇRS 387) < *süre* “tırmık” (ÇRS 386)

utyug+la- “ütülemek” < *utyug* “ütü” (ÇRS 520)

vīren+le- “atı kazıkla bağlamak” (ÇRS 75) < *vīren* “at bağlamak için kullanılan kazık” (ÇRS 74)

2. Somut adlardan, taban ile ilgili yapma belirten eylemler yapar:

konserv-la- “konserve yapmak” < *konserv* “konserve” (ÇRS 185)

kupa-la- “katlamak, toplamak, istiflemek” < *kupa* “yığın, küme” (ÇRS 193)

sort-la- “sınıflandırmak” < *sort* “cins, tür” (ÇRS 373)

tīṣī-le- “kabuğunu soyamak” < *tīṣī* “çekirdek, tahıl, tohum” (ÇRS 478)

3. Çuvaşçada eskiden beri kullanılan ve günümüzde de hâkim olan Rusça sözcüklerden eylemler türetilir. Özellikle Sovyet zamanlarında bu ek, adlardan eylem oluşturmak için yaygın olarak kullanılmıştır (Yegorov 1957: 158):

agitatsi+le- “ajitasyon yapmak” < *agitatsi* “ajitasyon” (ÇRS 24)

kritik+le- “eleştirmek, tenkit etmek” < *kritik* “eleştiri” (ÇRS 189)

maşinizatsi+le- “makineleştirmek” < *maşinizatsi* “makineleştirme” (ÇRS 231)

organizatsi+le- “organize etmek” < *organizatsi* “organize” (ÇRS 263)

otvet+le- “cevap vermek” < *otvet* “cevap” (ÇRS 264)

ratsionalizatsi+le- “düzene sokmak” < *ratsionalizatsi* “rasyonalizasyon” (ÇRS 329)

şel+le- “acımak, üzülmek” < *şel* “yazık” (ÇRS 616)

şut+la- “saymak, hesaplamak, varsaymak” (ÇRS 624) < *şut* “hesap” (ÇRS 623)

4. Çuvaşçadaki Arapça ve Farsça ödünç sözcüklerden eylemler yapar:

ayıp+la- “kınamak” < *ayıp* “suç, ayıp” (ÇRS 26)

hatır+le- “hazırlama” < *hatır* “hazır” (ÇRS 539)

hur+la- “kötülemek, küçük düşürmek” (ÇRS 566) < *hur* “ayıp, rezalet” (ÇRS 564)

salam+la- “selam vermek” < *salam* “selam” (ÇRS 340)

tırış+le- “denetlemek, kontrol etmek, doğrulamak” < *tırış* “doğru, gerçek” (ÇRS 475)

5. Canlı adlarına eklenerek, doğurmak veya yavrulamak anlamında eylemler türetir:

pıru+la- “buzağılamak” (ÇRS 280) < *pıru* “buzağı” (ÇRS 279)

şivir+la- “yavrulamak, doğurmak” < *şivir* “memelilerin yavrusu” (ÇRS 401)

6. Sıfat olarak da kullanılabilen tabanda belirtilen nitelikle ilgili bir şey yapmak veya tabanda belirtilen niteliği kazanmak anlamında geçişli eylemler yapar:

takır+la- “düzleştirmek, pürüzsüz yapmak” < *takır* “düz, pürüzsüz” (ÇRS 439)

tivir+la- “sıkıştırmak, yoğunlaştırmak” < *tivir* “sıkışık, sıkı” (ÇRS 452)

tikış+le- “düzleştirmek, düz yapmak” < *tikış* “düz” (ÇRS 480)

şivîç+le- “bilemek, keskin yapmak” < *şivîç* “keskin” (ÇRS 415)

uksah+la- “topallamak, aksamak” < *uksah* “aksak” (ÇRS 509)

7. Sayı bildiren sözcüklere eklenerek sayıyla bağlantılı geçişli eylemler türetir:

ikkî+le- “çatallamak, ikiye ayırmak” < *ikkî* “iki” (ÇRS 110)

yîkîr+le- “ikiye katlamak, çiftler çiftler koymak” < *yîkîr* “çift” (ÇRS 126)

8. Oyuncak veya oyun adlarından tabandaki nesne ile oynama veya o sporu yapma anlamında eylemler yapar:

badmington+la- “tüylü top oynamak” < *badmington* “tüylü top” (ÇRS 57)

basketbol+la- “basketbol oynamak” < *basketbol* “basketbol” (ÇRS 59)

bilyard’la- “bیلardo oynamak” < *bilyard’* “bیلardo” (ÇRS 60)

voleybol+la- “voleybol oynamak” < *voleybol* “voleybol” (ÇRS 84)

9. Ölçü bildiren sözcüklere gelerek bir ölçü birimiyle ölçmek anlamında eylemler yapar:

arşîn+la- “arşin değerinde ölçmek” < *arşîn* “arşin” (ÇRS 42)

hur+la- “arşinla ölçmek” (ÇRS 566) < *hur* “iki arşinlik uzunluk ölçüsü” (ÇRS 564)

10. El işleri ile ilgili adlara eklenerek adın karşıladığı nesnenin ortaya çıkması için gereken işi yapmak anlamında veya sadece tabandaki el işini yapmak anlamında eylemler türetir:

hantîs+la- “el işlerinde desenin etrafını dikmek” < *hantîs* “nakış” (ÇRS 536)

hup+la- “ciltlemek, kenarını dikmek” (ÇRS 564) < *hupî* “ciltli kitap” (ÇRS 563)

11. Soyut adlara gelerek bu adın belirttiği düşünce veya duyguyu bir kişiye veya bir nesneye dayandırma anlamında eylemler yapar:

ayîp+la- “ayıplamak” < *ayîp* “ayıp” (ÇRS 26)

çirmav+la- “rahatsız etmek, tedirgin etmek” < *çirmav* “engel, yük, zahmet” (ÇRS 585)

kīmīl+la- “saygı duymak, ilgi göstermek” < *kīmīl* “gönül” (ÇRS 158)

mīškīl-la- “alay etmek” < *mīškīl* “alay, komik” (ÇRS 236)

şuhīş+la- “düşünmek” < *şuhīş* “düşünce” (ÇRS 624)

12. Yer belirten adlardan adın belirttiği yöne ya da yere doğru hareket etme anlamında eylemler yapar:

īnse+le- “başın arkasına vurmak” < *īnse* “ense” (ÇRS 102)

kīreke+le- “masada baş köşeye oturmak” < *kīreke* “ön taraf” (ÇRS 170)

tūpe+le- “ağızına kadar dolu olmak” < *tūpe* “baş, doruk, zirve” (ÇRS 503)

yanah+la- “çeneye vurmak” < *yanah* “çene” (ÇRS 647)

13. Eklenildiği kök veya gövdedeki nesnenin bir yere konulması veya herhangi bir şeyin kök veya gövdedeki nesneye konulması anlamında eylemler türetir. Bunların bazıları, mecaz anlamlıdır:

kleme+le- “marka koymak, damgalamak” < *kleme* “damga, marka” (ÇRS 180)

savīl+la- “takoz koymak” < *savīl* “takoz” (ÇRS 337)

şarşan+la- “yığına koymak” < *şarşan* “ağaç yığını” (ÇRS 605)

şaras+la- “şerit koymak” < *şaras* “şerit” (ÇRS 604)

14. Bir şeyin ara ara veya sürekli olarak yapıldığını belirten eylemler türetir:

ıyīh+la-/ıyhī-la- “uyuklamak” < *ıyhī* “uyku” (ÇRS 628)

şum+la- “yabani otları ayıklamak” < *şum* “yabani ot” (ÇRS 424)

15. Adın belirttiği nesneyi bir yere eklemeyi veya katmayı anlatan geçişli eylemler türetir:

pşrşs+la- “biberlemek, biber serpmek” < *pşrşs* “biber” (ÇRS 279)

tşvar+la- “tuzlamak” < *tşvar* “tuz” (ÇRS 451)

şu+la- “yağlamak” < *şu* “yağ” (ÇRS 422)

16. Hastalık adlarına veya bazı niteleyici adlara gelerek hastalığa yakalanmak anlamında eylemler türetir:

şir+le- “hasta olmak” (SÇY C.15 210) < *şir* “hastalık, illet” (ÇRS 591)

yşşşak+la- “hasta olmak, zayıf düşmek” < *yşşşak* “yumuşak” (ÇRS 121)

17. Zaman aralığı belirten kelimelerden tabanda belirtilen süreyi tüketme anlamında eylemler türetir:

şmşş+le- “ömür geçirmek” (ÇRS 101) < *şmşş* “ömür” (ÇRS 100)

kaş+la- “akşam geçirmek, geceleme” < *kaş* “gece” (ÇRS 151)

kun+la- “günü geçirmek” (ÇRS 193) < *kun* “gün” (ÇRS 192)

vşşşt+la- “vakit geçirmek” (ÇRS 72) < *vşşşt* “vakit” (ÇRS 71)

18. Bunlar dışında az sayıda geçişsiz eylem yapmıştır.

şir+le- “hasta olmak” (SÇY C.15 210) < *şir* “hastalık, illet” (ÇRS 591)

řř+le- “çalışmak” < *řř* “iş” (ÇRS 104)

saşş+la- “oy vermek” < *saşş* “oy” (ÇRS 347)

şşmah+la- “konuşmak” < *şşmah* “söz, kelime” (ÇRS 350)

çav+la- “yüksek sesle konuşmak” < *çav* “ses, gürültü” (ÇRS 599)

tar+la- “terlemek” (ÇRS 446) < *tar* “ter” (ÇRS 444)

taş+la- “dans etmek” < *taş* “dans” (ÇRS 450)

vilya- “oynamak” (ÇRS 86) < *vīyī+la-* < *vīyī* “oyun” (ÇRS 67)

Ancak Vailiy Georgiyeviç Yegorov bu eylemlerin bazılarının şu şekilde geçişli hâle gelebileceğini belirtir:

vīyī vilya “herhangi bir oyunu oynamak”

şuhīş şuhīş+la- “bir şeyi düşünmek”

taşī taş+la- “bir oyunu (dans için) oynamak” (Yegorov 158- 159).

1.1.15. {+lAn-}

Türkiye Türkçesinde *hüzünlen-*, *evlen-*, *hastalan-* vb. eylemlerin yapısında gördüğümüz ekin Çuvaşça biçimidir.

1.1.15.1. {+lAn-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Araştırmacılar; +lAn- ekinin, addan eylem yapan +lA- eki ile dönüşlülük eki -n-’nin birleşmesi ile meydana geldiği hakkında hemfikirdir. Başlangıçta +lA- eki ile türetilmiş eylemlere -n- dönüşlülük ekinin eklenmesi ile türetilen eylemler, zamanla çoğalmış ve +lAn- eki olarak +lA- ekinden bağımsız bir şekilde adlara eklenir olmuş olmalıdır. +lAn- eki ile türetilmiş eylemlerin bazılarının +lA-’lı ara biçimlerinin olmaması bu nedenledir.

1.1.15.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+lAn-} Eki

Eski Türkçede +lA- ekinin genişletilmiş biçimleri arasında en işlek olanı +lAn- ekidir. Marcel Erdal, Eski Türkçede birçok eylemin yapısında görülen bu ekin, +lA- ve dönüşlülük eki -n-’den oluştuğunun şüphesiz olduğunu ancak +lAn- ekinin kendi işlevine sahip olduğunu belirtir. Bu işlev geçişsiz eylemler oluşturmaktır (1991: 509). Bu ek için Eski Türkçeden *boguzlan-* “boğazlanmak, öldürülmek” (T 13), *öglen-* “kendine gelmek, ayrılmak”, *kataglan-* “gayret etmek, çabalamak” (İKP LXII.1, XXVII.5) vb.; Karahanlı Türkçesi döneminden *azlan-* “azımsamak”, *sözlen-* “sözünü açıklamak” (DLT 151/131, 389/305) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *saklan-* “sakınmak, çekinmek”, *yüreklen-*

“cesaretlendirmek” (NF 15-2, 369-2) vb.; Kıpçak Türkçesi döneminden *atlan-* “ata binmek”, *sagıtlan-* “silahlanmak”, *anıklan-* “hazırlanmak” (CC 11b/3, 4b/8, 62b/27) vb.; Çağatay Türkçesi döneminden *acığlan-* “acınmak” vb. eylemlerini, örnek gösterebiliriz.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi kaynaklarından şu eylemler de *+lAn-* eki ile türetilmiş örneklerdendir: *atlan-* “ata binmek”, *yüreklen-* “cesaretlenmek” vb.

1.1.15.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+lAn-} Eki

Alt. *akalan-* “geride kalmak”, *çeberlen-* “korunmak, saklanmak” (Naskali vd. 1999: 22-71) vb.; Hak. *abılan-* “grup hâlinde saldırıp avlanmak”, *çalahaylan-* “dalkavukluk etmek” (Arıkoğlu 2005: 25-75) vb.; Kırg. *alagdılan-* “duraklamak”, *baydalan-* “faydalanmak” (Yudahin 1998a: 19-101) vb.; Tat. *takırlan-* “bomboş olmak”, *eteçlen-* “horozlanmak” (Ganiyev vd. 1997: 294-462) vb.; Yak. *bıhahtan-* “yarıya bölmek”, *paydan-* “sahip olmak” (Sleptsova 1972: 95-292) vb.; YUyg. *arlan-* “utanmak”, *datlan-* “paslanmak” (Necip 1995: 17-94) vb. eylemleri, *+lAn-* eki ile türetilmiş eylemlerdendir.

+lAn- eki ayrıca, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerinde ettirgenlik eki *-DXr-* önünde işlek olarak kullanılır: Harezmi Türkçesi *azıklandır-* “azık vermek”, *cüftlendür-* “evlendirmek” (NF 163-16, 4-17) vb. TT *bilgilendir-*, *alevlendir-*, *güçlendir-* vb.

1.1.15.4. Çuvaşçada {+lAn-} Eki

Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, *+lAn-* oluşumlarının başlangıçta *-n-* dönüşlülük ekinin, *+lA-* ile oluşturulmuş eylemlere eklenmesi ile ortaya çıktığını belirtmektedir:

sıh+lA- “saklamak, korumak”

sıh+lA-n- “sakınmak, dikkat etmek”

Ancak daha sonra *+lA-* ve *-n-* bileşik bir ek haline gelmiş ve doğrudan adlara eklenmeye başlamıştır. Yegorov, bunun kanıtının ise *+lAn-* ile oluşturulmuş bazı eylemlerin, *-n-*’siz biçimlerinin Çuvaşçada bulunmaması olduğunu belirtir. Örneğin: *tum+lAn-* “giyinmek, kuşanmak” eylemi *tum+lA-*’dan oluşturulmuş olabilir. Ancak Çuvaşçada giymek anlamında bir **tumla-* eylemi bulunmamaktadır. Bu nedenle Yegorov, *tumlan-* eyleminin doğrudan *tum* ismine gelerek oluşturulduğunu belirtir (1957: 159-160). Liya Sergeyevna Levitskaya da eğer *+lA-* eylemlerinin dilde *-n-*, *-t-* ve *-ş-*’siz biçimleri

yoksa +*lAn-*, +*lAt-* ve +*lAş-* eklerinin o eylem için Modern Türk dillerinde ayrılamaz olarak kabul edildiğini belirtir. Örneğin:

av+lan- “evlenmek”, *av* “ev” kelimesinden türetilmiş olmalıdır. Ancak Çuvaşçada **avla-* eylemi yoktur.

pîr+lan- “buzlanmak”, *pîr* “buz” kelimesinden türemiştir. Ancak Çuvaşçada **pîrla-* eylemi yoktur (1976: 166) vb.

+*lAn-* eki, tüm diğer Türk dillerinde olduğu gibi Çuvaşçada da oldukça işlektir. Yukarıda da belirtildiği gibi +*lA-* ve dönüşlülük eki -*n-*’nin birleşiminden oluşmuş olan bu ek, ad soylu sözcüklerin kök veya gövdelerine gelerek türlü işlevlerde eylemler yapar.

+*lAn-* ekinin Çuvaşcadaki işlevleri şu şekildedir.

1. İvan Pavlovich Pavlov, +*lAn-* ekinin belirteç türündeki sözcüklerden eylemler türettiğini belirtmektedir:

eripen+len- “yavaş olmak” < *eripen* “yavaşça, ağır ağır”

hullen+len- “yavaş olmak” < *hullen* “yavaşça”

mayîpen+len- “hızlı hareket etmek” < *mayîpen* “yavaşça” (2014: 175).

2. Sıfat olarak da kullanılabilen ad soylu sözcüklere gelerek tabandaki özellikleri kazanma anlamında eylemler türetir. Bu eylemler, çoğunlukla dönüşlü-orta çatıdadır. Çuvaşçada +*lAn-* ekinin en üretken olduğu işlev budur.

avan+lan- “iyileşmek” < *avan* “iyi” (ÇRS 20)

avîk+lan- “düzensizleşmek” < *avîk* “düzensiz” (ÇRS 20)

çîrsîr+lan- “saygısızlaşmak, küstahlık göstermek” < *çîrsîr* “saygısız” (ÇRS 585)

îslî+lan- “akıllanmak” (ÇRS 55) < *îslî* “akıllı” (ÇRS 54)

İssir+lan- “aptallaşmak” < *İssir* “aptal” (ÇRS 55)

lİp+lan- “sakinleşmek” (ÇRS 213) < *lİp* “sakin” (ÇRS 212)

mİntir+lan- “şişmanlamak” < *mİntir* “şişman, semiz” (ÇRS 235)

pattir+lan- “yiğitleşmek, cesurlaşmak” (ÇRS 275) < *pattir* “kahraman, bahadır” (ÇRS 274)

sukkır+lan- “körleşmek” < *sukkır* “kör” (ÇRS 380)

vİri+len- “sıcaklaşmak” < *vİri* “sıcak” (ÇRS 75)

Nadir de olsa adlardan yine adla ilgili bir özelliği kazanmak anlamında eylemler türetir:

sahir+lan- “şekerlenmek” < *sahir* “şeker” (ÇRS 348)

İvan Pavlovich Pavlov, addan sıfat yapma eki +*lİ*/+*lİ* ile türetilmiş ve sıfat olarak da kullanılabilen sözcüklerin +*lan-* ekini aldıklarında bu ek ile kaynaştığını ve böylece ortaya çıkan eylemlerin addan yapılmış gibi görülebileceklerini belirtmektedir. Modern dilde bunun iki kullanımı vardır:

çap+lİ+lan- veya *çap+lan-* “ünlü olmak” < *çaplı* “ünlü” < *çap* “ün”

tut+lİ+lan- veya *tut+lan-* “lezzetlenmek, tatlanmak” < *tutlı* “lezzetli” < *tut (İ)* “tat”

vİy+lİ+lan- veya *vİy+lan-* “güçlenmek” < *vİyli* “güçlü, kuvvetli” < *vİy* “güç”

yış+lİ+lan- veya *yış+lan-* “sayıca artmak” < *yışlı* “sayıca çok, sayısız” < *yış* “sayı, miktar” (2014: 172-173).

3. Milliyet bildiren adlara eklenerek o millete benzeme anlamında eylemler türetir. Milliyet adlarından başka adlardan da tabanda belirtilen şeye benzeme anlamında eylemler türetebilir:

Bol’şevik+lan- “Bolşevikleşmek” < *Bol’şevik* “Bolşevik” (ÇTS 37)

Çİvaş+lan- “Çuvaşlaşmak” < *Çİvaş* “Çuvaş” (ÇRS 581)

hīlat+lan- “avına saldıran yırtıcı kuşa benzemek” < *hīlat* “çaylak kuş” (ÇRS 543)

huśa+lan- “ev sahibi gibi davranmak, patronluk taslamak” < *huśa* “efendi, patron, ev sahibi” (ÇRS 567)

kayīk+lan- “vahşi olmak, vahşileşmek” < *kayīk* “vahşi” (ÇRS 135)

kīsel+len- “kisel gibi olmak” < *kīsel* “patates püresi, kisel” (ÇRS 173)

Tutar+lan- “Tatarlaşmak” < *Tutar* “Tatar” (ÇRS 499)

Virīs+lan- “Ruslaşmak” < *Virīs* “Rus” (ÇRS 87)

İvan Pavlovich Pavlov, bu işlevin daha çok konuşma dilinde olduğunu belirtmektedir:

Vir’yalov+lan- “Viryal Çuvaşları gibi olmak, Viryal Çuvaşları gibi davranmak” < *vir’yalov* “Viryal Çuvaşları, Yukarı Çuvaşlar” (2014: 169)

4. Hastalık adlarına veya bazı niteleyici adlara gelerek hastalığa yakalanmak, tabanda belirtilen hastalığa tutulmak anlamında eylemler türetir:

bakteri+len- “bakterilenmek” < *bakteri* “bakteri” (ÇRS 58)

kīsen+len- “uyuz hastalığına yakalanmak” < *kīsen* “uyuz” (ÇRS 173)

sıvmar+lan- “hasta olmak” < *sıvmar* “hasta, güçsüz” (ÇRS 389)

sıvsīr+lan- “hasta olmak, ağrımak” < *sıvī* “sağlıklı”, *sıvsīr* “sağlıksız” (ÇRS 389)

5. Çeşitli bitki adlarına gelerek bitkinin açması, tomurcuklanması veya ADIN belirttiği bitkinin çevreyi kaplamasını belirten eylemler türetir:

çeçek+len- “çiçek açmak, çiçeklenmek” < *çeçek* “çiçek” (ÇRS 588). *Çeçek* “çiçek” (ÇRS 588) sözcüğü, Tatarcadan ödünçlenmiştir. Bu sözcüğün Çuvaşçadaki kurallı biçimi *śeśke* “çiçek” (ÇRS 408) sözcüğüdür.

kĩmpa+lan- “mantarla kaplanmak, mantarlanmak” < *kĩmpa* “mantar” (ÇRS 159)

šeške +len- “çiçeklenmek, çiçek açmak” < *šeške* “çiçek” (ÇRS 408)

šum+lan- “yabani otla kaplanmak” < *šum* “yabani ot” (ÇRS 424)

6. Eklendiği adlardan deyimler türetir:

asap+lan- “hasret çekmek” < *asap* “hasret, azap” (ÇRS 43)

asli+lan- “kibirlenmek, büyüklük taslamak” < *asli* “büyük” (ÇRS 44)

hastar+lan- “gayret göstermek” < *hastar* “gayret” (ÇRS 538)

ikĩpit+len- “ikiyüzlü olmak” < *ikĩpit* “ikiyüzlü” (ÇRS 110)

kapar+lan- “aç gözlülük yapmak” < *kapar* “aç gözlülük” (ÇRS 141)

kuştan+lan- “kendini beğenmek” < *kuştan* “kabadayı, burjuva” (ÇRS 199)

Nikolay İvanoviç Aşmarin, +*lan-* eki ile yapılmış bazı eylemlerin özel anlamlarda kullanıldığını belirtir:

çavsa+lan- “abanmak” < *çavsa* “dirsek” (1898: 297)

7. Adın karşıladığı nesneyi kullanarak yapılan eylemi bildirir:

sava+lan- “rendelenmek” < *sava* “rende” (ÇRS 337)

tĩm+lan- “balçıkla kaplanmak” < *tĩm* “balçık” (ÇRS 454)

tĩvar+lan- “tuzlanmak” < *tĩvar* “tuz” (ÇRS 451)

8. Çuvaşçadaki ödünçleme sözcüklerden eylemler yapar. Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, bu tür eylemlerin çoğunun Sovyetler döneminde oluşturulduğunu belirtmektedir (1957: 161).

aktiv+lan- “aktifleşmek” < Rus. *aktiv* “aktif” (ÇRS 29)

hışpışal+lan- “silahlanmak” < *hışpışal* “silah” (ÇRS 557)

hışpışalsır+lan “silahsızlanmak” < *hışpışalsır* “silahsız” (ÇRS 557)

interes+len- “ilgilenmek, ilgi duymak” < *interes* “alaka, merak” (ÇRS 115)

organizatsi+len- “organize edilmek” < *organizatsi* “organizasyon” (ÇRS 263)

9. Adlardan tabanla ilgili bir durum, bir oluş veya hareket bildiren eylemler türetir:

apat+lan- “yemek yemek” (ÇRS 38) < *apat* “yemek” (ÇRS 37)

ikkî+len- “ikiye ayrılmak” < *ikkî* “iki” (ÇRS 110)

kakay+lan- “kemirmek, aşındırmak” (ÇRS 136) < *kakay* “et” (ÇRS 135)

kalîp+lan- “şekillenmek” < *kalîp* “şekil” (ÇRS 137)

kívar+lan- “kor olmak, köze dönmek” < *kívar* “köz” (ÇRS 156)

pîr+lan- “buzlanmak” (ÇRS 279) < *pîr* “buz” (ÇRS 278)

şik+len- “şüphelenmek” < *şik* “şüphe” (ÇRS 618)

10. Tabanda belirtilen adın karşıladığı nesne ile kaplanmak anlamında eylemler türetir:

kîmîl+len- “gümüşle kaplanmak” (ÇRS 169) < *kîmîl* “gümüş” (ÇRS 168)

yun+lan- “kana bulanmak, kanla kaplanmak” (ÇRS 640) < *yun* “kan” (ÇRS 639)

yur+lan- “karla kaplanmak” (ÇRS 642) < *yur* “kar” (ÇRS 641)

yuşkîn+lan- “çamurla kaplanmak” < *yuşkîn* “çamur” (ÇRS 644)

11. Renk adlarından belirtilen renge dönüşmek anlamında eylemler türetir:

ĩntrĩk+lan- “kararmak, rengi koyulaşmak” < *ĩntrĩk* “alacakaranlık” (ÇRS 102)

kĩvak+lan- “mavileşmek” (ÇRS 156) < *kĩvak* “mavi” (ÇRS 155)

ula+lan- “renklenmek” < *ula* “alaca, rengarenk” (ÇRS 510)

yeşĩl+lan- “yeşillenmek” < *yeşĩl* “yeşil” (ÇRS 100). *Yeşĩl* “yeşil” (ÇRS 100) sözcüğü, ödünçlemedir. Çuvaşçada bu sözcüğün kurallı biçimi, *simĩš* “yeşil” (ÇRS 366) şeklindedir.

12. Ad tabanlarına gelerek öznenin tabandaki şeyden etkilenmesini belirten eylemler türetir:

halsĩr+lan- “halsiz olmak” < *halsĩr* “halsizlik” (ÇRS 535)

ĩmĩĩ+lan- “ümitlenmek” < *ĩmĩĩ* “ümit” (ÇRS 101)

parĩm+lan- “borçlanmak” < *parĩm* “borç” (ÇRS 271)

suran+lan- “yaralanmak” < *suran* “yara” (ÇRS 384)

13. Bir araya getirme, belirli bir nesneyi oluşturmak için başka nesneleri toplama anlamında eylemler türetir:

kupa+lan- “toplamak, istiflemek” < *kupa* “küme, yığın” (ÇRS 193)

kũl+lan- “toplamak (su için)” < *kũl(i)* “göl” (ÇRS 200)

uşķĩn+lan- “birleşmek, gruplaşmak, bir araya gelmek” (ÇRS 521) < *uşķĩn* “grup, küme” (ÇRS 520)

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi, Çuvaşcadada +*lAn-* ekinin -*tAr-* ettirgenlik eki ile genişletilmiş biçimleri, birçok eylemin yapısında görülür. Çuvaşçada +*lAn-tAr-* eylemleri, sayıca çok daha fazladır:

asap+lan-tar- “dert çektmek” < *asaplan-* “dertlenmek” (ÇRS 43)

av+lan-tar- “evlendirmek” < *avlan-* “evlenmek” (ÇRS 22)

interes+len-ter- “meraklandırmak” < *interes* “ilgi, merak” (ÇRS 115)

1.1.16. {+lAş-}

Türkiye Türkçesinde *birleş-*, *gürleş-*, *taşlaş-* vb. birçok eylemin yapısında gördüğümüz, +lA- eki ve işteşlik eki -ş-’nin birleşmesi ile oluşmuş ekin Çuvaşça biçimidir. Bir önceki ekte de bahsedildiği gibi Çuvaşçada +lAş- ile oluşturulmuş eylemlerin bazılarının -ş-’siz biçimleri dilde bulunmadığı ve yeni anlamda eylemler türettiği için bağımsız olarak incelenmelidir.

1.1.16.1. {+lAş-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Araştırmacılar; +lAş- ekinin, addan eylem yapan +lA- eki ve ortaklaşalık eki -ş-’nin birleşmesi ile oluştuğu konusunda hemfikirdir.

1.1.16.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+lAş-} Eki

+lAş- eki, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde +lAt- ekinden daha az işleklığe sahiptir. Öyle ki bu ekle oluşturulmuş herhangi bir eylem Orhon Yazıtlarında tespit edilememiştir, Uygur Türkçesi dönemi kaynaklarında ise +lAş- eki ile türetilmiş örnekler oldukça azdır: *sözleş-* “söylemek”, *yığlaş-* “ağlaşmak” (ABH 173-332) vb. +lAş- eki için Karahanlı Türkçesi döneminden *emleş-* “birlikte tedavi olmak”, *erleş-* “erkeklikte yarışmak”, *konuklaş-* “birbirine konuk olmak” (DLT 127/112, 126/111, 395/308) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *sözleş-* “konuşmak”, *yığlaş-* “ağlaşmak” (NF 343-8, 76-17) vb.; Kıpçak Türkçesi döneminden *tanlaş-* “incelemek” (CC 11b/1b); Çağatay Türkçesi döneminden *muğlaş-* “iki mihnetzede birbiriyle görüşmek” (ÇT 977); Eski Anadolu Türkçesi döneminden *esenleş-* “vedalaşmak” (TS) vb. eylemleri, örnek olarak gösterilebilir. Örneklerden görüldüğü üzere tabanla ilgili karşılıklı yapma veya yalnızca olma, yapma belirten eylemler türetmektedir.

1.1.16.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+lAş-} Eki

Alt. *arakılaş-* “birlikte sarhoş olmak”, *cakalaş-* “kavga etmek” (Naskali vd. 1999: 27-49) vb.; Hak. *aarlas-* “ağırlamak”, *çaballas-* “birbirini kötülemek” (Arıkoğlu 2005: 23-70) vb.; Kırg. *akıylaş-*

“çekişmek”, *belgileş-* “hep beraber işaretlemek” (Yudahin 1998a: 14-106) vb.; Tat. *duslaş-* “dost olmak”, *satulaş-* “pazarlaşmak” vb. (Ganiyev vd. 1997: 88-267) vb.; Trkm. *arkalaş-* “karşılıklı yardım etmek”, *dikleş-* “art ayakları üstüne kalkmak” (Tekin vd. 1995: 33-159) vb.; YUyg. *arazlaş-* “bozuşmak”, *behsleş-* “bahisleşmek” (Necip 1995: 15-36) vb. eylemleri, çağdaş Türk dillerinde bulunan ve +*laş-* eki ile türetilmiş eylemlerdendir.

1.1.16.4. Çuvaşçada {+*laş-*} Eki

Çuvaşça +*laş-* eki, bu yapıda bulunan -*ş-* işteşlik eki genel Türkçeden ödünçlemedir. Nitekim Çuvaşçada genel Türkçe işteşlik eki -*ş-*’nin kurallı biçimi, -*ś-* şeklindedir. Bu duruma aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

Çuvaşçada +*laş-* biçiminde bulunan ek, çok az sayıda eylemde karşılıklı yapma anlamını muhafaza ettiği, bunun dışındaki örneklerde ise yeni anlamlı eylemler oluşturduğu için bağımsız olarak incelenmelidir. Çuvaşçada da diğer çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi işlektir. Ekin işlevleri şu şekildedir:

1. İvan Pavlovich Pavlov, +*laş-* ekinin bir kişi veya bir hayvan gibi davranmak, tabanda belirtilen şeye benzemek anlamında eylemler türetir:

hurt+laş- “böcek gibi davranmak” < *hurt* “kurt, solucan, tırtıl”

kaçaka+laş- “keçi gibi davranmak” < *kaçaka* “keçi” (2014: 169).

2. Tabanda belirtilen duruma getirmek anlamında eylemler türetir:

mir+leş- “barışmak, tartışmaya son vermek” (ÇRS 245) < *mir* “barış” (ÇRS 244)

şay+laş- “dengelemek, eşitlemek, düzeltmek” < *şay* “denge, derece” (ÇRS 600)

tus+laş- “dost, arkadaş olmak” (ÇRS 498) < *tus* “dost, arkadaş” (ÇRS 497)

3. Ad kök veya gövdelerinden, tabandaki işi karşılıklı yapmayı belirten eylemler oluşturur. Ancak bunlar sayıca azdır:

hak+laş- “hesaplaşmak” (ÇRS 584) < *hak* “kıymet, değer” (ÇRS 583)

hurav+laş- “cevap vermek, karşılık vermek” < *hurav* “cevap, karşılık” (ÇRS 565)

kavar+laş- “anlaşmak” < *kavar* “hemfikirli” (ÇRS 134)

śihī+laş- “karşılıklı ilişki kurmak, birbirine bağlanmak” (ÇRS 435) < *śihī* “bağ, demet, deste” (ÇRS 434)

tav+laş- “tartışmak, münakaşa etmek” (ÇRS 436) < *tav* “tartışma, münakaşa” (ÇRS 435)

4. Sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden bir belirti göstermek ya da tabanda belirtilen özelliği kazanmak anlamında eylemler türetir:

kutīn+laş- “inatlaşmak, inatçılık göstermek” < *kutīn* “inatçı” (ÇRS 198)

śivīh+laş- “yakınlaşmak” < *śivīh* “yakın” (ÇRS 431)

5. Yansıma seslere gelerek geçişsiz yansıma eylemler türetir:

īr+leş- “gürüldemek, bağışmak” (ÇRS 103) < *īr* “yansıma söz” (ÇRS 102)

mek+leş- “melemek” (ÇTS 184) < *mek* “yansıma söz” (ÇRS 237)

6. İvan Pavlovich Pavlov; +*laş-* ekinin eylemi, belirtilen nesneye doğru yöneltme işlevi olduğunu belirtmektedir:

śūs+leş- “saçtan yakalamak” < *śūs* “saç” (2014: 167-170).

7. Adlardan ve sıfat olarak da kullanılabilen sözcüklerden deyimler türetir:

pit+leş- “yüzleşmek” < *pit* “yüz” (ÇRS 298)

sip+leş- “kendi olanaklarıyla idare etmek” < *sip* “sağlam, dayanıklı” (ÇRS 367)

8. Ad soylu sözcüklerden geçissiz ve öznenin etkilendiğini belirten eylemler türetir:

ūpke+leş- “öfkelenmek, kızmak” < *ūpke* “öfke” (ÇRS 523)

virt+leş- “sinirlenmek” (ÇTS 55) < *virt* “ateş, yangın” (ÇTS 56)

1.1.17. {+lAt-}

Türkiye Türkçesinde *başlat-*, *beyazlat-*, *onaylat-* vb. eylemlerin yapısında gördüğümüz en az +lA- eki kadar işlek ve ondan ettirgenlik eki -t- ile türetilmiş +lAt- ekinin Çuvaşça biçimidir. Çuvaşçada bazı örneklerde -t- ettirgenlik eksiz ara biçimler bulunmadığı ve yansıma sözlerden eylemler türettiği örneklerde ettirgenlik işlevini kaybettiği için ayrı bir ek olarak değerlendirilmesi daha uygundur.

1.1.17.1. {+lAt-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Araştırmacılar; +lAt- ekinin, addan eylem yapan +lA- eki ve ettirgenlik eki -t-'nin birleşmesi ile oluştuğu konusunda hemfikirlerdir.

1.1.17.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+lAt-} Eki

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde çok işlek değildir. Çoğunlukla oldurma veya yaptırma ifade eden eylemler türetir. Genellikle Türk dilinin tarihsel dönemlerinin söz yapımı kitaplarında, ettirgenlik işlevini koruduğu ve -t- ettirgenlik eki olmadan da kullanılabildiği için ayrı bir başlık altında incelenmemiştir. +lAt- eki için Eski Türkçeden *atlat-* “ata bindirmek, atladırma”, *sület-* “ordu sevk ettirmek”, *yoglat-* “cenaze töreni yaptırmak” (T 11, 43, 31) vb.; Karahanlı Türkçesi döneminden *baglat-* “bağlatmak”, *başlat-* “başlatmak”, *çerlet-* “vücuda ağırlık çökmek” (DLT 434/339, 434/339, 435/340) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *āzārlat-* “incitmek, azarlamak”, *otlat-* “otlatmak” (NF 289-4, 295-7) vb.; Çağatay Türkçesi döneminde *añlat-* “anlatmak”, *çarlat-* “avazla çağırtmak” (ÇT 899, 922); Eski Anadolu Türkçesi döneminden *ırlat-* “şarkı söyletmek” (TS) vb. örnekleri vardır.

1.1.17.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+lAt-} Eki

Alt. *arakılat-* “sarhoş olmak”, *eelet-* “benimsetmek” (Naskali vd. 1999: 27-42) vb.; Kırg. *abaylat-* “ikaz etmek”, *boolat-* “bağlatmak” (Yudahin 1998a: 2-129) vb.; Tat. *añlat-* “anlatmak”, *cellet-* “acındırmak” (Ganiyev vd. 1997: 40-96) vb.; Trkm. *beterlet-* “kötületmek”, *bulaylat-* “sallatmak” (Tekin vd. 1995: 61-86) vb.; Yak. *borotokuollat-* “kaydettirmek”, *kıdamalat-* “yükseltmek” (Sleptsova vd. 1972: 76-204) vb.; YUyg. *altunlat-* “aydınlatmak”, *astalat-* “yavaşlatmak” (Necip 1995: 11-19) vb. eylemleri, çağdaş Türk dillerinde bulunan, +lAt- eki ile türetilmiş eylemlerdendir.

1.1.17.4. Çuvaşçada {+lAt-} Eki

+lAt- eki, +lA- ve ettirgenlik -t-'nin birleşiminden oluşmuş bir ektir. Çuvaşçada +lA- ekinin diğer genişlemiş biçimleri ile aynı işlevlikte kullanılmaktadır. İşlevleri şu şekildedir:

1. Belirteçlerden geçişli eylemler türetir:

hivirt+lat- “hızlandırmak” < *hivirt* “hızlıca” (ÇRS 541)

hullen+let- “yavaşlatmak” < *hullen* “yavaşça” (ÇRS 562)

2. Yansıma seslere gelerek geçişsiz yansıma eylemler türetir. Bu tür eylemlerde +lA-t- bileşiğinde bulunan ettirgenlik eki -t- işlevini yitirmiştir. Burada yalnızca belli başlıklı örneklerle yer vereceğiz ancak ekin en çok örnek verdiği işlev budur. Bu eylemlerin çoğu, +kA- eki ile de yapılabilmektedir: Örneğin *nîy+ka* “vızıldamak” ~ *nîy+lat-* “vızıldamak” (ÇRS 254) vb. Bu örneklerin çoğu kökten ayrılamaz. Yani eksiz biçimleri dilde kaybolmuştur.

îr+lat- “kükremek, hırlamak” (ÇTS 30) < **îr* “yansıma söz”

kvak+lat- “vıraklamak (kurbağa için)” < *kvak* “kurbağa sesini belirten yansıma söz” (ÇRS 166)

kuk+lat- “guklamak (guguk kuşu için)” (ÇRS 191) < **kuk* “yansıma söz”

yîh+lat- “sessizce gülmek, kıkırdamak” < *yîh yîh* “sessiz gülme taklidini belirten söz” (ÇRS 125)

3. Sıfat olarak da kullanılabilen kelimelerden tabandaki niteliği, birine veya bir şeye kazandırmak anlamında eylemler yapar:

lutra+lat- “alçaltmak, kısaltmak” < *lutra* “alçak, kısa” (ÇRS 221)

mîntîr+lat- “şişmanlatmak” < *mîntîr* “şişman” (ÇRS 235)

pîçîk+let- “azaltmak” < *pîçîk* “az, ufak” (ÇRS 294)

tîssîr+let- “soldurmak” (ÇRS 478) < *tîssîr* “renksiz, solgun” (ÇRS 477)

4. Adıllardan geçişli eylemler türetir:

pĩĩm+let- “genelleştirmek” < *pĩĩm* “bütün” (ÇRS 293)

urĩh+lat- “değiştirmek” < *urĩh* “başka, diğer öteki” (ÇRS 515)

5. Adlara eklenerek tabanda adı geçen nesneyle ilgili yaptırma veya olurma bildiren eylemler türetir:

ilem+let- “güzelleştirmek, güzel yapmak” < *ilem* “güzellik” (ÇRS 111)

mĩşĩr+lat- “birleştirmek, çiftleştirmek” < *mĩşĩr* “çift” (ÇRS 236)

uşķĩn+lat- “birleştirmek, bir araya getirmek” (ÇRS 521) < *uşķĩn* “grup, küme” (ÇRS 520)

6. Tabanda geçen ada yönelik şekillendirme, dönüştürme veya benzeme belirten eylemler türetir:

çĩvaş+lat- “Çuvaşlaşmak” < *çĩvaş* “Çuvaş” (ÇRS 581)

kantra+lat- “ip gibi yapmak, ip görünümü vermek” < *kantra* “ip, sicim” (ÇRS 141)

tĩvatkal+lat- “kare şekline getirmek” < *tĩvatkal* “kare” (ÇRS 451)

şĩrśa+lat- “boncuk, sırça haline getirmek” < *şĩrśa* “boncuk, sırça” (ÇRS 613)

vĩrĩs+lat- “Ruslaştırmak” < *vĩrĩs* “Rus” (ÇRS 87)

7. Renk adlarına eklenerek belirtilen renge dönüştürme anlamında eylemler türetir:

ķĩvak+lat- “- mavileştirmek” (ÇRS 156) < *ķĩvak* “mavi” (ÇRS 155)

simĩş+let- “yeşillendirmek” < *simĩş* “yeşil” (ÇRS 366)

ula+lat- “renklendirmek” < *ula* “alaca, renkli” (ÇRS 510)

8. Çuvaşcadaki ödünç sözcüklerden eylemler türetir:

kul'tur+lat- “kültürlendirmek” < Rus. *kul'tura* “kültür” (ÇTS 153)

layih+lat- “iyileştirmek” < *layih* “iyi” (ÇRS 220)

taş+lat- “dans ettirmek” < *taş* “dans” (ÇRS 450)

1.1.18. {+pĩn-}/{+pĩñ-}-{+pĩš-}/{+pĩš-}

Türkiye Türkçesinde bulunmayan, Eski Türkçede ise *yelpi-* “yelpazelemek, yelemek” (ABH 104) vb. oldukça az eylemin yapısında gördüğümüz ekin Çuvaşça biçimleridir. Çuvaşçada tek örnekte (hapax) görüldükleri ve bu iki örnekte de aynı işlevde eylem türettiği için tek bir başlık altında değerlendirilecektir.

1.1.18.1. Ekin Kökeni ile İlgili Görüşler

Tatarcada *+pin-/+pĩñ-* biçiminde görülen bu ek, Fuat Ganiyev’e göre eylem yapım eki *+pi-/+pĩ-* ve dönüşlülük eki *-n-*’nin birleşiminden meydana gelmiştir: *ilpĩñ-*, *talpĩn-* “kanat çırpınmak”. Tatarcada bu ekin, edilgenlik eki ile kullanılan biçimleri de vardır ve eylemin anlamına yakın iş ve hareket yapmayı belirten eylemler türetir: *taypıl-* “sendelemek, yoldan çıkmak” (2013: 171).

Martti Räsänen, *+pI-* ekinin çok nadir kullanılan bir ek olduğunu belirtmiş ve bu ek için iki örnek vermiştir. Bunlardan ilki *tal+pu-n-* “çırpınmak” ve diğeri *yel+pi-r-* “esmek” sözcükleridir. Bu iki eylem, ad kökenli sözcüklerden gelmektedir: *tal* “kaba dal” ve *yel* “rüzgâr” (1957:148). Räsänen, böylece bu iki eylemin yapısından bulunan *+pUn-* ve *+pIr-* eklerini *+pI-*’ye götürür.

Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens* adlı eserinde *+pI-* eylemleri için şu örnekleri vermiştir:

talpĩ-n- (*talpĩ-r-*) “çırpınmak, saldırmak” < *tal* “kaba dal”

yelpi- “yelpazelemek” < *yel* “yel, rüzgâr” (1954: 220).

Bizce de bu ek, *+pI-* ve dönüşlülük ekinin birleşmesinden oluşmuş birleşik bir ektir. Çünkü Türk dilinin tarihsel dönemlerinde çatı eksiz kullanılan biçimleri de bulunmaktadır: Örneğin NF’de *yelpi-* “yelpazelemek” < *yel* “yel, rüzgâr” (NF 235-15 vd.). Türk dilinin tarihsel dönemlerinde *+bI-*’lı

biçimler de bulunduğu için eki *+BI-* biçiminde tasarlamak gerekir. Bu tip örneklerden aşağıda bahsedilecektir.

1.1.18.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde $\{+PI(n)\}$ - $\{+PI(\text{ş})\}$ Ekleri

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde sayılı birkaç paralel örnekte görülen bir ektir. *+PI(n)-* ve *+PI(ş)-* ekleri için Uygur Türkçesi döneminden *yelpi-* “yelpazelemek” (ABH 104) eylemini örnek gösterebiliriz. Aynı eylem, Karahanlı Türkçesi döneminde de bulunmaktadır *yelpin-* “kendi kendini yelpazelemek” (DLT 489/391). Ayrıca Karahanlı Türkçesi döneminde bu ekin başka çatı ekleriyle genişletilmiş biçimleri de vardır: *talpış-* “(kuşlar) kanat çırpma”, *yelpit-* “yelpazeletmek”, *yelpiş-* “yelpazelemekte yardım etmek” (DLT 369/292, 439/342, 486/388) vb. Harezmi Türkçesi döneminden *yelpi-* “yelpaze ile serinletmek” (NF 235-15); Çağatay Türkçesi döneminden *talbın-* “çalışıp, çabalamak” (ÇT 1004); Eski Anadolu Türkçesi döneminden *talabı-* “çırpınmak” (TS) eylemleri de *+PI(n)-* ve *+PI(ş)-* ekleri ile türetilmiş örneklerdendir.

1.1.18.3. Çağdaş Türk Dillerinde $\{+pIn\}$ Eki ve Diğer Yanbiçimleri

+pIn- eki ve onun diğer yanbiçimleri, birçok Türk dilinde bulunmaz. Ekin bulunduğu Türk dillerinde ise sınırlı sayıda örneği vardır. Aşağıda örnek verilen Türk dillerinde geniş bir ünlü ile bulunmaktadır ve başka çatı ekleri ile de kullanılabilmektedir. Bu ek için Kırg.⁴⁰ *celpin-* “silkinmek”, *talpın-* “çırpınmak” (Yudahin 1998a: 200, 1998b: 702) vb.; Tat. *talpın-* “kanat çırpma”, *silpın-* “kanat çırpma” (Ganiyev vd. 1997: 295); Trkm. *yelpen-* “yellenmek” (Tekin vd. 1995: 689) vb. eylemlerini örnek verebiliriz.

1.1.18.4. Çuvaşçadaki $\{+p\check{n}\}$ - $\{+p\check{n}\}$ - $\{+p\check{s}\}$ - $\{+p\check{s}\}$ Eki

$\{+p\check{n}\}$ - $\{+p\check{n}\}$ ve $\{+p\check{s}\}$ - $\{+p\check{s}\}$ ekleri, Çuvaşçada da Türk dilinin tarihsel dönemleri ile diğer çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi işlek olmayan bir ektir.

⁴⁰ Kırgızcada bu ekin başka çatı ekleriyle türetilmiş biçimleri veya çatı eksiz biçimleri de bulunmaktadır: *celpi-* “çırpmak” ve *celpit-* “çırpmak, silkelemek” (Yudahin 1998: 200) vb. Aynı durum Tatarca ve Türkmence için de geçerlidir: Tat. *talpı-* “kanat çırpma” (Ganiyev vd. 1997: 295), Trkm. *yelpen-* “yellenmek” (Tekin vd. 1995: 689) vb.

Liya Sergeyevna Levitskaya, söz konusu ekin altında verdiği örnekleri, eylem köklerine geri götürmüş (1976: 183), İvan Pavlovich Pavlov da {+pĩn-}/{+pĩn-} eklerini, eylemden eylem yapan ekler içerisinde değerlendirmiştir (2014: 180). Ancak Levitskaya'nın verdiği örneklerden *talpĩn-* “çabalamak, gayret etmek”, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde de bulunan ve addan türetilmiş bir sözcüktür. Levitskaya'nın ve Pavlov'un verdiği diğer örnekler ise eylem kökenlidir. Ancak bunlarda bulunan {+pĩn-}/{+pĩn-} ekleri, Levitskaya'nın gönderme yaptığı ve yukarıda da belirttiğimiz eke değil, başka bir birleşige gider. Buna daha sonra değinilecektir.

{+pĩn-}/{+pĩn-} ve {+pĩs-}/{+pĩs-} ekleri, Çuvaşçada işlekliliğini kaybetmiş olmalıdır. Nitekim biz, bu iki ekle türetilmiş başka eylem tespit edemedik. Ayrıca aynı eylemin -s- eki ile türetilmiş *talpĩs-* (ÇRS 440) biçimi de vardır ve bu eylem de *talpĩn-* “çabalamak, gayret etmek” (ÇRS 440) eylemi ile aynı anlamdadır. Bu nedenle tek bir örnekte saptanan (*hapax legomena*) ek örneklerindendir.

1.1.19. {+rA-}

Türkiye Türkçesinde örneğine rastlayamadığımız bir ektir.

1.1.19.1. {+rA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

+rA- eki, varlığı ve kökeni tartışmalı eklerden biridir. Çoğu araştırmacıya göre sonu *r* fonemi ile biten adlardan, +A- eki ile oluşturulmuş eylemlerde vurgusuz hecenin düşmesi, *rA* hecesini ortaya çıkarmış ve daha sonra örnekseme yoluyla +rA- eylemleri ortaya çıkmıştır.

Jean Deny; +rA- eylemlerini, +lA- ile oluşturulan eylemlere paralel kabul etmiş ve *rA*'nın sonu *r* fonemi ile biten kelimelere +A- ekinin eklenmesi ve bu eklenme sonrasında vurgusuz orta hecenin düşmesiyle ortaya çıktığını belirtmiştir: *çokra-* < *çokur*+a- < *çokur*, *kıpra-* < *kıpır* +a- < *kıpır* vb. Diğer +rA- eylemleri ise örnekseme ile meydana gelmiştir (1995: 108-109).

İpek Bilgen de Jean Deny'in görüşüne yakın bir değerlendirme yapmış ve DLT'de geçen *çaldra-* “tıkırdamak” < *çaldır* +a- < *çaldır* “yansımaya”, *koğra-* “(ses) boğuklaşmak” < *koğur*+a- < *koğur* “yansımaya”, *çikre-* “gıcırdamak” < *çikir* +e- < *çikir* “yansımaya”, *küldre-* “güldür güldür etmek” < *küldür* +e- < *küldür* “yansımaya” vb. eylemleri, addan eylem yapan +A- eki başlığı altında geçişsiz eylemler olarak değerlendirmiştir. Bilgen ayrıca +rA- ekinin altında; *çığra-* “çınlamak” < **çın* “yansımaya”, *ığra(n)-* “inlemek” < **ığ* “yansımaya”, *koğra-* “çınlamak” < **koğ* “yansımaya”, *mağra-* “bağırarak” <

**maŋ* “yansıma”, *möŋre*- “böğürmek” < *möŋ* “yansıma”, *yaŋra*- “ses çıkarmak” < **yaŋ* “yansıma” örneklerini vermiş ve bu eylemlerin geçişsiz olduğunu belirtmiştir (1989: 82-101).

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak; +*rA*- ekini, +*lA*- eki içerisinde değerlendirmiş ve bu iki ekin ilişkisinin ek bir inceleme gerektirdiğini ifade etmiştir. Şçerbak, +*rA*- ile türetilmiş eylemlerin büyük bir kısmının tasvir bildirdiğini belirtir: EÖzb. *iŋre*- “inlemek”, *siŋre*- “hıçkırmak”; Özb. *hũŋra*- “hüngür hüngür ağlamak”. Ona göre; A. G. Gulyamov’un *iŋre*-, *siŋre*-, *hũŋra*- kelimelerinde türetilen gövdenin *hũŋgir* gibi iki heceli tasvir kelimesi olduğu varsayımı kabul edildiği takdirde eylemi oluşturan ek +*rA*- değil, +*A*- olacaktır. Ayrıca Şçerbak, A. G. Gulyamov’un belirtilen eylemleri +*lA*- eki ile onardığını aktarmaktadır: *iŋirle*- ~*iŋre*- (2016: 158).

Marcel Erdal, +*rA*- eki eylemlerinin bütün örneklerde iki heceli olduğunu ve bu eylemlerin, tabanda belirtilen sesi çıkarma anlamına geldiğini belirtmektedir. Erdal’a göre ET’de genellikle *r*’den önce art damaksıl bir fonem bulunur: *k*, *g*, *ŋ* gibi. Bu nedenle Marcel Erdal, bu grup örnekler için *krA*-, *grA*-, *ŋrA*- yapılarının da açıklanmasının kaçınılmaz olduğundan bahseder. Bunlardan en büyük grubu oluşturan ET için *ŋrA*-’dır. Erdal, bu fonemlerden başka *r*’den önce *ç* ve *l* seslerinin bulunduğu birkaç örneğe de değinir ve *rA*-’nın diğer ünsüzlerden sonra az görüldüğünü belirtir. Ayrıca *rA*- eylemlerine -*(X)t*- eklenerek aksiyonun adını belirten kelimeler türetilir: *maŋırt* < *maŋra*-, *tigirt* < *tigre*-, *kükürt* < *kükre*-. Ona göre bu örnekler; *ŋrA*- eylemleri -*ŋXr*- ile; *grA*- eylemleri -*gXr*- ile, *krA*- eylemleri -*kXr*- ile bitiyor şeklinde yorumlanamaz. Çünkü *kIr*-/ *kXr*- yansıma eylemlerinden hiçbirinden *t* ile türetilmiş bir aksiyon ismi örneği bulunamamıştır. Bu nedenle DLT’de bulunan *koŋra*- ve *koŋur ün*; *çaldır* *çaldır et*- ve *çalra*- ~*çaldra*-; *tigir* *tigir et*- ve *tigre*- gibi sözcükler her ne kadar bunların addan eylem yapan +*A*- ile oluşturulmuş olabileceğini akla getirirse de bunların birer ters türetim şekli olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir. *rA*- eylemleri, -*(X)t*-, -*(X)n*-, -*(X)ş*- ekleriyle genişleyebilir (1991: 469-474). Özetleyecek olursak; TT *titre*- “titremek” eylemi, *titir* “titreme eyleminin adı” kelimesine addan eylem yapan +*A*- ekinin eklenmesi ile de oluşmuş olabilir: *titre*- < *titir*+*e*- < *titir* ki bu durumda vurgusuz orta hece düşmüştür. *Titre*- “titremek” eylemi, *titir* “titreme eyleminin adı” kelimesinden bir *tersine türetim* (*back formation*) ile de oluşmuş olabilir⁴¹ (1991: 471-473).

Carl Brockelmann; *semri*- “şişmanlamak”, *inçrün*- “rahatlamak”, *tınçrun*- “huzur bulmak” gibi örneklerde bulunan *ri*, *ru* ses gruplarını incelediği bölümde *rA* ses grubu taşıyan örneklere de değinmiştir: *çığra*-, *yigren*-, *kevre*-, *muŋra*-, *gandra*- vb. (1954: 221-222).

⁴¹ Başka dillerde de buna örnek oluşumlar vardır: Örneğin edit kelimesi, editör kelimesindeki -*ör* ekinin atılması ile oluşturmuş ve yapan kişi adından, yapılan işin adını belirten bir kelime ortaya çıkmıştır. Marcel Erdal, bununla ilgili İspanyolca *hombre* < **homne* ve Yunanca *andra* < **anra* örneklerini vermiştir (1991: 471).

Araştırmacılar çoğunlukla +rA- ekini, tek heceli yansıma sözcüklerden sesi çıkarma anlamında eylemler türeten bir ek olarak kabul etmiştir. Yansıma sözcüklerin yapısında bulunduğu düşünülen +rA- eki gerçekten problemli ve daha iyi irdelenmesi gereken bir yapıdır. Ancak bizce yapısında +rA- eki olduğu düşünülen bu yansıma belirten eylemler, iki şekilde gelişmiş ve rA- hecesi ortaya çıkmış olabilir:

1. İki heceli ve sonu r fonemi ile biten yansıma sözcüklere +A- eki eklenince düzenli orta hecesi düşmüştür: *titre-* < *titir+e-* < *titir* “yansıma sözcük” vb. Böylece bir rA- hecesi ortaya çıkmıştır.

2. Bunun dışındaki tek heceli yansıma sözcüklere, +krA-/ +grA- biçimlerinde eklenmiştir ve bu ikisi daha önce bahsedilen Moğ. +KirA- biçiminde bulunan ekin Türk dillerinde evrildiği iki şekilden biridir (Diğeri ise daha önce bahsedilen ve Çuvaşçada +kĭr-/ +kĭr-/ +hĭr-/ +hĭr- biçiminde bulunan ektir). Marcel Erdal’a göre, Eski Türkçede çoğunlukla +rA-’nın eklendiği tabanda art damaksıl bir fonem bulunur; k, g, ŋ. Erdal, bu fonemlerden başka ç ve l fonemlerinin bulunduğu birkaç örnek daha bulunduğunu belirtmiştir, diğer ünsüzlerden sonra ise +rA- çok nadir görülür (1991: 471-473). Bunun sebebi, bizce asıl yansıma sözcüklerden eylem türeten ekin +rA- değil, +krA-, +grA- ekleri olmasıdır. Ancak bu eklerdeki ilk ünlü k v g sesleri tabana dâhil sanılmış ve ek +rA- olarak algılanmış olabilir. Diğer biçimler, +krA- ve +grA- ile türetilen eylemlerin yanlış bölünmesi ve +rA-’nın yansıma eylemler türeten bir ek olarak algılanmasının sonucudur. Altay dilleri için eskicil biçimleri açıklamada önemli yeri olan Moğolca ve Çuvaşçada bile ekin yansıma sözcüklerden ses çıkarma anlamında eylem türetme gibi bir işlevi yoktur. Nitekim araştırmacıların +rA- eylemi ile türetildiğini düşündüğü eylemlerin çoğu, Moğolcada +KirA-/ +KinA- ekleri ile oluşturulmuş eylemlere denk gelir: *çıkra-* “(kapı, diş vb.) gıcırdamak” (DLT 567/467) ~ Moğ. *çikira-* “gıcırdamak, gıcirtı yapmak” (Lessing 2003: 291); *çınra-* “çınlamak” (DLT 402/11) ~ Moğ. *çanggina-* “çınlamak” (Lessing 2003: 264) vb. Talat Tekin, bu tip eylemlerin geniş bir kısmını listelemiştir⁴². Asıl konumuz, köken açıklamak olmadığı için burada daha fazla bilgiye yer vermeyeceğiz.

Ancak Altay dillerinde gerçekten de bir +rA- eki vardır. Fakat bizce bu ekin işlevi yansıma sözcüklerden eylem türetmek değil, Moğolcadaki gibi +lA- ekine yakın bir işlevde olma veya yapma belirten eylemler türetmektir. Hakan Aydemir de konuyla ilgili olarak +rA- ekinin Moğolcada olduğu gibi hâlâ Türk dillerinde addan eylem yapan bir ek olduğunu, yalnızca her Türk dilinde yaygın bir

⁴² Talat Tekin, +rA- eki içinde değerlendirilen yansıma eylemlerin çoğu için +KirA- ekli biçimler tasarlamış ve bunları işlev ve yapıca benzer olan Moğolca biçimler ile karşılaştırmıştır: MK *çokra-* “kaynatmak” < **çorkıra-* ~ Moğ. *çorkira-* “ulumak, kükremek”; MK *kükre-* “kükremek” < **kürkire-* ~ Moğ. *kürkire-* “kükremek” vb. (2013: 138-140).

şekilde bulunmadığını veya her Türk dilinde bulunmadığını belirtmektedir (2003: 115)⁴³. Moğolcada +rA- biçiminde ad ve daha az sıklıkta eylem soylu sözcüklerden genellikle geçişsiz olma veya yapma anlamında eylemler türetir: *segegere-* “bilinçli olmak”, *endegürre-* “yanılmak”, *bagura-* “zayıflamak” vb. (Ujiyediin 1998: 41)⁴⁴. Bu işlevin örnekleri Türk dillerinde de vardır. Bunlara aşağıda değinilecektir. Çuvaşçada da yansıma sözcük türetme gibi bir işlevinin olmaması -Çuvaşçanın eskicil özellikleri koruyan bir dil olduğu da göz önünde bulundurularak- bu ekin işlevinin olma veya yapma bildiren eylemler türetmek olduğunu kanıtlar niteliktedir.

1.1.19.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+rA-} Eki

+rA- eki, araştırmacılara göre çoğunlukla Türk dilinin tarihsel dönemlerinde yansıma sözcüklerden sesi çıkarma anlamında eylemler yapan addan eylem eki olarak kabul edilmiştir. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere bizce bu ekin asıl işlevi -Moğolcada olduğu gibi- olma veya yapma belirten eylemler türetmektir. Bu nedenle burada +rA- eki için yansıma eylemlerin yapısında bulunduğu düşünülen örneklerle yer verilmeyecektir⁴⁵.

⁴³ Ancak Hakan Aydemir bu açıklamayı, Marcel Erdal’ın +rA- ekinin yalnızca yansıma sözcüklere eklenmesine karşı çıkmak için yapmıştır. Aydemir’in bu konudaki görüşü, +rA- ekinin yalnızca yansıma sözcüklere değil ad kökenli başka sözcüklere de eklenebileceğidir (2003: 114-115).

⁴⁴ Bununla birlikte Moğolcada +rA- eki ile türetilmiş eylemlere Türk dillerinde +(A)r- eki ile türetilmiş eylemler denk gelir: *göğer-* “göğermek” ~ Moğ. *kökere-* “göğermek, yeşilleşmek” (Lessing 2003: 766) vb.

⁴⁵ Talat Tekin, +rA- ile ilgili Orhon Türkçesinden *mögre-* “(sığır, geyik vb) böğürmek” ve *yağra-* “çınlamak” < *yağ* “yasıma ses” örneklerini vermiş ve bu ekin yansıma eylemler türettiğini belirtmiştir (2016: 85). Ancak Talat Tekin *Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar* adlı makalesinde, **ögre-* “öğrenmek eyleminin tasarlanmış gövdesi” eyleminin +rA- ekinden gelmiş olamayacağını çünkü Eski Türkçede addan eylem yapan +rA- ekinin bulunmadığını belirtir (2013: 357). Tekin, daha sonraki çalışmalarında yukarıda da belirtildiği üzere yapısında +rA- ekinin bulunduğu düşünülen ve tabandaki sesi çıkarma anlamına gelen eylemler için +KIrA- ekli biçimler tasarlamıştır.

Araştırmacılara göre +rA- eki Karahanlı Türkçesinde de diğer dönemlere göre daha işlek kullanılmış ve yine yansıma seslerden sesi çıkarma anlamında eylemler yapma işlevine devam etmiştir. Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi döneminde +rA- ekinin, +rI- yanbiçimi olduğunu belirtmiştir. Hacıeminoğlu’na göre asıl anlam ekte olduğu için; bu tip eylemlerde kök ile eki ayırmak mümkün değildir, kök tek başına bir anlam ifade etmez (1996: 158). Araştırmacıların yansıma eylemlerin yapısında bulunduğunu düşündükleri +rA- eki için Karahanlı Türkçesi döneminden *bukra-* /*bukrı-* “(at) zıplamak ve taşkınlık yapmak”, *çıkra-* “(kapı, diş vb.) gıcırdamak” (DLT 566/467, 567/467) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *saçra-* “sıçramak, fırlamak” (NF 349-7), Kıpçak Türkçesi döneminden *kükre-* “gürlemek”, *titre-* “titremek” (CC 28a/4, 27b/15) gibi eylemleri, örnek olarak göstermiştir.

+rA- ekinin asıl işlevi, adlardan tabanla ilgili olmak veya yapmak anlamında geçişsiz eylemler türetmektir. Şinasi Tekin, ET’de bu eke dair tek örnek olduğundan bahseder: *kek+re-ş-* “kızmak” < *kek* “kin” (1992: 83).

Karahanlı Türkçesi döneminde bulunan *yigren-* “et vb. bir şeyi çiğ kabul edip yemekten vazgeçmek” (<*yig “çiğ”)(DLT 489/391) eyleminin yapısında +rA- eki bulunmaktadır. Ayrıca DLT’de bu ekin, Moğolcadaki eylemden eylem yaptığı bir örnek de vardır: *kewre-* “gücü zayıflamak” (DLT 64/50) < *kew-* “gücünü zayıflatmak” (DLT 93/87). Moğolcada da aynı anlamda ve +rA- eki ile türetilmiş bir *bagura-* “zayıf düşmek, eksilmek” (< *bagu-* “azalmak, küçülme”) (Lessing 2003: 114) eylemi bulunmaktadır.

Hakan Aydemir, Çağatay Türkçesi döneminde +rA- eki ile türetilmiş ve olma-yapma anlamı taşıyan birçok eylem saptamıştır: *gandra-* “kötü kokmak” < Far. *gand* “kötü koku”; *telbere-* “delirmek” < *telbe* “deli”; *yırakra-* “çıkarmak, def etmek” < *yırak* “ırak, uzak” (2003: 116).

1.1.19.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+rA-} Eki

+rA- eki, Türk dillerinde işlek bir ek değildir. Bazı Türk dillerinde bu ekle ilgili hiç örnek yoktur. Diğerlerinde ise işlek değildir. +rA- eki, çağdaş Türk dillerinde de ad soylu sözcüklerden genellikle geçişsiz olma veya yapma belirten eylemler yapmaktadır. Çağdaş Türk dillerinde bu ekle ilgili tespit ettiğimiz örnekler şu şekildedir:

Tuv. *düvüre-* “telaşlanmak”, *medere-* “bilinçsizleşmek” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 38-76) vb.; Trkm. *deelire-* “delirmek”, *garañkır-* “karanlık çökmek, kararmak” (Tekin vd. 1995: 140-230) vb.

1.1.19.4. Çuvaşçada {+rA-} Eki

İvan Pavlovich Pavlov, yansıma sözcüklerden eylem yapan ekler içerisinde yapısında +rA- bulunduran eylemleri de incelemiş ve bu bahiste *yanra-*, *pavra-* örneklerini vermiştir. Ancak aynı eserde Pavlov, addan eylem yapan +A- eki içerisinde de *yan(ĩ)r+a-*, *çã(ĩ)r+e-*, *pavra-* sözcüklerini vermiş ve sözcüklerin bu ekin altında da incelenebileceğini belirtmiştir (2014: 176-177). Liya Sergeyevna Levitskaya, Pavlov’un verdiği örneklerden *pavra-*’nın da *pav(ĩ)r+a-* biçiminde olması gerektiğini ifade etmektedir (1976: 170). Buradan iki araştırmacının da +rA- eki eylemlerini, sonu r fonemi ile biten ad soylu sözcüklere +A- ekinin eklenmesi ve vurgusuz hecenin düşmesi ile meydana gelmiş olarak değerlendikleri sonucunu çıkarabiliriz. Biz, bu örneklerle +A- ekinin altında

değindiğimiz için burada bahsetmeyeceğiz. Ancak Levitskaya'nın verdiği birkaç örnek üzerinde duracağız.

Bunlardan ilki *viren-* “öğrenmek” (ÇRS 74) eylemidir. Levitskaya, eylemin *viren-* < **ög+re -n-* şeklinde geliştiğini düşünmektedir (1976: 170). Ancak Talat Tekin; **ögre-* eylem gövdesini, ET *ögür* “sürü” kelimesinden +A- eki ile türetilmiş olarak kabul etmektedir. Ona göre bu kelimenin, *ög* “akıl” ve +*rA-* ekinden türetilmiş olması hem biçimbilgisel hem de işlevsel açıdan mümkün değildir. Talat Tekin, ET’de +A- ekinin işlek bir biçimde addan eylem ürettiğini belirttikten sonra *öğren-* “öğrenmek” ve *öğret-* “öğretmek” kelimelerinin sözlük anlamlarının sırasıyla “alışmak, ehlileşmek, eğitilmek” ve “alıştırmak, ehlileştirmek, eğitmek” anlamına geldiğini ifade ederek **ögre-*’nin *ög*’den gelmesinin işlevsel olarak da mümkün olmadığını belirtir. Tekin, son olarak Türkiye Türkçesinde de bu anlamlara gelen *öğret-* ve *öğren-* eylemlerinin, EAT ve Osmanlıcada bu ilk anlamları ile kullanıldığı için **ögre-* eyleminin *ögür* “sürü” sözcüğüne +A- eklenerek ortaya çıkmış olması ihtimali daha güçlü olduğunu belirtir (Tekin 2013: 357-358). Clauson da **ögre-*’nin *ögür* ile az da olsa anlamsal bir bağlantı taşıdığını belirtmektedir (1974: 172). Martti Räsänen ise TT *öğren-* eyleminin **ög+re-n-* biçiminde olduğunu belirtmiş ve eylemin kökenini *ög* “akıl” kelimesine dayandırmıştır (1969: 368). Biz, Talat Tekin’in görüşüne katılıyoruz.

Levitskaya’nın değerlendirdiği ikinci eylem, *yîpre-* “ıslanmak” (SÇY C.5 132) < **yîp+re-*’dir. Levitskaya bu eylemin Çuvaşça *yîpe* “ıslak, nemli” (ÇRS 128)sözcüğünden geliştiğini düşünmektedir (1976: 170). Bizce de burada bir +*rA-* söz konusudur. Ancak bu örneğe ve Marcel Erdal’ın bahsettiği bir tersine türetim ile oluşturulmuş olmalıdır. Çünkü *e* foneminin eklenme sırasında düşmesi olası bir durum değildir. *E* düz-geniş bir ünlüdür. Eklenme sırasında düşmeye eğilimi olan ünlüler; *I* ve *U* gibi dar ünlülerdir. Dilde bulunan *yîpe* “ıslak” kelimesinin eylemini türetmek için *e* fonemi atılmış ve +*rA-* *yîp* kelimesine eklenmiş olmalıdır.

Levitskaya, bunlardan başka iki örnek daha vermiştir. Ancak onlar eylemden eylem türeten -*rA-* eki içerisinde incelenecektir.

Yukarıdaki örnekler dışında Çuvaşçada yapısında +*rA-* ekini bulunduran örnekler aşağıdaki gibidir:

Çuv. *upra-* “saklamak, korumak” < **abra-* < Moğ. *ab(u)ra-* “kurtarmak, korumak” < Moğ. *abu+ra-*

Çuv. *usra-* “beslemek, büyütme” < **asra-* < Moğ. *as(a)ra-* “büyütmek, beslemek” < Moğ. *asa+ra-* (Róna-Tas 1982: 202).

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi +rA- eki, türettiği eylemlere genellikle yapmak veya olmak anlamı katmıştır. Tıpkı Moğolcada ve nadiren başka Türk dillerinde de olduğu gibi. Ayrıca aşağıda inceleneceği üzere Çuvaşçada da Moğolcada olduğu eylemden eylem türettiği birkaç örnek görülmektedir. Ancak Türk dillerinde addan ve eylemden eylem türeten ekler birbirinden ayrıldığı için eylemden eylem yaptığı örneklerle ilgili bölümde yer verilecektir. Görüldüğü gibi Çuvaşçada da Türk dilinin tarihsel dönemleri ile diğer çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi işlek değildir ve +rA- ekinin yansıma sözcük türetmek gibi bir işlevi, ne Çuvaşça ne Moğolca ne de diğer Türk dillerinde vardır.

1.1.20. {+şin-}/{+şın-}

Genel Türkçede, addan eylem yapan +SX(n)- ekinin Çuvaşçada bulunan biçimidir. Bu ekin, Türkiye Türkçesinde işlev açısından en yakın olduğu örnekler, +sA- eki ile türetilmiş eylemlerdir: *çirkinse*- “çirkin bulmak”, *çoksa*- “çok bulmak” vb. Eski Türkçede ve Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde ise her iki ek de bulunmakla birlikte bu iki ekin işlevi farklıydı^{46 47}: *körügse*- “görmek istemek” (ABH 464) ve *kelimsin*- “gelir gibi görünmek” (DLT 395/309).

1.1.20.1. {+SX(n)-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

+SX(n)- ekinin kökeni hakkında birçok araştırmacı, farklı görüşler ortaya koymuştur.

Kaşgarlı Mahmut, DLT’de +sI- ekinin kökeni hakkında şu bilgileri aktarır: “Elif ye’ye çevrildiği takdirde bu demektir ki adlandırılan şey, nispet edildiği şeyin özelliğini alır; kendi hâlden başka bir hâle geçer. Örnek; *Süçig suwsıdı*. Şarap, su özelliğini aldı; suyu çoğaldı. *Üzüm açıgsıdı*. Üzüm ekşidi; ekşilik, tatlılığı bastırdı. Bu, sıvılar ve bir hâlden bir hâle dönüşebilen şeyler için kuraldır. Bu fiillerdeki bu anlam, *sıdı nēñni* ’den çıkmıştır; “nesneyi kırdı” demektir. Su şarabı kırar, ekşilik de tatlılığı kırar. Diğer kurallar da bu kuraldan çıkar. Bütün Türk lehçelerinde bu yaygındır ve hepsi burada ittifak hâlindedir” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 125).

⁴⁶ +sA- eki türetilen eylemler, ET’de taban ile ilgili isteme bildiren eylemlerdir.

⁴⁷ Bazı araştırmacılara göre +sA- eki, Çuvaşçada da mevcuttur. Metin Yılmaz, Mixail Romanoviç Fedotov’a gönderme yaparak söz konusu ekin Çuvaşçada *suvsa*- “susamak, su istemek” eyleminde bu ekin bulunduğunu belirtmektedir (1996: 131). Ancak biz taradığımız metinlerde bu eylemi tespit edemedik. Çuvaşçada bu eylem bulunuyorsa bile ödünçleme olmalıdır. Çünkü TT *su* kelimesinin Çuvaşçadaki kurallı biçimi *şuv* şeklindedir. Fedotov, Çuvaşçada +sA- ekini bulunduran bir kelime daha tespit etmiştir: *sısar* “sansar” < *sı+sa-r* (1986: 51). Bu kelime de Tatarca *susar* “sansar” (Ganiyev vd. 1997: 280) sözcüğünden ödünçleme gibi gözükmemektedir. Bu nedenle Çuvaşçada +sA- ekinin bulunduğunu söylemek zor gözükmemektedir.

Zeynep Korkmaz, +sI- ekinin, +sA- eki⁴⁸ ile görevdeş olduğunu belirtmiş ve bu özelliği dolayısıyla ekin +sA- > +sI- biçiminde bir ünlü daralmasıyla oluştuğunu ifade etmiştir (2009: 122). +sI- ekinin de işlevleri arasında, +sA- ekinde olduğu gibi, eklenildiği isme öznenin kendi değerlendirmesinden kaynaklanan “gibi görme, gibi sayma” anlamı katması bu görüşü destekler niteliktedir.

Tahsin Banguoğlu ise Eski Türkçede +sA- ekinden ayrı olarak benzerlik eylemleri yapan +sI ekinin ve ondan türeyen biçimlerin (+sI(n)-, -(X)msIn-), Türkiye Türkçesinde işlevsel açıdan +sA- ile karıştırıldığını belirtmiştir. Bunun sebebi +sA- ekinin daha canlı olmasıdır (1974: 223).

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, ekin +sA- eki ile olan ilişkisini; hem içerik hem de köken bakımından birbirlerinden ayrıldıkları için imkânsız olarak nitelendirmiştir. Ona göre, bu ek eklendiği tabana birçok değişik anlam katabilir. Bunlar; “benzetmek”, “gibi görünmek”, “kendini birine veya bir şeye benzetmek”, “kendini biri gibi göstermek”, “birbirlerini saymak”, “iddialı bir şekilde değerlendirmek”, “bir şey olarak değerlendirmek” vb. anlamlardır (2008: 168-169).

Fuat Ganiyev, ekin Tunguz dillerindeki *sa-* sözcüğüne ve Türk dillerindeki *sana-* sözcüğünün bu kelime ile aynı kökten geldiğini belirtmektedir (2013: 164).

+SX(n)- ekinin parçaları da kökeni gibi tartışma konusu olmuştur. Çoğu araştırmacı bu eki +SX(n)- şeklinde, dönüşlülük eki almış bir biçim olarak kabul etmiştir. Nitekim ek bazen ettirgenlik eki -(X)t- ile de kullanılabilir. Tat. *bala+sı-t-* “çocuk gibi görmek” < *bala* “çocuk” vb. (Ganiyev 2013: 164). Ancak bundan farklı görüşler de vardır. Örneğin, Marcel Erdal, +sIn- ekinin +sI- ve -(X)n-’den oluşup oluşmadığının belirsiz olduğunu belirtmiştir. Erdal, +sIn- ve -(X)msIn-⁴⁹ ile işlev açısından bağlantılı olduğunu da ekleyerek *yara-msı-k* kelimesinin, *yara-msın-* ile bağlantılı olduğunu ve *külümsi-* “gülümsemek” eyleminin, *külümsin-* “gülümsemek” eyleminin gövdesi gibi görüldüğünü ifade etmiştir. Ona göre bu örnekler gösterir ki -(x)msIn-’ın parçaları -(X)m ve +sIn- değil, -(X)msI- ve -(X)n-’dir. Çünkü Uygurcadaki -(X)msIn- eylemlerinin hiçbirinin -(X)m almış adlardan türetildiği kanıtlanmamıştır. Örneğin Uygurcada *orla-msın-* ile beraber *orla-m* da vardır ancak bunların

⁴⁸ +sA- eki, eklendiği addan ve genellikle de sıfat olarak da kullanılabilen adlardan “gibi görmek, gibi saymak” anlamında eylemler türetir: *çirkinse-* “çirkin bulmak”, *çoksa-* “çok bulmak” vb. Bunun dışında adlardan tabanla ilgili şeyi isteme anlamında eylemler türettiği de görülür: *aygır-sa-* “kısarak (tarafından) aygır istemek”, *boğasa-* “inek (tarafından) boğa istemek” (TS) vb.

⁴⁹ ET’de +sI(n)- ekinden başka bir de eylemden eylem yapan -(X)msIn- eki vardır. Bu iki ek işlevsel olarak aynıdır. Araştırmacılar, genellikle -(X)msIn- ekini köken olarak +sIn- eki ile ilişkili kabul etmiştir. Önce eylem -(X)m eki ile adlaştırılmış daha sonra üzerine +sI(n)- eki gelmiştir: -(X)msIn- < -m+sI-n-: *kılımsın-* “yapar gibi yapmak” vb. (Gabain 2007: 59).

ilişkilerinin olması ihtimali çok düşüktür (1991: 531-533). Aleksandr Mihayloviç Şçerbak ise söz konusu ek için “etimolojik açıdan ilk kısmı açık olmayan *-ımsı(n)-* ~ *-umsu(n)-*’un bir parçasıdır” der (2008: 169).

1.1.20.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+sI(n)-} Eki

+sI(n)- eki, genel olarak bakıldığında Eski Türkçede dönüşlülük eki ile kullanılan biçimleri (+sin-/ +sin-) ve -m ile genişletilmiş biçimleri (-msın-/ -msin- < -m+sI(n)-) dışında işlek olmayan bir ektir. Clauson, bu ekin genişletilmiş -(X)msI(n)- biçimi ile bile işlek olmadığını belirtir (2002: 156). -(X)msIn- Runik kaynaklarda geçmez, Uygurcada ise çok nadir bulunur (Erdal 1991: 531). Tanıklanan örneklerde benzerlik eylemleri yaptığı görülmektedir:

erksin- “kendini güçlü saymak” < *erk+si-n-* < *erk* “güç”

begimsin- “beylenmek, beylik taslamak” < **beg+i-* “bey olmak” (Gabain 2007: 50-59)

Karahanlı Türkçesi döneminde, ekin yine benzerlik eylemleri türetme işlevinde kullanıldığı görülür. Bu dönem, +sIn- ve -(X)msIn- ekinin tarihi dönemler içinde en çok kullanıldığı dönem sayılabilir. Çünkü DLT’de bu ekle ilgili onlarca örnek vardır (Erdal 1991: 531): *kelimsin-* “gelir gibi görünmek”, *yagsı-* “sade yağ tadı almak” (DLT 395/309, 578/475) vb. Harezmi Türkçesin döneminden *agırsın-* “zor gelmek, ağırına gitmek”, *uluğsın-* “büyüklük taslamak” (NF 124, 376-11) vb.; Kıpçak Türkçesi döneminden *erksin-* “bir şeyin sahibi olmak”, *biysin-* “küçümsemek” (CC 69a/1b, 81a/11b) vb. eylemleri de söz konusu ekle türetilmiş örneklerdendir.

+sI(n)- ekinin Eski Anadolu Türkçesi dönemi kaynaklarında da hem çatı ekleriyle genişletilmiş hem de çatı eksiz biçimleri bulunmaktadır: *ayruksı-* “başkalaşmak”, *ayruksıt-* “başkalaştırmak” (TS) vb.

1.1.20.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+SX(n)-} Eki

Eş zamanlı bakacak olursak {+SX(n)-} eki, ağırlıklı olarak Kuzey-doğu ve Kuzey-batı Türk dillerinde yaygındır (Levitskaya 1976: 168). Özellikle de Tatarca, Kazakça ve Altaycada (Aşmarin 1898: 276). {+SX(n)-} eki için Alt. *camanzın-* “bir şeyi kötü saymak”, *cöpsin-* “uyuşmak, razı olmak” (Naskali ve Duranlı 1999: 39-51-65) vb.; Hak. *aarsın-* “ağır olduğunu düşünmek”, *ularsı-* “yorgunluk duymak” (Arıkoğlu 2005: 23-206-539) vb.; Kırg. *coonsu-* “kendini pehlivan saymak”, *ersi-* “bahadırılık taslamak” (Yudahin 1998a: 223-339) vb.; Tat. *balası-* “çocuk gibi görmek”, *yatsın-* “kendini yabancı

hissetmek” (Ganiyev vd. 1997: 43-452) vb.; Yak. *omugumsuy-* “milliyetçilik duygusu göstermek”, *ötdöögümsüy-* “ukalalık etmek” (Sleptsov 1972: 272-283) vb.; YUyg. *balisin-* “çocuk saymak”, *baysin-* “kendini zengin saymak” (Arıkoğlu ve Kuular 1995: 19-33) vb. eylemleri +*SX(n)-* eki ile türetilmiş örneklerdendir.

Oğuz grubu Türk dillerinde ise +*SX(n)-* ekinin yerini, -(*X*)*msA-* eki almıştır. Ancak az da olsa +*SX(n)-* eki ile türetilmiş eylemler Oğuz grubu Türk dillerinde de bulunmaktadır: Gag. *darsı-* “üzülmek” (Pokrovskaya vd. 1991) vb.; TT *azımsa-* “az görmek”, *küçümse-* “küçük görmek, hor görmek” vb.

Örneklerde görüldüğü üzere {+*SX(n)-*} eki, Çağdaş Türk dillerinde benzerlik ekleri yapmasının yanı sıra sadece olma bildiren eylemlerin türetiminde de görülmektedir. İşlev olarak hemen hemen hepsinde ad veya sıfatlara gelerek onlardan “hissetmek”, “öyle saymak”, “öyle görmek”, “öyle olmak” anlamında veya sadece olma bildiren geçişli, geçişsiz eylemler türetmektedir.

1.1.20.4. Çuvaşçada {+*şın-*}/{+*şın-*} Eki

Nikolay İvanoviç Aşmarin; Çuvaşça +*şın-/ +şın-* ekinin, Tatarcada yine addan eylen yapan +*sın-/ +sın-* yapısından ödünçleme olduğunu belirtmektedir: Çuv. *yutşın-* “kendini yabancı hissetmek” < *yut* “yabancı” ~Tat. *yatsın-* “yadırgamak” < *yat* “yabancı” (1898: 296). Liya Sergeyevna Levitskaya da Çuvaşcadaki -*şın-/ -şın* biçimlerinin bir Kıpçak dilinden ödünçleme olduğunu ifade eder (Levitskaya 1976: 167). Aslında Genel Türkçe +*sI(n)-* yapısının Çuvaşcadaki kurallı biçimi de +*şın-/ +şın-* biçimindedir.

Bilindiği gibi Çuvaşçada söz başındaki *ş-* fonemleri daha eski bir *si-/sı-* ses grubuna gitmektedir. Yani Çuvaşcadaki söz başı *ş-* fonemi birincil veya ikincil *ı, i* (uzunluktan kaynaklanan) fonemleri önünde ortaya çıkmıştır:

Çuv. *şına* “sinek” < **sişek*; TT *sinek*

Çuv. *şıra-* “aramak” < **şura-* < **siura-* < **sōra-*; Trkm. *sōra-* “sormak” (Yılmaz 1997: 35-37).

Bu durum, ekin ödünçleme mi, asıl Çuvaşça bir biçim mi olduğunu anlamayı güçleştirmektedir. Ancak Çuvaşçada ekin yalnızca +*şın-/ +şın-* biçiminde dönüşlülük eki almış biçimleri ile kullanılıyor olması, yani başka çatı eklerini almaması veya çatı eksiz biçimlerinin bulunmaması ekin ödünçleme olduğunu kanıtlar niteliktedir. Nitekim bu ek, Çağdaş Türk dillerinde dönüşlülük eki almadan ya da ettirgenlik

eki almış biçimiyle kullanılabilmektedir. Çuvaşçada yalnızca dönüşlülük eki almış biçimlere rastlanmıştır. Bu, ekin Tatarcadan kalıp halinde geçmesi ile ilgili olabilir.

Çuvaşçada art damaksıl ad soylu kök veya gövdelere +*şin*-, ön damaksıl ad soylu kök veya gövdelere +*şin*- şeklinde eklenerek onlardan geçişsiz eylemler türetir. Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, bu ekin Çuvaşçada da işlek olmadığını belirtmektedir (1957: 164), örnekleri sayılıdır.

Ekin Çuvaşcadaki işlevi; Eski Türkçe ve Çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi benzerlik eylemleri yapmaktır. Batı literatüründe *verbe simulatif*, *simulative* gibi adlarla anılan bu ek, eklendiği kelimeye "... saymak", "... gözüyle bakmak", "...varsaymak", "... sanmak", "...-dXğXnX kabul etmek" gibi anlamlar kazandırarak benzetme eylemleri türetir. Bunun dışında sadece olma bildiren eylemlerin türetiminde de görülür. Çuvaşçada tanıklandığı oluşumlar şu şekildedir:

Çuv. *şik*+*şin*- "şüphelenmek" (SÇY C.17 198) < *şik* "şüphe" (ÇRS 618)

Çuv. *yut*+*şin*- "kendini yabancı hissetmek" < *yut* "yabancı" (ÇRS 643)

1.1.21. {+tA-}

Türkiye Türkçesinde *alda-t*- "aldatmak" (< *al* "hile") ve *iste-* "istemek" (< **iz-de-*) gibi sınırlı sayıda örneklerinin dışında genellikle yansıma eylemlerin (*homurda-*, *mırıl-da-*, *horulda-* vb.) yapısında gördüğümüz ekin, Çuvaşçada bulunan biçimidir.

1.1.21.1. {+DA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Çuvaşçada +tA- biçiminde bulunan bu ekin kökeni, her zaman tartışma konusu olmuştur. Araştırmacıların çoğu; Türkiye Türkçesinde +DA- biçiminde bulunan bu eki, +lA- ekinin ses bilgisel bir çeşidi saymıştır.

Sir Gerard Clauson; +dA- ekinin, +lA- ekinin ikincil biçimi olduğunu ve genellikle sonu -g, -l, -n fonemleriyle biten kök veya gövdelere geldiğini; +tA- ekinin de yine +lA- ekinin ikincil biçimi olduğunu ve genellikle -k sesi ile biten kök veya gövdelere geldiğini belirtmiştir: *bagda*- "bağlamak", *alda*- "aldatmak, kandırmak", *ünde*- "çağırmak, seslenmek", *okta*- "vurmak, ateş etmek" vb. (2002: 155). Şinasi Tekin de +DA- ekinin sonuna geldiği isme benzemek veya bir şey yapmak anlamları veren ve +lA-'nın karşılığı olan bir addan eylem yapım eki olduğunu düşünmektedir (1992: 83).

Annemarie Von Gabain; +DA- ekinin, taban ismi aracı haline getirdiğini ve Moğolcada da bu işlevde kullanıldığını ifade eder (2007: 50).

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak da Türk dillerindeki +DA- eklerinin, +IA- ekinin ses bilgisel bir çeşidi olduğunu düşünmektedir. Çünkü Kazakça ve Kırgızca başta olmak üzere bazı diğer Türk dillerinde de +IA- ekinin veya onun yanbiçimlerinin bulunması, eklendiği tabanın son sesinin niteliği ile önceden bellidir. Örneğin Türk dillerinin birçoğunda l’den sonra +dA- biçimi kullanılır. Bunun nedeni iki l sesinin bir araya gelmesinden kaçınma eğilimidir. Diğer ötümlü seslerden sonra ise +dA- yanbiçimi az da olsa görülebilir (2016: 157-158).

Maximilian Bittner ise *Die Onmatopoetischen Verba des Türkischen* adlı makalesinde, +dA- ekinin kökenini de- “demek” eylemine dayandırmış ve +ilda-, +ipda- yansıma eylemlerine bir dizi örnek vermiştir. Bittner, aynı durumun Mançucada da farklı biçimlerde bulunduğunu belirtmiştir (1912: 263-269).

Moğolcada +DA-/ +DU- yanbiçimlerinde çok işlek bir addan eylem yapım ekidir. Eklendiği adlardan “bir araç kullanarak bir şey yapmak”, “olmak” vb. belirten eylemler türetmektedir (Ujiyediin 1998: 50): *arga+da-* “tatlı sözlerle kandırmak”, *dagu(n)+da-* “çağırarak, davet etmek, seslenmek” (Lessing 2003: 83-348) vb. Moğolca örneklerden de görüldüğü üzere bu ekin, bizce asıl görevi adlardan tabanla ilgili olma veya yapma bildiren ve genellikle geçişli olan eylemler türetmektir. Ancak muhtemelen *ünde-* “çağırarak” eyleminden yola çıkarak +DA- ekinin, ses çıkarma anlamında eylemler türettiği de düşünülmüş ve addan eylem yapma işlevi +IA- ekinin işlekliliğinin gölgesinde kalınca “ses çıkarmak” anlamında eylemler türetme işlevi artmıştır. Böylece her türlü yansıma sözcüğe eklenir olmuştur.

Moğolcada bu ekle türetilmiş ve bizim tespit edebildiğimiz tek ses çıkarmak anlamı taşıyan *daguda-* “seslenmek” (< *dagun* “ses, müzik sesi”) eylemidir. Moğolca *daguda-* eyleminin kökü de bir yansıma sözcük değil addır. Eski Türkçedeki *ünde-* “çağırarak, seslenmek” eyleminde de aynı durum söz konusudur. Bu eylem de yansıma bir sözcükten değil, *ün* “ses” adından türetilmiştir. Söz konusu ek, Çuvaşçadaki örneklerde de aşağıda görüleceği üzere yansıma sesi çıkarmak anlamında eylemler değil, yansıma sözcüklerden olmak veya yapmak anlamında eylemler türetir. Bu durum, tespitimizi doğrular niteliktedir.

1.1.21.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+DA-} Eki

Çuvaşçada +tA- biçiminde bulunan ek, Türk dilinin bütün tarihsel dönemlerinde örnekler vermiştir. Marcel Erdal, bu ekin Eski Türkçede yalnızca +tA- biçiminde olduğunu ve +tA- eki eylemlerinin, +lA- ve +A- eklerine göre daha az kullanıldığını belirtir. Erdal, bu ekin Eski Türkçedeki birçok örneğinin +dA- değil, +tA- biçiminde olduğunu ve Karahanlı Türkçesinde ise ünsüzle biten tabanlardan sonra t’li, ünlü ile biten tabanlardan sonra ise d’li olduğunu belirtmektedir. Erdal, bu nedenle DLT’de geçen *alda-* örneği dışında Eski Türkçede bu eylemi *alta-* biçiminde kabul etmek gerektiğini ifade eder. Erdal, ayrıca Codex Comanicus’ta bulunan *tırpıl-da-* ve *yelkül-de-* örneklerinin bu ekin yanbiçiminden değil, *de-* “demek” eyleminden meydana gelmiş örnekler olduğunu belirtmiştir (1991: 455-458). Marcel Erdal, Moğolcadaki +dA- biçiminin de Karahanlıcadaki +dA- ile bağdaştığını belirtir. Bu da gösterir ki ötümsüz ünsüzlerden sonra oluşan sertleşme ikincildir. Eski Türkçedeki +tA- sadece l, n ve z sesleriyle biten tabanlardan sonra görülür (Erdal 1991: 458).

Orhon Yazıtlarında bu ekle ilgili örnek tespit edilememiştir. Uygurcada da çok az eylemin yapısında görülmektedir. Bu eylemler olma veya yapma bildirir: *ün+te-* “seslenmek” < *ün* “ses” (İKP LX.6) vb. +DA- eki için Karahanlı Türkçesi döneminden *bagda-* “(güreşte) bağdalamak” (DLT 444/347) < *bag* “bağ” (DLT 275/239); Harezmi Türkçesi döneminden *alda-* “aldatmak”, *ünde-* “çağırmak, seslenmek” vb. (NF 402-7, 13-455). Kıpçak Türkçesi döneminden *izde-* “aramak, sormak”, *tapta-* “basamak, çiğnemek”, *bürkülte-* “titreşmek” (CC 15b/21, 57b/34b, 60b/30) vb. +DA- eki, Çağatay Türkçesi döneminden *hırıl-da-* “hırlamak” (LM 2124) gibi “ses çıkarmak” anlamında eylemler de türetmeye başlamıştır. Çağdaş Türk dillerinde bu işlevin birincil hale gelmesi Kıpçak Türkçesi döneminde başlamış kabul edilebilir. Bununla birlikte çağdaş Türk dillerinde taklidî olmayan birkaç addan da eylem türetme işlevi devam etmektedir. Ancak bu işlevi, rakibi +lA- ekinin gölgesinde kalmış ve işlekliğini yitirmiştir.

1.1.21.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+DA-} Eki

Alt. *bapıl-da-* “vak vak etmek, cıvıldamak”, *bıcıl-da-* “mırıldamak” (Naskali ve Duranlı: 34-39) vb.; Hak. *alda-* “aldatmak”, *ünde-* “sessizce yaklaşmak” (Arıkoğlu 2005: 36-549) vb.; Kırg. *izde-* “aramak”, *kırçıl-da-* “gıcırdamak” (Yudahin 1998b: 376-458) vb.; Tat. *kıymıl-da-* “kımıldamak”, *lıgır-da-* “gevezelik etmek” (Ganiyev vd. 1997: 181-208) vb.; Trkm. *aalda-* “aldatmak”, *mıdır-da-* “mırıldanmak” vb. (Tekin vd. 1995: 28-457); Tuv. *alda-* “aldanmak, yanılmak”, *ezerte-* “eyerlemek” (Kuular vd. 2003: 4-39) vb.; Yak. *kırkıdaa-* “kıkırdamak” (Sleptsov 1972: 205) vb.; YUyg. *cizil-da-*

“cızıldamak”, *kotulda*- “mırıldanmak” (Necip 2016: 224-246) vb. eylemleri, +DA- eki ile türetilmiş örneklerdendir.

1.1.21.4. Çuvaşçada {+tA-} Eki

Çuvaşçada +tA- ekinin +dA- yanbiçimi yoktur. +tA- biçiminde Çuvaşçada da hem hareket etmek hem de yapmak anlamında eylemler türetir (Pavlov 2014: 177). Bu eylemler, genellikle geçişlidir. Bunun dışında Eski Türkçede ve Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde az sayıda, Çağdaş Türk dillerinde ise birçok örneği olan yansıma seslerden eylemler türetme işlevi, Çuvaşçada da bulunmaktadır. Ekin işlevlerini örneklerle belirtecek olursak:

1. Ad kök veya gövdelerinden hareket etme, yapma veya olma bildiren geçişli eylemler türetir:

çimîr+ta- “sıkamak, sıkıştırmak” < *çimîr* “top, küre” (ÇRS 583)

muh+ta- “övmek” (ÇRS 249); Alt. *mak* “ün, şan, övgü” (Naskali ve Duranlı 1999: 132)

var+ta- “yontmak” (ÇRS 65) < *var* “çukur, hendek” (ÇRS 64)

2. Yansıma seslere gelerek geçişli eylemler türetir. Ancak Çuvaşçada, Çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi yansıma sözlerden yansıma sesi çıkarmak anlamında eylemler⁵⁰ değil, çoğunlukla hareket ve olma bildiren eylemler türetir. Yani Çuvaşçada +tA- ekinin birincil işlevi korunmuştur.

lapîr+ta- “kirletmek, çamura bulamak” < *lapîr* “herhangi bir sıvının dökülmesi ile ilgili yansıma ses” (ÇRS 204)

mikîl+ta- “çıkarmak, incitmek (kol veya ayak için), zarar vermek” < *mikîl* “yansıma ses” (ÇRS 232)

pîçîr+ta- “sıkamak, basmak, ezmek” (ÇRS 283) < *pîçîr* “bir yiyeceğin suyunu sıkarak çıkarma sırasında çıkan sesi bildiren yansıma sözcük” (SÇY C.9 165).

tap+ta- “basmak, çiğnemek”⁵¹ (ÇRS 444) < *tap* “darbe ile ilgili yansıma söz” (ÇRS 443)

⁵⁰ Çuvaşçada yansıma sözlerden tabanda belirtilen sesi çıkarma eylemleri, daha çok +tA-’dan türemiş +tAt- eki ile yapılmaktadır. Bu nedenle +tAt- eki, ayrı bir başlık altında incelenecektir.

tup+*ta*-“dövmek” < *tup* “yansıma söz”

vıçıl+*te*- “kaşınmak” (SÇY C.5 387) < *vıçıl* “kaşıntı ile ilgili yansıma söz” (ÇRS 78)

yıkıl+*te*- “alay etmek” < *yıkıl* “konuşma ile ilgili yansıma söz” (ÇRS 126)

1.1.22. {+*tAr*-}

Türkiye Türkçesinde bulunmayan bir addan eylem yapım ekidir.

1.1.22.1. {+*tAr*-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Söz konusu ekin kökenine dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

1.1.22.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+*tAr*-} Eki

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bulunmayan bir ektir.

1.1.22.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+*tAr*-} Eki

Çuvaşça dışındaki çağdaş Türk dillerinde +*tAr*- eki ile türetilmiş herhangi bir eylem tespit edilememiştir.

1.1.22.4. Çuvaşçada {+*tAr*-} Eki

+*tAr*- ekine yalnızca İvan Pavlovich Pavlov’un *Sovremennyy Çuvaskiy Yazık* adlı eserinde rastlıyoruz. +*tAr*- Çuvaşçada sınırlı sayıda örnekte görülen addan eylem yapma eklerinden biridir. Önlük-artlık uyumuna göre ad soylu söcüklere, özellikle de sıfatlara +*tar*- veya +*ter*- şeklinde eklenir ve olma veya yapma bildiren geçişli veya geçişsiz eylemler türetir. Pavlov; +*tAr*- ekini, addan eylem yapan ekler içerisinde değerlendirmiş ve yalnızca *suyeşter*- “yalan söylemek, ikiyüzlülük etmek” örneğini vermiş, ekle ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır (2014: 171). +*tAr*- ekinin saptarılan örneklerde çoğunlukla *ś* fonemi üzerine gelmesi dikkat çekicidir.

⁵¹ Mixail Romanoviç Fedotov, *tap*+*la*- eyleminin < *tap*+*la*- şeklinde oluştuğunu düşünmektedir (1996: 174).

İNİŞ+tar- “başarılı olmak, sükse yapmak” < *İNİŞ/ İNİŞU* “başarı, sükse” (ÇRS 51)

ağ. *İNİŞ+ter-* “başarılı olmak” (ÇTS 79) < ağ. *İNİŞ* (ÇRS 102)= SÇuv. *İNİŞ* “başarı” (ÇRS 51)

PİÇİH+tar- “bayatlamak” < *PİÇİH* “bayat” (ÇRS 283)

PUS+tar- “toplamak, bir araya getirmek” (ÇRS 318) < *PUS* “baş” (ÇRS 317)

TIVİŞ+ter- “uygun olmak” (ÇRS 480) < *TIVİŞ* “layık, değer” (ÇRS 479)

SUYEŞ+ter- “yalan söylemek, ikiyüzlülük etmek” (ÇRS 380) < *SUYEŞ(i)* “yalancı, boş boğaz” (ÇRS 379)

1.1.23. {+tAt-}

Türkiye Türkçesinde *aldat-*, *şapırdat-*, *gıcırdat-* vb. eylemlerin yapısında gördüğümüz ekin, Çuvaşça kurallı biçimidir. Daha önce bahsedilen +tA- eki ve -t- ettirgenlik ekinin birleşiminden oluşmuştur. Ancak oldukça işlek bir biçimde yansıma sözlerden eylemler türettiği için ayrı bir başlık altında değerlendirilmelidir.

1.1.23.1. {+tAt-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Çuvaşça +tAt- eki ve onun diğer Türk dillerindeki yanbiçimleri; yukarıda da belirtildiği üzere Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren yansıma sözcüklerden “ses çıkarmak” anlamında eylemler türeten ve Genel Türkçede de bu işlevde birçok eylemin yapısında görülen +DA- eki ile ettirgenlik eki -t-’den türemiş birleşik bir ektir.

1.1.23.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {+DA-} Eki

+DA- ekiyle türetilmiş eylemler çok az olmakla birlikte Türk dilinin tarihsel dönemlerinde de bulunur. Biz, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde bu ekle türetilmiş bir eyleme rastlayamadık. Esasen Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bulunan eklerin çatı ekleriyle genişletilmiş biçimleri işlek değildir. Bu durum; Türk dilinin tarihsel dönemlerinde, çağdaş Türk dillerinin tamamında işlek olarak kullanılan +lAn-, +lAş-, +lAt- ekleri için bile böyleydi.

+DA_t- eki için Harezmi Türkçesinde döneminden *ündet*- “çağırtmak” (NF 456) vb.; Kıpçak Türkçesi döneminden *ündet*- “çağırtmak” (CC 76a/16) vb. eylemlerini, örnek gösterebiliriz. Görüldüğü gibi Türk dilinin tarihsel dönemlerinde paralel örneklerde saptanmıştır ve türetim işlevi oldukça düşüktür.

1.1.23.3. Çağdaş Türk Dillerinde {+DA_t-} Eki

Çağdaş Türk dillerinde akıcı bir ünsüzden ve ünlüden sonra +dA_t-, ötümsüz ünsüzlerden sonra ise +tA_t- biçiminde görülmektedir. Birkaç olmak veya yapmak belirten eylem dışında tamamen “ses çıkarmak” anlamında eylem türetiminde görülmektedir.

Alt. *kıymıktat*- “kımıldatmak”, *taktat*- “basarak düzelttirmek” (Naskali ve Duranlı 1999: 111-166) vb.; Hak. *aahtat*- “bağırtmak”, *ahtat*- “aklatmak, suçsuzluğunu ortaya çıkartmak” (Arıkoğlu 2005: 21-33) vb.; Kırg. *izdet*- “aratmak”, *kırçıldat*- “gıcırdatmak” (Yudahin 1998b: 376-458) vb.; Tat. *kıymıldat*- “kımıldatmak”, *lıçkıldat*- “şapırdatmak” (Ganiyev vd. 1997: 181-208) vb.; Trkm. *gıcırdat*- “gıcırdamak”, *lakırdat*- “gürültüye neden olmak, sarsmak” vb. (Tekin vd.1995: 257-433); YUyg. *dirildet*- “titretmek”, *lakıldat*- “sallamak, çalkalamak” (Necip 1995: 102-252) vb. eylemleri, +DA_t- eki ile türetilmiş eylemlerdendir.

1.1.23.4. Çuvaşçada {+tA_t-} Eki

Çuvaşça +tA_t- eki, işlev ve genellikle *r* ve *l* fonemleri ile biten yansıma sözlere gelmesi açısından Genel Türkçe yansıma eylemlerin yapısında bulunan +Xl_{da}-, +Xl_{de}-, +Xr_{da}-, +Xr_{de}- ile karşılaştırılabilir: *horulda*-, *mırıl_{da}*-, *gümbürde*- vb. Fuat Ganiyev, +ıl_{da}- ve +ıl_{de}- yapılarındaki +ıl ve +il ses grubunun, +dA_t- ekinin tek heceli sözcüklere eklendiği zamanlarda ortaya çıkan bir interfiks⁵² olduğunu belirtir. Ona göre, *ufıl_{da}*- “uf demek”, *bızıl_{da}*- “vızıldamak” gibi eylemlerde bulunan *ufıl* ve *bızıl* tabanları dilde yoktur. Ancak *uf* ve *bız* sözcükleri vardır. Ganiyev, ayrıca bu iki yapının ayrı ayrı değil, birleşik bir ekmiş gibi değerlendirilmesini Türkolojide interfiks kuramının geliştirilmemiş olmasına bağlar (2013: 152). Aşmarin de bu bağlamda +tA_t- ekinin art damaksıl ad kök veya gövdelerine +irt_{at}- ya da +ilt_{at}-, ön damaksıl ad kök veya gövdelerine +irt_{et}- ya da +ilt_{et}- biçiminde geldiğini belirtmektedir (1898: 299). Ancak Ganiyev’in belirttiği durum, her Türk dili için geçerli değildir. Örneğin Türkiye Türkçesinde *horulda*- eyleminin, ikileme biçimi *horul horul*’dur ve bunun da kökü *hor* yansıma sesidir. Yani *horulda*- eylemi, direk *hor* yansıma sesinden değil, *horul*

⁵² Bir araya gelmesi, biçimbilgisel olarak imkânsız veya zor olan iki biçimbirimi bir araya getiren yapı.

horul ikilemesindeki kelimedenden türetilmiştir. Ancak bunlar dilde genellikle ikileme biçiminde bulunduğu için *+Xl* veya *+Xr* eksiz biçimleri kullanımdan çoğunlukla düşmüş olmalıdır. Bizce Ganiyev’in interfiks kabul ettiği *+Xl* ve *+Xr*, aslında yansıma seslerden yine yansıma adlar yapım ekidir. Bu nedenle eki, yalnızca *+tAt-* biçiminde kabul etmek gerekir. Yalnız şu da bir gerçektir ki bu ekin istemi, *l* ve *r* fonemleri üzerine gelmektir. Çuvaşçadaki örneklerden de bu açıkça görülebilir. Çağdaş Türk dillerinde akıcı fonemlerden sonra yani *l* ve *r* gibi seslerden sonra ek, *+dAt-* biçiminde iken Çuvaşçada yalnız *+tAt-* biçimindedir.

+tAt- ekinin Çuvaşçadaki işlevleri şu şekildedir:

1. Yansıma sözlere eklenerek hareket bildiren eylemler türetir:

ahıl+tat- “kahkaha atmak” < *ahıl ahıl* “kahkaha ile ilgili yansıma söz” (ÇRS 48)

yîpîl+tat- “okşamak, sokulmak” < *yîpîl* “kıpırtı belirten yansıma söz” (ÇRS 122)

yîpîr+tat- “kısa adımlarla yürümek” (ÇRS 123) < *yîpîr* “hareket bildiren yansıma söz” (ÇRS 122)

2. Yansıma sözlere eklenerek tabanda belirtilen sesi çıkarma anlamında eylem türetir:

çankîr+tat- “çınlamak” < *çankîr* “camın kırılmasını belirten yansıma söz” (ÇRS 578)

çîvîl+tet- “cıvıldamak” < *çîvîl çîvîl* “kuş seslerini belirten yansıma söz grubu” (ÇRS 588)

yîşîr+tat- “hıştırdamak” < *yîşîr yîşîr* “hıştırtı belirten yansıma söz grubu” (ÇRS 125)

3. Yansıma sözlere eklenerek renk ve görüntüyle ilgili eylemler türetir:

yaltîr+tat- “parlamak, parıldamak” < *yaltîr* “parlaklık belirten yansıma söz” (ÇRS 646)

yîltîr+tat- “parlamak, ışıldamak” (ÇRS 121) < *yîltîr* “parlaklıkla ilgili yansıma söz” (ÇRS 120)

Burada yalnızca belli başlı örnekleri verdik. Ancak bu ek, Çuvaşçadaki en işlek yansıma seslerden eylem yapım ekidir.

+*tAt-* ekinin yapısında -*t-* ettirgenlik eki bulundurduğundan ve -*t-* ekinin bu yapıda işlevini korumadığından yukarıda bahsedilmişti. Bu nedenle +*tAt-* oluşumları, ettirgen yapılacağı zaman -*tAr-* ettirgenlik ekini alırlar:

kaçır+*tat-tar-* “gıcırdatmak” < *kaçır* “gıcırıtı” (ÇRS 154)

lampır+*tat-tar-* “düşürmek” < *lampır* “sıçrama bildiren yansıma söz” (ÇRS 203)

piltır+*tat-tar-* “döndürmek, çevirmek, bükülme” < *piltır piltır* “atak bildiren yansıma söz” (ÇRS 277)

2. BÖLÜM

EYLEMDEN EYLEM YAPIMI

Çuvaşçada eylemden eylem türetimi birleşme ve eklenme yoluyla yapılır. Bu çalışmada Çuvaşçada ekler ile yapılan eylemden eylem türetimi ele alınacaktır. Bu eklerin birçoğu, Türk dillerinin tarihsel dönemleri ile çağdaş Türk dillerinde, daha az bir kısmı ise Moğolcada da tanıklanmıştır.

2.1. EYLEMDEN EYLEM YAPAN EKLER

Bu bölümde Çuvaşçada eylemden eylem türeten yirmi üç ek incelenmiştir. Bunlardan beş tanesi ve işteşlik ekinin *ş*'li yanbiçiminin ödünçleme olduğu tespit edilmiştir. Ödünçlemeler çoğunlukla Tatarcadan ve daha az sıklıkta da genel Türkçedendir. *-çe-*, *-rA-* eklerinin Moğolcanın etkisiyle hem addan hem de eylemden eylem türettiği tespit edilmiş, ilgili yerlerde örneklerle açıklanmıştır. *-mAş-* ekinin yanbiçimi olan *-mîş/-mîş-* ile yeterlilik bildiren *-(A)y-* eki ile tespit edilmiş herhangi bir örneğe Türk dilinin tarihsel dönemleri ile çağdaş Türk dillerinde rastlanmamıştır.

2.1.1. Ettirgenlik Çatısı Ekleri

Çuvaşçada ettirgenlik belirten üç farklı ek vardır. Bunlar; *-(A)r-*, *-tAr-/ -ttAr-* ve *-(A)t-/-(î)t-/-(î)t-* ekleridir. Çuvaşçada diğer Türk dillerinden farklı olarak ettirgenlik ekleri; dar bir ünlü ile değil, geniş bir ünlü ile kullanılma eğilimindedir.

2.1.1.1. {-(A)r-}

Türk dilinin ilk tarihsel dönemlerinden beri bütün Türk dillerinde bulunan ve TT'de *çıkAr-*, *kopAr-*, *gider-* gibi sayılı örneğin dışında genellikle dar bağlama ünlüsü ile kullanılan, kendisiyle görevdeş diğer eklerle göre daha az işlek olan bir ettirgenlik ekidir.

2.1.1.1.1. {-(A)r-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, Türk dillerinde ettirgenlik eklerin nasıl oluştuğuna dair doğrudan bir delil olmadığını belirtir (2016: 132). Kökeni açık olan ve Türk dillerinde genellikle dar bir ünlüyle bulunan *-Dir-/ -DUr-* ve Çuvaşça *-tAr-* eki (Bu ek aşağıda da belirtileceği üzere iki ettirgenlik ekinin

birleşmesinden meydana gelmiştir) dışındaki birleşik bir ekten oluşmayan ettirgenlik ekleri hakkında fazla köken açıklaması yapılmamıştır.

Gustaf John Ramstedt, -Ar- ekini -Ur- ekinin belirli koşullarda oluşmuş ve bazı lehçelerde bulunan paralel bir formu saymıştır (1912: 27).

Tahsin Banguoğlu, az sayıda örneği olan -Ar- ekini, -Ir- ettirgenlik ekinin eski bir değişimi olarak nitelendirmiştir (1976: 278).

Kemal Eraslan bu ekin -r- biçiminde olduğunu ve -Ar-/-Ur- yanbiçimlerinin ise -r-'den türetildiğini düşünmektedir. Eraslan, bunun sebebini ise her eyleme, her ekin getirilemeyeşine bağlar (2012: 111).

Şinasi Tekin; ettirgenlik ekleri içerisinde değerlendirdiği -Ar-/-Ur-/-Ir- eklerinin anlam bakımından bir farkları varsa bile bunun ayırt edilemeyeceğini belirtmektedir (1992: 86).

Zeynep Korkmaz; -Ur-/-Ir- eklerinin, ET -Ur- ekinin ünlü uyumlarına göre şekillenmiş biçimleri olduğunu belirtmiş ve -Ar- eki ile -Ur-/-Ir- eklerini görevdeş saymıştır (2009: 126-131).

2.1.1.1.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-(A)r-}/{-(X)r-} Eki

-r- ettirgenlik eki ve onun bağlama ünlüsü ile kullanılan biçimleri, ET'de ve çoğu çağdaş Türk dilinde genellikle dar bağlama ünlüsü⁵³ ile bulunurken Çuvaşça ve Yakutçada yalnızca geniş ünlü ile kullanılırlar (Şçerbak 2016: 130)⁵⁴. Bazı araştırmacılar, bu nedenle ekin dar ünlülü ve geniş ünlülü biçimlerini ayrı ayrı değerlendirmişlerdir.

Annemarie Von Gabain ekin ET'de -r- biçiminde bulunduğunu ve dar ya da geniş bağlama ünlülerinden biri ile kullanılabileceğini belirtmektedir. Ona göre bu ek en çok U bağlama ünlüleri ile nadiren A ve çok az olarak da I bağlama ünlüleri ile kullanılır (2007: 60).

Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation* adlı eserinde -Ar- ve -Ur- ekini ayrı başlıklar altında incelemiştir. Erdal, -Ur- eylemlerinin hepsinin iki heceli olduğunu ve bu durumun ekin eklenebileceği

⁵³ -(I)r- ve -(U)r- yanbiçimlerindedir.

⁵⁴ Ancak geniş ünlülü ettirgenlik eki az da olsa diğer Türk dillerinde de görülür: TT *gider-*, Özb. *agdar-* “çevirmek, devirmek”, ET *yumdar-* “toplamak, biriktirmek” vb. (Şçerbak 2016:130).

tabanlara bir kısıtlama getirdiğini düşünmektedir. Bunun dışında; *-Ur-* ekinin genellikle sonu ünsüzle biten tabanlara eklendiğini, ancak *n* ve *z* fonemleri ile biten tabanlara eklendiğine dair bir örnek bulunmadığını, *r* fonemi ile biten tabanlara eklendiğine dairse tek örnek bulunduğunu ifade eder. Erdal, *-Ur-* eylemlerinin çoğunlukla geçişsiz olduğunu ve ET’de *-Ur-* ettirgenlik eki ile kurulan eylemlerin işlek olmadığını belirtir. Ona göre; *-Ur-* eki ile oluşturulmuş geçişli eylemlerin hepsinin nesneleri ise yiyecek, içecek, hayvan, giysi veya ilaçla ilgili sözcüklerdir ve bunlar nesne olarak bir kişi almazlar⁵⁵. Marcel Erdal, *-Ar-* eki oluşumlarının da bütün örneklerde iki heceli olduğunu belirtir. Ona göre; ünlü ile biten tabanlara *-Ur-* eki de *-Ar-* eki de gelebilir ancak bu birleşmede ekin ünlüsü düşer. Çünkü bu ikisi işlev açısından aynıdır (1991: 709-733).

Bağlama ünlüsü ister dar ister geniş olsun bu ekin ET’den beri en bilindik işlevi, yaptırma belirten eylemler türetmesidir⁵⁶. Araştırmacılar da bu konuda hemfikir olup ayrı başlıklar altında değerlendirseler de *-r/-Ar/-Ir-* ve *-Ur-* biçimlerini birbirinden bağımsız düşünmemişlerdir.

-(A)r/- (X)r- eki için Türk dilinin tarihsel dönemlerinden; Eski Türkçeden *bütür-* “bitirmek” (ABH 231), *kelür-* “getirmek” (İKP XXII.7), *ölür-* “öldürmek” (OY KT D10) vb.; Karahanlı Türkçesinden *çıkar-* “çıkarmak”, *kiter-* “gidermek” (DLT 310/255, 221/191) vb.; Harezmi Türkçesinden *içür-* “içirmek”, *kaçur-* “kaçırmak”, *kızar-* “kızarmak” vb. (NF 22/11, 75/2, 66/8); Kıpçak Türkçesinden *bişür-* “pişirmek”, *bitir-* “bitirmek” (CC 17b/19, 22a/20) vb.; Çağatay Türkçesinden *kızıt-* “kızdırmak” (ÇT 962) vb. eylemlerini, örnek gösterebiliriz.

Eski Anadolu Türkçesinde de *-(X)r-* eki ile türetilmiş birçok eylem bulunmaktadır: *artur-* “yükseltmek”, *bitür-* “meydana getirmek”, *bişür-* “pişirmek” (TS) vb.

2.1.1.1.3. Çağdaş Türk Dillerinde *-(A)r/- (X)r-* Eki

Yukarıda da belirtildiği gibi *-r-* ettirgenlik eki, çoğu Türk dilinde dar bir bağlama ünlüsü ile kullanılır. Yakutça ve Çuvaşçada ise geniş bir bağlama ünlüsü ile eylem türetiminde görülür.

⁵⁵ Bu geçişli eylemler; *basur-* “bastırmak”, *eştür-* “bildirmek, birinin bir şeyler duymasına izin vermek”, *içür-* “içirmek”, *kedür-* “giydirmek”, *kölür-* “bir araca binmek”, *tatur-* “tattırmak”, *yapur-* “yeri düzleştirmek” vb.’dir (Erdal 1991: 733).

⁵⁶ Yalnız Fuat Ganiyev; bu ekin bazı örneklerde ettirgenlik değil, edilgenlik anlamı taşıdığını ve ekin yaptırma işlevi olmadığını ifade etse de (2013: 157), *-r/-Ar/-Ur/-Ir-* eklerinin birincil işlevi, çoğu örnekte yaptırma eylemleri türetmek olarak gözüküyor.

Çağdaş Türk dillerinde -(A)r-/(X)r- eki ile türetilmiş: Alt. *çıgar-* “çıkarmak”, *keçir-* “geçirmek” vb. (Naskali ve Duranlı 1999: 72-103); Hak. *azır-* “aşırma”, *pazır-* “bastırma” (Arıkoğlu 2005: 60-356) vb.; Kırg. *batır-* “batırmak”, *kaçır-* “kaçırmak” vb. (Yudahin 1998a: 91, 1998b: 381); Tat. *kiçır-* “geçirmek”, *küçır-* “göçürmek”, *pişır-* “pişirmek” vb. (Ganiyev vd. 1997: 154-203-242); Trkm. *çıkar-* “çıkarmak”, *gider-* “elden çıkarmak” vb. (Tekin vd. 1995: 120-271); Yak. *umsar-* “devirmek”, *sıtiar-* “yatırmak” (Sleptsov 1972: 363-434) vb.; YUyg. *içür-* “içirmek”, *keçür-* “affetmek” (Necip 1995: 172-193) vb. gibi eylemler vardır.

Görüldüğü gibi çoğu örnekte bağlama ünlüsü dar bir ünlüdür. Bunun yanında az da olsa geniş bağlama ünlüsü ile türetilmiş eylemler de vardır.

2.1.1.1.4. Çuvaşçada {-(A)r-} Eki

Yukarıda da belirtildiği üzere GT ve ET’de -r- ettirgenlik eki, çoğunlukla dar bağlama ünlüleri ile nadiren de -(A)r-⁵⁷ yanbiçiminde oldurma ve yaptırma belirten eylemler türetmektedir. İvan Pavlovich Pavlov, *Sovremenniy Çuvaşskiy Yazık* adlı eserinde -ır-/-ır- eklerini de bu ekin yanbiçimi olarak değerlendirmiş ancak bunlarla ilgili örnek vermemiştir⁵⁸ (2014: 183).

Eklenme koşulu; ünsüzle biten kelimelere önlük-artlık uyumuna göre -Ar- biçiminde eklenmektedir. Ekin ünlü ile biten tabanlara eklendiği bir eylem bulunamamıştır. Ayrıca bu ekin, yalnızca tek heceli eylem tabanlarına eklenmesi, ET ve GT ile paralellik gösterir (Yılmaz 2002: 137).

Vasilij Georgiyeviç Yegorov, Çuvaşça -Ar- ekinin görünüşte çok eski, ancak işlek bir ek olmadığını belirtir. Ona göre; Modern Çuvaşçada bu ekle kurulmuş eylemlerin sayısı iki düzineyi geçmez. Yegorov, ayrıca bu ekin yalnızca sonu *k*, *l*, *s*, *t* ve *ś* fonemi ile biten eylemlere eklenmesine dikkat çekmiştir (1957: 174).

Çuvaşçada da ekin işlevi, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi oldurma veya yaptırma belirten eylemler türetmektir.

çak-ar- “azaltmak, düşürmek” (ÇRS 577) < *çak-* “azalmak, düşmek” (ÇRS 576)

⁵⁷ Buna Yakutça için -Or- biçimini de dâhil edebiliriz.

⁵⁸ İvan Pavlovich Pavlov, ayrıca aynı başlık altında -Ar-/-ır-/-ır- yanbiçimlerinde kabul ettiği bu ekin, -ırha-/-ırhe-/-ırka-/-ırke-, -ırıl-/-ırıl-, -ırin-/-ırin- birleşik eklerinin yapısındaki ilk ek olduğunu belirtmektedir (2014: 183).

hĭp-ar- “kaldırmak, tırmanmak, çıkmak” < *hĭp-* “kopmak, ayrılmak” (ÇRS 546)

hĭt-ar- “sağlamlaştırmak” < *hĭt-* “katı olmak” (ÇRS 549)

kaś-ar- “taşımak” < *kaś-* “bir yerden başka bir yere geçmek” (ÇRS 151)

kuś-ar- “taşımak, tercüme etmek” (ÇRS 197) < *kuś-* “göçmek” (ÇRS 196)

pĩś-er- “pişirmek” < *pĩś-* “pişmek” (ÇRS 292)

pĩt-er- “bitirmek” < *pĩt-* “bitmek” (ÇRS 292)

pus-ar- “bastırmak” (ÇRS 316) < *pus-* “basmak” (ÇRS 315)

put-ar- “batırmak” < *put-* “batmak” (ÇRS 319)

śĩt-er- “yitirmek” < *śĩt-* “yitmek” (ÇRS 414)

śit-er- “yetiştirmek” (ÇRS 420) < *śit-* “yetmek, ulaşmak” (ÇRS 419)

şĩt-ar- “delmek, deşmek, delik açmak” < *şĩt-* “delmek” (ÇRS 614)

ũk-er- “düşürmek” (ÇRS 522) < *ũk-* “düşmek” (ÇRS 521)

Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, bu ekin altında bir de *tĩtĩr-* “tüttürmek” (ÇRS 478) eylemini örnek olarak vermiştir. Ancak bu eylem, GT *tũttũr-* eyleminden ödünçleme olmalıdır. Çünkü hem Çuvaşçada *tĩt-* “tutmek” eylemi yoktur hem de eş zamanlı olarak bakıldığında bu ekin yapısında *-(X)r-* */(A)r-* ettirgenlik eki değil, *-DXr-* ettirgenlik eki aranmalıdır.

2.1.1.2.{-tAr-}/{-ttAr-}

Çuvaşça ve Yakutça dışında bütün Türk dillerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de *dönder-*, *aktar-* gibi sayılı örnekte görülen, ancak dar ünlülü biçimleri⁵⁹ ile yine Çuvaşça ve Yakutça dışındaki bütün

⁵⁹ *-Dİr-/DUr-* yanbiçimlerinde; TT. *bildir-*, *koştur-*, *saydır-*, *güldür-* vb.

Türk dillerinde işlek olan ettirgenlik ekidir. Çoğu araştırmacı bu eki, daha işlek görevdeşi *-DXr-* ekinin bir çeşidi olarak kabul etmiştir⁶⁰. Bunun dışında Muharrem Ergin, TT’de *-DAr-* biçiminde bulunan bu ekin, *-DUR-* ekinin düzleşmesi ile ortaya çıkmış olabileceğini gibi ET *köndger-* < *kön-d-ger-* eyleminden hareketle *-gAr-* ekindeki *g* sesinin düşmesi ile de oluşmuş olabileceği ihtimaline de dikkat çekmektedir (2013: 213).

2.1.1.2.1. {-DAr-} Ekinin Kökeni ve İşlevi ile İlgili Görüşler

Çuvaşçada *-tAr-* ekinin araştırmacılar tarafından Eski Türkçede bulunan *-DUR-* ekinin bir çeşidi olarak görüldüğünden bahsedilmiştir. Bu nedenle bağımsız olarak bu ekin kökeni hakkında pek fazla açıklama yapılmamıştır. Köken açıklamaları daha çok *-tAr-* ekinin dar ünlülü ve daha yaygın biçimi olan *-DUR-* üzerinedir. Çoğu araştırmacı; bu ekin, iki farklı ettirgenlik ekinin birleşmesi ile oluştuğu konusunda birleşmişlerdir. Zeynep Korkmaz; Türkiye Türkçesinde *-DUR-/DİR-* yanbiçimlerinde bulunan bu ekin, iki farklı ettirgenlik ekinin birleşmesi ile meydana gelen birleşik bir ek olduğunu belirtmektedir: *-DİR-/DUR-* < *-tUr-* (2009: 126). Tahsin Banguoğlu ve Marcel Erdal da bu konuda Zeynep Korkmaz ile hemfikirler (1974: 275-1991: 709). Necmettin Hacıeminoğlu, ayrıca bu ekin oluşumunda yanlış hecelemenin de rolü olabileceğini düşünmektedir: *art-ur-* eyleminin *ar-tur-* biçiminde hecelenmesi gibi (1996: 145-146).

Talat Tekin, bu ekin Eski Türkçede yalnızca *-tUr-* biçiminde bulunduğunu düşünmektedir (2016: 93). Muharrem Ergin de *-tUr-* biçiminin daha eski ve asli olduğunu *-dUr-* biçimlerinin sonradan sedalılaşıma ile ortaya çıktığını ifade eder (2013: 213). Gabain ise bu ekin ET’de nadiren de olsa *-dUr-* biçiminin de kullanıldığını belirtmektedir (2007: 60). Marcel Erdal, bu ekin asli biçiminin kesinlikle *-tUr-* olduğunu ancak sadece sonu *d* ve *t* fonemleri ile biten eylemlerde bazı problemler bulunduğunu belirtmektedir. Erdal’a göre; sonu *d* veya *t* fonemleri ile biten eylem tabanlarının bu eki alması durumunda *yansızlaştırma (nötralizasyon)* olur. Erdal, bu yansızlaşmanın Uygur metinlerinde genellikle *-tdUr-* biçiminde gösterildiğini ifade ederek sonu *t* fonemi ile biten ve bu ekle türetilmiş eylemler için *etdür-*, *tutdur-*, *yaratdur-* vb. ve sonu *d* fonemi ile bitip bu ekle türetilmiş eylemler için de *eşitdür-* < *eşid-*, *küzettür-*, *igittür-* eylemlerini örnek vermiştir. Görüldüğü gibi her iki durumda da bu eylemler *-tdUr-* biçimindedir. Marcel Erdal, bu durumun bütün erken kayıtlarda bu şekilde olduğunu ancak Runik kaynaklarda ünsüzlerin kararsız olduğunu belirtir. Buna karşın farklı yazım sistemleri de olsa bu kural bütün Uygur metinleri için geçerlidir. Erdal, ayrıca bu ekin sesliyle biten

⁶⁰ (Banguoğlu 1974: 275) ve (Ergin 2013: 213).

eylem tabanlarından sonra da kesinlikle *-tUr-* biçiminde olduğunu ve bazı sözlüklerin bunu, *-dUr-* biçimine çevirmesinin yanlış olduğundan bahseder. Ünlü ile biten tabanlara eklendiği örnekler sınırlıdır: *ö-tür-*, *sı-tur-*, *ye-tür-* vb. (1991: 830-831).

Araştırmacılar, bu ekin ilk işlevinin, eyleme yaptırma anlamı kattığı konusunda hemfikirdir. Ancak Annemarie Von Gabain, bazı örneklerde yaptırma anlamının tespit edilmesinin imkânsız olduğunu ifade etmektedir⁶¹ (2007: 60). Zeynep Korkmaz da bu ekle kurulmuş bazı eylemlerde “yaptırma” anlamından “olanak sağlama, sebep olma” anlamına kayma olduğunu belirtmektedir: *küstür-*, *sezdür-yıldır-* vb. Bunun dışında bazı eylemlerde ise ek kalıplaşarak eyleme yeni bir anlam kazandırmıştır: *andır-*, *kaptır-*, *tuttur-* vb. (2009: 126).

Gustaf John Ramstedt ise *-DAr-/-DUr-* ekinin şu şekilde geliştiğini düşünmüştür: *-DAr-/-DUr- < *-ti-r-* (1912: 28). Ramstedt’in **-ti-* biçiminde verdiği ek ise Türk dillerinde bulunan *-t-* ettirgenlik ekinin eski bir biçimidir (1912: 22).

2.1.1.2.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-DAr-}/{-DXr-} Eki

Türk dilinin tarihsel dönemlerin *-DAr-* eki az görülür. Ancak *-tUr-* ile türetilmiş eylemler, ET’de çok yaygındır. Marcel Erdal, edilgenlik ve dönüşlülük eki üzerine eklenebilen tek ettirgenlik ekinin *-tUr-* olduğunu belirtir. Daha geç kayıtlarda işteşlik eki üzerine eklendiği örnekler olsa da Eski Türkçede en büyük grubu dönüşlülük eki ile türetilmiş biçimler oluşturur (1991: 831)⁶².

-DAr-/-DUr- eki için Eski Türkçeden *irtür-* “eriştirmek”, *kontur-* “kondurmak, yerleştirmek”, *urtur-* “naksettirmek” (OY KT D40, KT D2, KT G12); Karahanlı Türkçesinden *astur-* “astırmak”, *bartur-* “götürmek”, *kondur-* “(kuş için) kondurmak” (DLT 118/106, 14/7, 362/288) vb.; Harezmi Türkçesinden *yedür-* “yedirmek”, *sındur-* “kırdırmak” (NF 300-2, 307-12) vb.; Kıpçak Türkçesinden *bulgaştur-* “karıştırmak”, *katıştur-* “karıştırmak”, *keltür-* “getirmek” (CC 17b/13, 27b/20, 4a/5) vb.; Çağatay Türkçesinden *tolğandur-* “dolandırmak”, *yandur-* “döndürmek” (ÇT 1019, 1037); Eski Anadolu Türkçesi döneminden *dönder-* “çevirmek” (TS) vb. eylemleri, örnek verilebilir.

⁶¹ Örneğin Annemarie Von Gabain’e göre *ak-tur-* “akıtmak” eyleminde yaptırma manası yoktur (2007: 60).

⁶² *kat-ış-tur-* “iki maddeyi karıştırmak”, *sözle-ş-tür-* “sözleşmek”, *bas-ın-tur-* “ezmek”, *küçle-n-tür-* “bir şeyi güçlendirmek”, *kat-ıl-tur-* “karıştırmak”, *es-il-tür-* “azalttırmak” vb. (Erdal 1991: 816, 825).

Görüldüğü gibi ET’de ve Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde bu ek, *-DUr-* biçimiyle en işlek ettirgenlik ekidir. Fakat bu ekin geniş ünlülü biçimleri ile kurulmuş eylemler sayılıdır.

2.1.1.2.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-DAr-}/{-DXr-} Eki

-DAr-/-DXr- eki, Yakutça ve Çuvaşça hariç çağdaş Türk dillerinin çoğunda dar bir bağlama ünlüsü ile kullanılır. Yakutça ve Çuvaşçada ise söz konusu ek, yalnızca geniş ünlülü biçimleri ile kullanılır⁶³ ve bu iki Türk dilinde ekin dar ünlülü biçimleri bulunmaz⁶⁴. Diğer Türk dillerinde ise bu ekin geniş ünlülü biçimleri çok nadir olarak paralel örneklerde görülür.

Alt. *attır-* “ateş etmek”, *ayttır-* “söyletmek” (Naskali ve Duranlı 1999: 30-32) vb.; Hak. *aylandır-* “döndürmek” (Arıkoğlu 2005: 58) vb.; Kırg. *aldır-* “almaya mecbur etmek”, *bildir-* “bildirmek” (Yudahin 1998a: 24-120) vb.; Tat. *attır-* “attırmak”, *kostır-* “kusturmak” (Ganiyev vd. 1997: 35-168) vb.; Trkm. *dındar-* “kurtarmak”, *dünđer-* “devirmek” (Tekin vd. 1995: 155-181) vb.; Yak. *biller-* “bildirmek”, *könnör-* “düzeltmek” (Sleptsov 1972: 70-178) vb.; YUyg. *köydür-* “yakmak, ateşe vermek”, *mindür-* “bindirmek” (Necip 1995: 208-273) vb. eylemleri, *-DAr-/-DXr-* eki ve bu ekin diğer yanbiçimleri ile türetilmiş örneklerdendir.

2.1.1.2.4. Çuvaşçada {-tAr-} Eki

Çuvaşça *-tAr-* ettirgenlik ekinin de köken olarak birleşik bir ek olduğunu ve *-t-* ettirgenlik eki ile *-Ar-* ettirgenlik ekinin bir araya gelmesi ile oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu birleşmede ettirgenlik eklerinden biri işlevini kaybetmiştir.

-tAr- eki, Çuvaşçada da diğer Türk dillerindeki yanbiçimleri gibi en işlek ettirgenlik ekidir. Neredeyse tüm eylemlerden bu ekle geçişli veya geçişsiz yaptırma-oldurma belirten eylemler türetilir.

Eklenme koşulları şu şekildedir:

1. Çuvaşçada bu ek, yalnızca önlük-artlık uyumuna göre *-tar-* ve *-ter-* yanbiçimlerindedir. Diğer çağdaş Türk dillerinde bulunan örneklerde bu ek, ünsüz uyumuna girerken Çuvaşçada girmez. Yani ek

⁶³ Yakutçada; bu ekin ünlü-ünsüz uyumuna göre birçok yanbiçimi vardır

⁶⁴ Bu durum, ödünclemeler için geçerli değildir. Örneğin Çuv. *tıl̄r-* “tüttürmek” (ÇRS 478) eylemi, GT *tüttür-* eyleminden ödüncleme olmalıdır.

başı *t* foneminde sedalılaşıma olmaz⁶⁵. Her türlü ünsüzle biten eylem tabanına ve ünlü ile biten bazı eylem tabanlarına artlık-önlük uyumuna göre eklenir. Ancak sonu *r* fonemi ile biten tabanlara daha çok *-ttAr-* biçiminde eklenir.

ış-ter- “içirmek” (ÇRS 576105) < *ış-* “içmek” (ÇRS 104)

kul-tar- “güldürmek” < *kul-* “gülmek” (ÇRS 191)

savın-tar- “sevindirmek” < *savın-* “sevinmek” (ÇRS 338)

sün-ter- “söndürmek” < *sün-* “sönmek” (ÇRS 386)

şiklen-ter- “şüphelendirmek” < *şiklen-* “şüphelenmek” (ÇRS 618)

tul-tar- “doldurmak” (ÇRS 493) < *tul-* “dolmak” (ÇRS 491)

tu-tar- “yaptırmak” (ÇRS 499) < *tu-* “yapmak” (ÇRS 490)

üs-ter- “yetiştirmek, büyütme” (ÇRS 524) < *üs-* “büyümek” (ÇRS 523)

2. *-tAr-* eki, ünlü ile biten eylem tabanlarından sonra ve *r* fonemi ile biten eylem tabanlarından sonra ise daha ziyade *-ttAr-* biçiminde eklenir (Yegorov 1957: 173, Clark 2001: 443, Ersoy 2017: 95). Ancak bu durumun bir standardı yoktur. Ünlü ile veya *r* fonemi ile biten tabanlara da *-tAr-* biçiminde gelebilir. Vasiliy Georgiyeviç Yegorov; *-ttAr-* biçimini, Çuvaşçadaki genel fonetik düzenliliğin kesin bir ihlali olarak değerlendirir ve *-tAr-* ekini bu bağlamda genel kuralların bir istisnası olarak sayar. Yegorov’a göre bunun nedeni; Çuvaşçada *t* fonemi de dâhil bütün patlayıcı ünsüzlerin iki durumda seslendirilmesidir: iki ünlü arasında veya titreşimli bir ünsüz ile bir ünlü arasında. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi ikili durumlar söz konusudur: *çühe-tter-* “durulatmak, yıkatmak”, *tívar-ttar-* “boşa çıkartmak” ama *şi-ter-* “yedirmek”, *şü-ter-* “ıslatmak”, *şır-tar-* “yazdırmak” gibi. Yegorov, bu ihlalin sebebininse aslında *-ttAr-*’ın aslında başka bir ettirgenlik eki *-t-* ve *-tAr-* ekinin birleşmesiyle oluşması olduğunu ifade etmektedir. Bu birleşmede ilk ettirgenlik eki olan *-t-* işlevini yitirmiştir (1957: 173).

⁶⁵ Vasiliy Georgiyeviç Yegorov bu ekin ötümlü ünsüzlerden sonra *-dAr-* biçiminin de olduğunu belirtmiştir (1957: 172). Ancak biz, ekin *-dAr-* biçimiyle türetilmiş örneklerle rastlamadık.

hıra-ttar- “korkutmak” < *hıra-* “korkmak” (ÇRS 547)

ışle-tter- “çalıştırmak” (ÇRS 105) < *ışle-* “çalışmak” (ÇRS 104)

kala-ttar- “anlatmak” (ÇRS 137) < *kala-* “söylemek” (ÇRS 136)

puşla-ttar- “başlatmak” < *puşla-* “başlamak” (ÇRS 318)

vaska-ttar- “acele ettirmek” < *vaska-* “acele etmek” (ÇRS 65)

vula-ttar- “okutmak” < *vula-* “okumak” (ÇRS 84)

yurla-ttar- “şarkı söyletmek” < *yurla-* “şarkı söylemek” (ÇRS 642)

-(t)Ar- eki, bazı örneklerde kendisinden önceki *r* foneminin düşmesine yol açmıştır: *kı-tart-* “göstermek” < **kur-tar-t-* < *kur-* “görmek”; *kı-ter-* “sokmak” < *kir-* “girmek” (Ceylan 1997: 136).

Ekin eyleme yaptırma ve oldurma anlamı katmak dışında görülen bir işlevi daha vardır: Eyleme olanak sağlama, istemsizce sebep olma anlamı katmak⁶⁶ veya ekin ettirgenlik işlevinin tamamını ya da bir bölümünü kaybederek yeni anlamlı eylemler ortaya çıkarmasıdır. Bu örneklerin çoğu TT’deki örnekler ile paraleldir.

hış-ter- “ezdirmek” < *hış-* “sıkma, basma” (ÇRS 556)

pil-ter- “bildirmek” < *pil-* “bilmek” (ÇRS 287)

pul-tar- “-e bilmek, oldurmak” (ÇRS 313) < *pul-* “olmak” (ÇRS 311)

pus-tar- “bastırmak” (ÇRS 317) < *pus-* “basma” (ÇRS 315)

sis-ter- “sezdirmek” (ÇRS 370) < *sis-* “sezme” (ÇRS 369)

⁶⁶ Zeynep Korkmaz ekin bu iki işlevi dair TT’den şu örnekleri vermiştir: *çaldır-*, *çaktır-*, *ezdir-* vb. eylemlerde olanak sağlama anlamı ve *aldır-*, *tuttur-*, *kaptır-* gibi eylemler ettirgenlik anlamı olmayan özel eylemler (2009: 126).

2.1.1.3. {-(A)t-}/{-(İ)t-}/{-(İ)t-}

Türkiye Türkçesinde; *uyut-*, *kokut-*, *ağlat-* vb. birçok eylem dışında *bildirt-*, *yazdirt-* vb. örneklerde görüldüğü üzere *-DXr-* ettirgenlik ekine de eklenebilen, çağdaş Türk dillerinde ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde görülen, *-(I)t-/- (U)t-* ettirgenlik ekinin Çuvaşça biçimleridir.

2.1.1.3.1. {-(A)t-}/{-(İ)t-}/{-(İ)t-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

-(A)r- ettirgenlik ekinde olduğu gibi bu ek ile ilgili de fazla köken açıklaması yapılmamıştır. Gustaf John Ramstedt'e göre; Türk dillerinde çeşitli bağlama ünlüleri ile *-t-* biçiminde bulunan bu ek, **-ti-* biçiminden gelişmiştir (1912: 22).

2.1.1.3.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-(X)t-} Eki

Söz konusu ek, Eski Türkçede *-(I)t-* ve *-(U)t-*⁶⁷ yanbiçimlerinde bulunan bir ettirgenlik ekidir. Annemarie Von Gabain, ekin Eski Türkçedeki örneklerde nadiren bağlama ünlüsü aldığını belirtir (2007: 60). Marcel Erdal'a göre; Eski Türkçede bu ekin bağlama ünlüsü, zaman içinde *I* foneminden *U* fonemine değişmiştir. Çok daha az örnekte ise bunun tam tersi bir değişim olmuştur. Marcel Erdal da Gabain'in belirttiği gibi bu ekin, çoğu eylemde bağlama ünlüsü almadan yani yalnızca *-t-* biçiminde kullanıldığı, bunun sebebinin ise söz konusu ekin çoğunlukla sonu *r* fonemi veya bir ünlü ile biten eylem tabanlarına eklenmesi olduğunu belirtir. Sonu *r* fonemi ile biten tek heceli sözcüklerde ise bir ikilik söz konusudur: *kır-t-* “traş ettirmek, kıl kestirmek” < *kır-* “traş etmek, kıl kestirmek” ama *ör-it-* “yükseltmek, kaldırmak, uyandırmak” vb. Erdal ayrıca söz konusu ekin, Eski Türkçede; *-tUr-*, *-Xş-*, *-Xn-*, *-Xk-* ve *-Xl-* çatı eklerinin üzerine de eklenebildiğini ancak bunların dışında hiçbir ekin üzerine eklenemediğini belirtir (1991: 799).

Ekin işlevi; eylem tabanlarından yaptırma ve oldurma anlamı belirten eylemler türetmektir. Bunun dışında yaptırma ve oldurma anlamı verirken aynı zamanda geçişsiz bir eylemi geçişli hale getirir (Hacıeminoğlu 1996: 144).

⁶⁷ ET *-(X)t-* eki, araştırmacılara göre bazı başka eklerin yapısında bulunmaktadır. *-tAr-* eki başlığında bunlardan birinin TT *-DXr-* eki (Ve onun ET ile diğer çağdaş Türk dillerindeki yanbiçimleri) olduğu belirtilmişti. Bundan başka Marcel Erdal'a göre ET *-tXl-* ve *-tXz-* eklerinin yapısında da bu ek söz konusudur (1991: 799).

Eski Türkçede bulunan; *agıt-* “(dağa) kaçtırtmak, sürmek”, *akıt-* “akın ettirmek”, *artat-* “tahrip etmek, yıkmak”, *bitit-* “yazdırmak, yazdırtmak” (OY KT K7, KT K8, KT D22, KT G13) vb. eylemleri, bu ekle türetilmiş eylemlerdendir.

-(X)t- eki için Karahanlı Türkçesinden *ekit-* “ektirtmek”, *saçıt-* “dağıtmak”, *tamıt-* “damlatmak” (DLT 114/103, 415/326, 431/330) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *aşat-* “yemek yedirmek”, *azıt-* “azdırmak”, *boşat-* “boşatmak, nikâhı sona erdirmek” (NF 143-1, 387-3, 181-4); Kıpçak Türkçesi döneminden *boşat-* “serbest bırakmak”, *eksit-* “azaltmak” (CC 3b/10, 9b/19) vb.; Çağatay Türkçesi döneminden *bitit-* “yazdırmak”, *unat-* “razı eylemek” (ÇT 912, 1031) vb. eylemleri, örnek verilebilir.

Eski Anadolu Türkçesinde de -(X)t- eki ile türetilmiş birçok eylem bulunmaktadır: *akıt-* “celbetmek”, *aşat-* “doyurmak” (TS) vb.

2.1.1.3.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-(X)t-} Eki

Ekin çağdaş Türk dillerindeki eklenme koşulu hemen hemen hepsinde Eski Türkçe ile aynıdır. TT’de *l* ve *r* fonemleri biten eylem tabanları ile bir ünlü ile biten eylem tabanlarına bağlama ünlüsü almadan -*t*- biçiminde, bunun dışındakilere *I* veya *U* bağlama ünlülerini alarak eklenir. Birçok örnekte ise yerini -*DXr*- ekine bırakmıştır. İşlevi, ettirgen eylem yapmakla beraber bazı eylemlerde bu işlevini kaybedip yeni anlamlar kazanan örnekler türetmiştir: *kırıt-* “cılve yapmak”, *sapıt-* “saçmalamak”, *üşüt-* “kafayı bozmak” (Korkmaz 2009: 135).

Alt. *bölüt-* “böldürmek”, *kakşat-* “kurutmak” (Naskali ve Duranlı 1999: 44-94) vb.; Hak. *unat-* “kırıp geçirmek”, *uzat-* “uzatmak” (Arıkoğlu 2005: 540-544) vb.; Kırg. *kanat-* “kan akıtmak”, *korkut-* “korkutmak” (Yudahin 1998b: 396-488-796) vb.; Tat. *korıt-* “kurutmak”, *sört-* “silmek”, *yasat-* “yaptırmak”, vb. (Ganiyev vd. 1997: 168-288-451); Trkm. *akıt-* “akıtmak”, *azalt-* “azaltmak” (Tekin vd. 1995: 27-41-187) vb.; Yak. *itit-* “ısıtmak”, *tölöt-* “ödetmek” (Sleptsov 1972: 158-395) vb.; YUyg. *korkut-* “korkutmak”, *yiglat-* “ağlatmak” (Necip 1995: 244-468) vb. eylemleri, çağdaş Türk dillerinde -(X)t- eki ile türetilmiş eylemlerdendir.

2.1.1.3.4. Çuvaşçada {-(A)t-}/{-(j)t-}/{-(i)t-} Ekleri

Çuvaşçada -*At*-/*-it*-/*-it*- ve -*t*- yanbiçimlerinde bulunan ettirgenlik ekidir. Diğer ettirgenlik eklerindeki durumun aksine Çuvaşçada bu ek, geniş bağlama ünlüsü de alabilmektedir. Emine Yılmaz, geniş ünlülü bu biçimlerin vurguya bağlı olarak ortaya çıktığını belirtmektedir.

Çuvaşçada da daha çok ekin *-t-* biçiminde eklendiğini görülmektedir. Bunun dışında çok az örnekte bağlama ünlüsü alır ve bağlama ünlüsünü de daha çok geniş ünlüdür. Dar ünlülü örnekler ise oldukça azdır. Ayrıca söz konusu ek, daha önce incelenen *+tAt-*, *+lAt-*, *-tAr-* eklerinin yapısında bulunmaktadır.

Vasiliy Georgiyeviç Yegorov’a göre bu ek ile oluşturulan eylem grubu da azdır ancak *-(A)r-* ettirgenlik ekine nispeten daha çok örnek vermiştir (1957: 174). Bunun sebebi, Çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi ekin bazı eylemlerde yerini *-tAr-* ettirgenlik ekine bırakmış olmasıdır. Eklenme koşulları şu şekildedir:

1. Sonu *A*, *n* ve *r* fonemi ile biten eylem tabanları eki, bağlama ünlüsü olmadan *-t-* biçiminde alır. Yukarıda da bahsedildiği gibi bu durum ET ve GT’deki örneklerle paraleldir. Çoğu Türk dilinde de ek; *l*, *y*, *r* gibi fonemlerden sonra *-t-* biçiminde kullanılır. Çuvaşçada ise *l* fonemi ile biten eylem tabanlarında ise çoğunlukla ek, yerini genellikle görevdeşi *-tAr-* ekine bırakmıştır. Örneğin *pîl-ter-* “bildirmek” (ÇRS 287), *pul-tar-* “oldurmak, -e bilmek” (ÇRS 313) vb. Bu örneklerin çoğu çağdaş Türk dillerindeki örneklerle paraleldir. Sonu *A* fonemi ile biten eylem tabanlarının büyük bir grubunu *+lA-* eki ile türetilmiş eylemler oluşturmaktadır.

anra-t- “aptallaştırmak, sersemleştirmek” < *anra-* “aptal olmak, sersem olmak” (ÇRS 36)

îrçe-t- “üretmek, çoğaltmak” (ÇRS 104) < *îrçe-* “üremek, çoğalmak” (ÇRS 103)

lar-t- “oturtmak” (ÇRS 208) < *lar-* “oturmak” (ÇRS 206)

vîren-t- “öğretmek” (ÇRS 74) < *vîren-* “öğrenmek” (ÇRS 75)

2. Tek heceli ve sonu ötümsüz bir ünsüz ile biten eylem kök veya gövdelerine dar bir bağlama ünlüsü alarak eklenir:

tip-î- “kurutmak” (ÇRS 483) < *tip-* “kurumak” (ÇRS 482)

3. Tek heceli sonu ötümlü bir ünsüzle biten eylem köklerine ise *-(A)t-* biçiminde, geniş bağlama ünlüsü ile eklenir. Çok heceli ve sonu ötümlü bir ünsüzle biten eylem gövdelerine *-(A)t-* biçiminde eklendiği için kendisinden önceki dar ünlünün yitimine sebep olur:

śivr-at- “uyutmak” < *śivîr-at-* < *śivîr-* “uyumak” (ÇRS 431)

tîr-at- “dikmek, oturtmak” (ÇRS 457) < *tîr-* “durmak, dikilmek” (ÇRS 458)

Bu ekin ilk işlevi, eklendiği eylem kök veya gövdesine yaptırma veya oldurma anlamı katmasıdır.

hîra-t- “korkutmak” < *hîra-* “korkmak” (ÇRS 547)

hîr-t- “kızdırmak, ısıtmak” (ÇRS 555) < *hîr-* “kızmak, sıcak olmak” (ÇRS 553)

kîr-t- “sokmak, girdirmek” (ÇRS 172) < *kîr-* “girmek” (ÇRS 170)

palîr-t- “belirtmek” < *pa(l)îr-* “belirmek” (ÇRS 267)

tarla-t- “terletmek” < *tarla-* “terlemek” (ÇRS 446)

tîran-t- “doymak” < *tîran-* “doymak” (ÇRS 458)

vaska-t- “acele ettirmek” < *vaska-* “acele etmek” (ÇRS 65)

vîlya-t- “oyunlatmak” < *vîlya-* “oyunlatmak” (ÇRS 86)

vîre-t- “kaynatmak” (ÇRS 75) < *vîre-* “kaynamak” (ÇRS 74)

yanrat- “çınlatmak, şingırtmak” < *yanra-* “çınlatmak” (ÇRS 648)

Bunun dışında bazı eylemlerde yaptırma veya oldurma işlevini kaybetmiş ve yalnızca eylemin anlamını pekiştirmiştir:

yura-t- “sevmek” < *yura-* “sevmek” (ÇRS 641)

2.1.2. Sıklık Çatısı Ekleri

Çuvaşça, eylemin sıklığını belirten ekler açısından zengindir. Farklı Türk dillerinde eylemin sıklığını belirtmede kullanılan sıklık çatısı eklerinin hemen hepsi Çuvaşçada da bulunmaktadır. Bugün Türk dillerinde bu eklerin bir ya da iki çeşidi bulunurken Çuvaşçada aynı işlevde kullanılan beş farklı ek

mevcuttur. Bunlardan üçü, Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesinde de eylemin sıklığını belirtmek için aynı anda kullanılır⁶⁸. Bu anlamda Çuvaşça, Oğuz grubu Türk dilleri ile bir yakınlık göstermektedir.

2.1.2.1.1. {-(A)IA-}

Türkiye Türkçesinde *it-ele-*, *silk-ele-*, *kak-ala-* ve daha birçok örnekte gördüğümüz, oldukça işlek, bir işi kısa aralıklarla yapma anlamında genellikle geçişli eylemler türeten *-(A)IA-* ekinin Çuvaşçadaki biçimidir.

2.1.2.1.1. {-(A)IA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Çuvaşçada *-(A)IA-* biçiminde bulunan ekin yapısı hakkında birçok görüş vardır.

Tahsin Banguoğlu'na göre *-(A)IA-* eki, *-AkIA-* ekindeki damak sesinin düşmesi ile oluşmuştur⁶⁹. Zeynep Korkmaz ise *-k-* foneminin düşmesine yol açacak bir sebep bulunmadığını ve *-(A)IA-* ekinin, *itele-* < **it-eg+le-*, *şaşala-* < **şaş-ag+la-* şeklinde eylemden ad yapan *-g-* ekinin düşmesi daha sonra *+IA-* ekinin bağlama ünlüsü ile kaynaşması sonucunda oluştuğunu ifade etmektedir (2009: 125-126).

Carl Brockelmann, bu yapıyı *+IA-* eki altında incelemiş ve “*A* ve *U* zarf-fiil ekleri üzerine gelir” şeklinde yorumlamıştır (1954: 219).

Edvard Vladimiroviç Sevortyan, *-(A)IA-* birleşiminin kökeni için özel bir açıklamaya gerek olmadığını ve bu ekin *-A-* ile *-IA-*’nın birleşmesinden meydana geldiğini belirtmektedir (1962: 347).

Fuat Ganiyev, *-(A)IA-* ekinin içinde *eşle-*, *taşla-* gibi eylemlerde bulunan addan eylem yapım eki *+IA-* ekini barındırdığını düşünmüş, ancak tekrarlama anlamının *+IA-*’dan değil, ekin ilk kısmındaki *-A-*’dan geldiğini ifade etmiştir (2013: 169).

⁶⁸ Bunlar *-(A)IA-*, *-mAIA-* ve *-GAIA-/GIIA-/GUIA-* (Ve onun diğer yanbiçimleri) ekleridir. Ancak Azerbaycan Türkçesinde *-mAIA-* sıklık çatısı eki yalnızca diyalektlerde görülmektedir.

⁶⁹ Eylemin tekrarlanmasını ifade eden eylemlerde görülür; *durakla-*, *tartakla-*, *itekle-*, *pinekle-* vb. Tahsin Banguoğlu'na göre bu ek, eylemden yapılmış adların üzerine *+IA-* ekinin eklenmesi ile meydana gelmiştir (1974: 277).

Edhyam Rahimoviç Tenişev, az işlek olan *-(A)IA-* ekini, *-gAIA-/kAIA-*’nın bir değişkeni kabul etmiş ve bu ekin, *-GAIA-* ekindeki birinci ögenin düşüşü ile meydana geldiğini belirtmiştir (1988: 440).

Ayhan Çelikbay, Türk dillerinin çoğunda bulunan *-(A)IA-* ekinin *-GXIA-* ve onun geniş ünlülü alamorfu *-GAIA-* ekinden geliştiğini belirtmektedir (2011: 79-80).

2.1.2.1.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde *-(A)IA-* Eki

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bu ekle türetilmiş eylem azdır. Bazı kitaplarda bu ek, incelemeye dahi alınmamıştır. *-(A)IA-* eki, eklendiği tabana eylemin belirli aralıklarla, sürekli veya tekrarlı yapılmasını belirten bir anlam katar. Talat Tekin’in *Orhon Türkçesi Grameri* adlı eserinde eki, *-IA-* şeklinde ele almış ve yalnızca *kunla-* “sürekli çalmak, yağmalamak” < **kun-* “çalmak” (2016: 91) örneğini vermiştir. Ayrıca *-(A)IA-* eki için Karahanlı Türkçesi döneminden *sarla-* “dolamak” (DLT 574/472) vb.; Kıpçak Türkçesi döneminden *huvala-* “kovalamak” (CC 57b/40); Eski Anadolu Türkçesinden *depele-* “ezmek” (TS) vb. eylemleri de *-(A)IA-* eki ile türetilmiş eylemlerdendir. Ancak *-(A)IA-* sıklık çatısı eki, Türk dilinin tarihsel dönemlerinin hiçbirinde işlek değildi.

2.1.2.1.3. Çağdaş Türk Dillerinde *-(A)IA-* Eki

-(A)IA- eki, çağdaş Türk dillerinin çoğunda da Eski Türkçede olduğu gibi işlek değildir. Genellikle çağdaş Türk dilinde eylemin sıklığını belirtmek için *-(A)IA-* yerine *-GUA-/GUA-/GAIA-* veya onun diğer yanbiçimlerinden biri kullanılır. Ancak bu iki ekin aynı anda kullanıldığı Türk dilleri de vardır⁷⁰. Sıklık çatısı ekinin *-(A)IA-* biçimini kullanan Türk dillerinden bazıları şunlardır:

Az. *éşele-* “eşelemek”, *itele-* “itelemek” (Abdullayev 2006a: 35, 2006b: 608) vb.; Gag. *ekele-* “dökmek”, *sarsala-* “sarsılmak” (Pokrovskaya vd. 1991: 89-210) vb.; Nog. *kuvala-* “kovmak”, *sebele-* “serpelemek” (Baskakov 1963: 184-291) vb.; Tat. *kuala-* “kovalamak”, *uala-* “ovalamak” vb. (Ganiyev vd. 1997: 171-354) vb.; Trkm. *basala-* “çiğnemek, basarak düzeltmek”, *çekele-* “çekiştirmek, didiklemek” (Tekin vd. 1995: 48-115) vb.; YUyg. *çokula-* “gagalamak”, *pükle-* “kıvırmak, katlamak” (Necip 1995: 84-328) vb.; Yak. *ahatalaa-* “çocukları beslemek”, *ıtatalaa-* “ateş etmek” (Sleptsov 1972: 50-532) vb.

⁷⁰ Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Çuvaşça, Kırgızca, Şorca ve Tatarca bu tür Türk dillerinden bazılarıdır.

2.1.2.1.4. Çuvaşçada {-(A)IA-} Eki

Emine Yılmaz, Çuvaşçadaki -(A)IA- ekinin -(A)IA-: < -*gala-/gele-* biçiminde geliştiğini ve ekin başındaki ünsüzün Çuvaşçada kurallı olarak düşüşü ile birlikte baştaki ünlünün bağlama ünlüsü özelliğini kazandığını belirtmektedir (2002: 136). -(A)IA- eki, çoğunlukla Oğuz grubu Türk dillerinde sıklık çatısı eki olarak kullanılmaktadır. Çuvaşçada da bu işlevde -AIA- ekinin kullanılması Oğuz grubu Türk dilleri ile paylaşılan bir özelliktir.

-(A)IA- ekinin eklenme koşulları şu şekildedir:

a) Ünsüz ile biten eylem kök veya gövdelerinden sonra -AIA- biçimi önlük-artlık uyumuna göre eklenir:

sap-ala- “serpiştirmek” < *sap-* “serpmek” (ÇRS 344)

vĩt-ele- “ütülemek, yakmak, alazlamak” < *vĩt-* “ütülemek, yakmak” (ÇRS 77)

b) Ünsüz ile biten eylem kök veya gövdelerine -IA- biçiminde de gelebilir:

pĩşih-la- “terlemek” < *pĩşih-* “terlemek” (ÇRS 284)

sul-la- “sallamak” (ÇRS 381) < *sul-* “sallamak” (ÇRS 380)

c) Ünlü ile biten eylem kök veya gövdelerine -IA- biçiminde gelir:

pĩve-le- “bent çekmek” < *pĩve-* “baraj kurmak” (ÇRS 286)

d) Eğer eylem kök veya gövdesi *u* veya *ü* fonemi ile bitiyorsa sıklık çatısı ekini alırken *u* fonemi, *ĩv* ses grubuna; *ü* fonemi ise *ĩv* ses grubuna değişir ve eki -AIA- biçiminde alır⁷¹:

hĩv-ala- “kovalamak” (ÇRS 540) < *hu-* “kovmak” (ÇRS 560)

⁷¹ Bu durum, Çuvaşçadaki tüm diğer *u*, *ü* fonemi ile biten eylemlerin ünlü ile başlayan bir ek almasında görülür: *tĩvat-* “yapıyor” < *tu-* “yapmak”, *şĩvĩ-* “sulu, ıslak” < *şü-* “ıslanmak” (Ceylan 1997: 132).

siv-ele- “sökme, koparmak, soymak, derisini yüzmek” (ÇRS 359) < *sü-* “deri atmak, deri değiştirmek” (ÇRS 386)

Ekin Çuvaşçadaki işlevi, eylem kök veya gövdelerine gelerek tabandaki eylemin belirli aralıklarla veya sürekli olarak yapılmasını belirten, buna bağlı olarak da eylemin anlamını pekiştiren eylemler yapmaktır. Ayhan Çelikbay, Türk dillerinin çoğunda bulunan *-(A)la-* ekinin *-GXla-* ve onun geniş ünlülü alomorfu *-GAla-* ekinden geliştiğini ve *-(A)la-* ekinin eyleme kattığı sıklık anlamının bazı örneklerde korunduğunu, bazı örneklerde ise bu anlamın tamamını ya da bir kısmını kaybettiğini belirtmektedir (2011: 79-80). Çuvaşçada da bazı örneklerde sıklık işlevinin aşıldığı görülür:

çav-ala- “kazmak, eşelemek” < *çav-* “kazmak, eşmek” (ÇRS 576)

çih-la-n- “sıkışmak, tıkamak” < *çih-* “doldurmak, sıkışmak” (ÇRS 599)

hıp-ala- “kapmak” < *hıp-* “kapmak” (ÇRS 572)

hıpart-la- “kaldırmak, canlandırmak” < *hıpart-* “kaldırmak” (ÇRS 546)

imirt-la-n- “yarışmak, rekabet etmek” (ÇRS 51) < *imirt-* “yarışmak, rekabet etmek” (ÇRS 50)

ilt-le- “ışitmek” < *ilt-* “ışitmek” (ÇRS 112)

inir-le- “inildemek” < *inir-* “inlemek” (ÇRS 102)

sır-ala- “sarmalamak, kuşatmak” < *sır-* “sarmak, kuşatmak” (ÇRS 390)

tapas-la-n- “tepişmek” (ÇRS 443) < *tap-* “tepmek, vurmak” (ÇRS 442)

tuh-at-la- “büyücülük yapmak, sihirbazlık yapmak” (ÇRS 501) < *tuh-at-* “büyücülük yapmak” (ÇRS 500)

uh-ala- “ovalamak” < *uh-* “ovmak” (ÇRS 520)

ultala- “aldatmak” (ÇRS 511) < *vilt-* “ağızdan laf kapmak, ağızdan kapmak” (ÇRS 68)

yav-ala- “sarmalamak” < *yav-* “sarmak” (ÇRS 644)

Sıklık çatısı eki, bazen *-n-* dönüşlülük eki ile birlikte kullanılabilir. Bu durum diğer Türk dillerinde çok rastlanmayan bir durumdur⁷².

hîp-ala-n- “geri kalmak, arkada kalmak, kaçırmak” < *hîp-* “kopmak, ayrılmak” (ÇRS 546)

sul-la-n- “sallanmak” (ÇRS 381) < *sul-* “sallamak” (ÇRS 380)

tap-ala-n- “vuruşmak, dövüşmek” (ÇRS 443) < *tap-* “tekmelemek, tepmek” (ÇRS 442)

2.1.2.2. {-kAIA-}

Çuvaşçadaki diğer bir sıklık çatısı ekidir. *-kAIA-* eki, Çuvaşçaya Tatarcadan ödünçlenmiştir (Yılmaz 2002: 136). Yukarıda da belirttiği gibi Çuvaşçada bu ekin kurallı biçimi, *-(A)IA-* şeklinde bulunmaktadır⁷³. Bu ek, birçok Türk dillerinde *-GIIA-/ -GUIA-/ -GAIA-* ve bunların daha başka yanbiçimlerinden bir ya da birkaçıyla bulunur.

2.1.2.2.1. {-KAIA-} Eki ve Yanbiçimlerinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Türk dillerinde *-GIIA-*, *-GUIA-* veya *-GAIA-* biçimlerinde bulunan ve temel olarak eylemin belirli aralıklarla tekrarlanmasını bildiren bu ek hakkındaki görüşler, genellikle ekin iki farklı yapının birleşmesi ile oluştuğu etrafında toplanmıştır.

Edhyam Rahimoviç Tenişev, Türk dillerinde; Tat. *törtkele-* “dörtüklemek”, Bşk. *törtkele-*, Kırg. *türtkile-*, Kzk. *türtkile-*, Özb. *türtkila-* gibi örnekleri bulunan ve yaygın olarak *-gAIA-* ve *-kAIA-* biçimlerinde kullanılan bu ekin *-gA* ve *-IA* öğelerinin birleşmesi ile oluştuğunu ve temel olarak eklendiği eyleme tekrarlanma anlamı kattığını belirtmektedir. Tenişev, daha az işlek olan *-AIA-* ekini ise *-gAIA-/ -kAIA-*’nın bir çeşidi olarak değerlendirmiştir (1988: 439-440).

Ayhan Çelikbay; bu ekin, eyleme bir süreç ve süre anlamı katan *-GI* eki ile *+IA-* ekinden meydana gelen birleşik bir ek olduğunu belirtmektedir (2011: 73).

⁷² Sarı Uygurcada da sıklık çatısı eki, üzerine başka çatı eki olarak kullanılabilir: *kulalastır-* “başkalarından birşeyler istemek” (Çelikbay 2011: 82).

⁷³ Çuvaşçada hece başı *g-* ve *ğ-* ünlüleri düzenli olarak düşer. Ödünçlemelerde ise korunur veya *v, h, k* fonemlerinden birine değişir (Ceylan 1997: 84-89).

Edvard Vladimiroviç Sevortyan, Azerbaycan Türkçesinde *-GAIA/-hAIA-* biçimlerinde bulunan ekin, birleşik bir ek olduğunu ve *-GA-*⁷⁴ ile *-IA-*'nın birleşmesinden meydana geldiğini düşünmektedir. Bu birleşikteki bütün ekler ona göre benzer işlevdedir (1962: 349). Levitskaya da Sevortyan'a gönderme yaparak Çuvaşçada *-kAIA-* biçiminde bulunan ekin köken olarak *-ka* ve *-la* eklerine gittiğini belirtmektedir (1976: 55).

Carl Brockelmann da *-GUIA-* ekinin *-gu* ve *+IA-* ekinin birleşmesi ile meydana geldiğini düşünmektedir (1954: 219-220).

Nikolay Aleksandroviç Baskakov ise *-GIIA-* ekinin birleşik bir ek olduğunu ve eylemden ad yapan *-GI* eki ile addan eylem yapan *+IA-* ekinin bir araya gelmesi ile oluştuğunu belirtmektedir (1952: 359).

2.1.2.2.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-KAIA-} Eki

Çuvaşçada *-kAIA-* biçiminde bulunan ekle türetilmiş bir eylem, Eski Türkçede bulunmamaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi eylemin sıklığını belirtmek için Orhon Türkçesinden beri daha ziyade *-IA-* eki kullanılıyordu. Bu nedenle Çuvaşçada *-kAIA-* biçiminde bulunan eke, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde en erken Karahanlı Türkçesi döneminde rastlıyoruz. Bu dönemde de sayıca çok az eylemin yapısında söz konusu eke rastlıyoruz: *sürgile-* “yakalamak için kovalamak” (DLT 599/490).

Daha sonraki dönemlerde *-GAIA/-GXIA-* ekleri ile türetilen eylemlerde bir artış görülmüştür. Bu ek için Kıpçak Türkçesi döneminden *salgala-* “saçmak”, *urgala-* “sürekli olarak vurmak”, *üzgele-* “sürüklemek” (KS 1221-1543-1569) vb. eylemleri, örnek olarak gösterilebilir.

2.1.2.2.3. Ekin Çağdaş Türk Dillerinde Ekin Durumu

Çuvaşçada *-kAIA-* biçiminde bulunan ekin, çeşitli Türk dillerinde ses değişimlerine bağlı olarak birçok alamorfı vardır⁷⁵. Bu hem genel anlamda Türk dillerini hem de özel anlamda tek bir Türk dilini kapsar. Örneğin Türkmencede ekin hem *-GAIA-* hem de *-GIIA-* biçimleri bulunmaktadır. Ancak hiçbir Türk dilinde bu ekin bütün alamorfları bulunmaz. Bir veya birkaçı bulunur (Çelikbay 2011: 81). Ve

⁷⁴ Edvard Vladimiroviç Sevortyan ayrıca *-GAIA-* yapısında bulunan *-GA-* ekinin, *-A-* eki ile ilişkili olduğunu belirtmiştir (1962: 349).

⁷⁵ Bu yanbiçimler için Ayhan Çelikbay'ın *Çağdaş Türk Lehçelerinde Bir Tekrar Fiili Yapma Eki: - GILA- / - KILA-* adlı makalesine bakılabilir.

çoğu Türk dilinde Çuvaşça *-kAIA-* ekine denk gelen biçimlerden bağımsız *-AIA-* eki de aynı işlevde kullanılmaktadır. Bu ekle oluşturulmuş eylemler belirli aralıklarla yapılma belirtir. Bu ek için Alt. *aytkıla-* “sövmek”, *kaçkıla-* “o tarafa bu tarafa kaçmak” (Naskali ve Duranlı 1999: 32-93) vb.; Kırg. *keskile-* “kesmek”, *koygula-* “koymak” vb. (Yudahin 1998b: 444-494) vb.; Nog. *atkıla-* “ateş etmek”, *sozgıla-* “genişletmek” (Baskakov 1963: 52-301) vb.; Trkm. *dürtgüle-* “dürtelemek”, *ovkala-* “ovalamak” (Tekin vd. 1995: 182-496) vb. eylemleri, örnek olarak gösterilebilir.

2.1.2.2.4. Çuvaşçada {-kAIA-} Eki

-kAIA- eki, Çuvaşçada eylemin sıklığını belirtmede kullanılan diğer bir ektir. Ancak bu ek, Tatarcadan ödünçlenmiş bir biçimdir (Yılmaz 2002: 136). Çünkü yukarıda da belirttiği gibi Çuvaşçada bu ekin kurallı biçimi, *-(A)IA-* şeklinde bulunur⁷⁶.

-kAIA- eki, Çuvaşçada oldukça işlektir. Eklenme biçimi önlük-artlık uyumuna *-kala-* ve *-kele-* biçimlerindedir. İşlevi, eylemin sıklığını veya aralığını belirtmektir:

çır-kele- “parçalamak” (ÇRS 592) < *çır-* “yırtmak” (ÇRS 591)

kar-kala-n- “uzanmak, çekiştirmek” (ÇRS 145) < *kar-* “germek” (ÇRS 144)

kus-kala- “etrafında koşmak” (ÇTS 158) < *kus-* “kaçmak” (ÇTS 157)

purin-kala- “(sürekli belirli bir durumda) yaşamak, (belirli bir durum içinde) var olmak” (SÇY C.9 305) < *purin-* “barınmak” (SÇY C.9 301)

sik-kele- “çabuk hareket etmek” (ÇRS 365) < *sik-* “sekmek” (ÇRS 364)

sile-kele- “tükürüklemek” (ÇRS 389) < **sile-* “tükürmek”

şır-kala- “ara sıra yazmak” < *şır-* “yazmak” (ÇRS 320)

şüre-kele- “gidir durmak” (SÇY C.11 303) < *şüre-* “yürümek” (SÇY C.11 300)

⁷⁶ Çuvaşçada hece başı *g-* ve *ğ-* ünlüleri düzenli olarak düşer. Ödünçlemelerde ise korunur veya *v,h,k* fonemlerinden birine değişir (Ceylan 1997: 84-89).

tap-kala-n- “tekmelenmek” < *tap-* “tepmek” (ÇRS 326)

Liya Sergeyevna Levitskaya; *-kAlA-* ekinin anlamı daha da pekiştirmek için çatı eki de alarak veya üst üste de kullanılabildiğini belirtmektedir:

apatlan-kala- “atıştırmak, tıkmak” < *apatla-* “doyurmak”

turt-kala-kala- “sürekli çekmek” < *turt-* “çekmek” (1976: 55)⁷⁷.

-kAlA- eki de üzerine dönüşlülük eki olarak kullanılabilir:

sik-kele-n- “bir şeyin yerini kademeli olarak değiştirmek” (ÇRS 365) < *sik-* “atmak, sekmek” (ÇRS 364)

2.1.2.3. {-mAlA-}

Türkiye Türkçesinde *sarmala-* “iyice sıkıca sarmak”, *sürmele-* “iyice sürüp kapamak” gibi eylemlerin yapısında görülen ekin Çuvaşça biçimidir.

2.1.2.3.1. {-mAlA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

-mAlA- ekinin kökeni hakkında genel görüş; bu ekin, iki biçimbirimin birleşmesinden oluştuğudur.

Zeynep Korkmaz’a göre *-mAlA-* eki, eylemden ad yapan *-mA* ve addan eylem yapan *+lA-* ekinin birleşmesi ile oluşmuştur (2009: 129).

Nikolay Aleksandroviç Baskakov da *-mAlA-* ve bu ekin yanbiçimleri olan *-bAlA-*, *-pAlA-* eklerinin eylemden ad yapan *-mA* eki ile addan eylem yapan *+lA-* ekinin birleşmesi ile meydana geldiğini düşünmektedir (1952: 360).

Edvard Vladimiroviç Sevortyan; söz konusu ekin, *-mA-* ve *-lA-* eklerinin birleşmesinden meydana geldiğini, bu birleşmedeki en eski ögenin *-mA* eki olduğunu ifade etmektedir (1962: 352).

⁷⁷ Çuvaşça dışında çok az Türk dilinde bu durum söz konusudur. Bşk. *al-gıla-ştur-gıla-* “daha sık almak” (Çelikbay 2011: 83).

2.1.2.3.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-mAlA-} Eki

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde, Kıpçak Türkçesi dönemine kadar bu ekle türetilmiş bir eyleme rastlanmamıştır. -mAlA- eki için Kıpçak Türkçesi döneminden *itmele-* “alıştırma-uygulama yapmak” (CC 66a/16b), *yulmala-/yılmala-* “alazlamak” (KS 1703) vb. eylemlerini, örnek olarak gösterebiliriz. Örneklerden de görüldüğü üzere -mAlA- ekinin işlevi, diğer sıklık çatısı ekleri gibi tabanda belirtilen eylemin hangi sıklık veya hangi aralıkla yapıldığını belirtmektir.

2.1.2.3.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-mAlA-} Eki ve Yanbiçimleri

-mAlA- eki, sıklık çatısı eklerinden en az işlek olanıdır. Sayılı Türk dilinde bir eylemin ne aralıkla ve ne sıklıkla yapıldığını belirtmek için kullanılır. Bunun dışında yalnızca eylemin anlamını pekiştirme işlevinde de türetim yapılabilir. Türk dillerinde -mAlA-/-pAlA- ve -bAlA- yanbiçimlerinde bulunur. Bazı Türk dillerinde örneğin Kazakçada ve KaraKalpak Türkçesinde bütün yanbiçimler birlikte bulunabilir. Özellikle Oğuz grubunda türetim işlevi, çok düşüktür.

Bu ek için Az. *dırmala-* “kazımak”, *sarmala-* “sarmak” (Abdullayev vd. 2006a: 6123, 2006b: 43) vb.; KKalp. *basपाल-* “ağırlaşmak”, *ezbele-* “gevezelik etmek” (Baskakov 1958: 90-187) vb.; Kzk. *bastırmala-* “bastırmak” (Bolgenbayev vd. 1999: 87) vb.; Kırg. *tırmala-* “tırmalamak” (Yudahin 1998b: 733) vb.; Trkm. *gaaymala-* “dönüp durmak”, *ıkmala-* “gezinmek” (Tekin vd. 1995: 241-361) vb. eylemler, örnek gösterilebilir.

2.1.2.3.4. Çuvaşçada {-mAlA-} Eki

Çuvaşçada da -mAlA- eki, diğer Türk dillerinde olduğu gibi en az yaygın sıklık çatısı ekidir. Önlük-artlık uyumuna göre eylem kök veya gövdelerine eklenerek eylemin sürekliliğini belirten veya yalnızca eylemin anlamını pekiştiren eylemler türetir. Çuvaşçada bu ekle türetilmiş eylemler, -mAlA- ekini kullanan diğer Türk dilleri ile paralellik gösterir: TT *tırmala-* “tırmalamak”~Çuv. *tırmala-* (ÇRS 460) vb.

çır-mala- “cırıklamak” (ÇRS 585) < *çır- “yarmak, çizmek”

çır-mele- “tırmalamak” (ÇRS 592) < çır- “çizmek” (ÇRS 591)

tır-mala- “tırmalamak” (ÇRS 460) < *tır- “tırnakla çizmek, tırnak atmak”

-*mAlA*- eki, dönüşlülük ekiyle genişletilmiş biçimleriyle eyleme aşağıda bahsedilecek olan -*mAş*- eki oluşumlarına işlevsel olarak benzer anlam katar.

çir-mala-n-“cırıkmak” (ÇRS 585) < **çir*- “yarmak, çizmek”

tir-mala-n- “alt üst ederek aramak, eşelemek, uğraşmak, bir şeyler yapmaya çalışmak” (ÇRS 460) < **tir*- “tırnakla çizmek, tırnak atmak”

2.1.2.4. {-*mAş*-}

Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş⁷⁸ *karmaş*- “birbirine karışmak”, *sarmaş*- “birbirine sarılmış, birbirinin içine girmiş” vb. ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde *tırmaş*- “kaşınmak” vb. eylemlerin yapısında bulunan ekin⁷⁹, Çuvaşçada bulunan biçimleridir. Araştırmacılar genellikle bu ekin, eylemin ne sıklıkla veya ne aralıklarla yapıldığını belirtme işlevine dikkat çekmemiş⁸⁰ ve bu ekin yalnızca olma veya yapma belirten eylemler türettiğini ifade etmiştir. Ancak -*mAş*- eki, -(*A*)*la*- ekinin sonra belki de en eski sıklık çatısı ekidir. Belki de bu nedenle çoğu örnekte işlevini yitirmiş ve yerini -*mAlA*- ekine bırakmıştır.

2.1.2.4.1. {-*mAş*-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Tahsin Banguoğlu, Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerde görülen -*mAş*- ekinin eklendiği eylemin anlamını güçlendiren ve fazla işlek olmayan bir ek olduğunu belirtmiştir: *sarmaş*-, *karmaş*-, *almaş*-, *ilmeş*- vb. Banguoğlu, bu ekin eylemden ad yapan -(*X*)*m* eki ile addan eylem yapan +(A)*ş*- ekinin birleşmesiyle olduğunu düşünmüştür (1974: 209-293-294).

Zeynep Korkmaz’a göre ise bu ek, üç farklı ekin birleşmesi ile meydana gelmiştir: eylemden ad türeten -*m* eki, addan eylem türeten +*A*- ve eylemden eylem yapma eki -*ş*-. Dönüşlülük ya da işteşlik

⁷⁸ Bu eylemlerden türetilmiş bazı kelimeler Türkiye Türkçesinde bugün de kullanılmaktadır: *karmaş-ık* “karışık”, *almaş-ık* “alternatif”, *sarmaş-ık* “sarmaşık” vb.

⁷⁹ Bu örnekler, Türkiye Türkçesinde yerini *sarmala*-, *tırmala*- vb. -*mAlA*- eki ile kurulmuş eylemlere bırakmıştır.

⁸⁰ Ancak Edvard Vladimiroviç Sevortyan, Azerbaycan Türkçesinde -*mAlA*- sıklık çatısı ekine değinirken, bu ekin Çuvaşça karşılığının -*mAş*- biçiminde olduğunu belirterek bu ekin sıklık, tekrar bildirme işlevi olduğuna dikkat çekmiştir (1962: 354).

bildiren birkaç örnek bırakmıştır: *almaş-* “alternatifli olmak”, *ilmeş-* “ilişkili olmak”, *karmaş-* “birbirine karışmak” *sarmaş-* “birbirine sarılmış, birbirinin içine girmiş” (2009: 129).

Necmettin Hacımemoğlu da Karahanlı Türkçesi kaynaklarında bulunan *sarmaş-* “karışmak, süzölmek” < *sarım*+*a-ş* ve *tırmaş-* “kaşınmak” < *tırım*+*a-ş*- örneklerini bu şekilde incelemiştir. Bu incelemeyi addan eylem yapan +A- eki altında yapmıştır. Ona göre bu eylemler, işteşlik eki almamış biçimleri ile kullanılmamaktadır (1996: 149).

Musa Salan, *Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil Yapımı* adlı tezinde, *sarmal-* “(baş) dolanmak”, *sarmaş-* “dolaşmak”, *sarmat-* “dolatmak” vb. eylemlerin yapısında bulunan bu ekin, Kıpçak Türkçesi ile ilgili kaynaklarda -mA- biçiminde bulunduğunu ve eylemden ad yapan -(X)m- eki ile +A- ekinin birleşmesinden oluştuğunu belirtmektedir (2016: 119).

Edvard Vladimiroviç Sevortyan bu ekin -mA ve -ş- işteşlik ekinden meydana geldiğini düşünmektedir (1962: 352).

Bizce de söz konusu ek, eylemden ad yapan +(X)m-, addan eylem yapan +A- ve işteşlik eki -ş-’den oluşmuş birleşmiş bir ektir. Nitekim DLT’de *sarmaş-* (DLT 375/295) örneği dışında *sarmat-* (DLT 438/341) ve *sarmal-* (DLT 383/301) örneklerinin de olması bu ekin üzerine çatı ekleri alabildiğini göstermekte ve bu ekin eylemden ad yapan +(X)m ile addan eylem yapan +Aş- ekinden oluşması ihtimalini güçleştirmektedir. Ayrıca bu ekle oluşturulan eylemlerin işteşlik ve dönüşlölük de bildirilmesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Birleşme sırasında bağlama ünlüsü dar olan +(X)m ekinin bağlama ünlüsü +A- ekini aldığında düzenli olarak düşmüş ve ek bu şekilde kalıplaşmıştır.

2.1.2.4.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-mA(ş)-} Eki

Bu ekle ilgili Eski Türkçeden bir örneğimiz yok. -mAş- ekine⁸¹, Türk dilinin tarihsel dönemleri içinde ilk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde rastlıyoruz: *sarmaş-* “(ip vb. şeyleri) sarmada yardım etmek” (DLT 375/295), *tırmaş-* “(birbirini) tırmalamak” (DLT 370/292) vb.

Kıpçak Türkçesi döneminde ise -mAş- eki ile değil ancak -mA- ve -mAl- eki ile türetilmiş örnekler bulabiliriz. Bu örneklerde de yine eylemin sıklığının belirtilmesi veya anlamın pekiştirilmesi asıl

⁸¹ Ayrıca DLT’de bu -mAş- ekine paralel -mAl- ve -mAt- ekleri de vardır: *sarmal-* “(bir şey) dolanmak” (DLT 383/301), *sarmat-* “(ip vb. şeyleri) sardırmaq” (DLT 438/341), *tırmal-* “tırmalanmak” (DLT 381/300) vb.

anlamın *-mA-* ekinden geldiğini göstermektedir: *çırma-* “sarıp sarmalamak”, *çırmal-* “sarılmak” (CC 56a/6) vb.

Eski Anadolu Türkçesinde de *-mA(ş)-* eki ile türetilmiş eylemleri bulabiliriz: *sarmaş-* “sıkıca sarılmak; dolaşmak”, *yalman-* “yalanıp yiyecek bir şey aramak” (TS) vb.

Görüldüğü gibi *-mAş-* eki ve onun çatı eksiz biçimleri Türk dilinin tarihsel dönemlerinde işlek değildir. *-mAş-* eki ve çatı eksiz veya diğer çatı ekleri ile türetilmiş biçimleri eylemin anlamını pekiştirir bunun yanında eylemin hangi sıklık ve aralıkla yapıldığını belirten bir anlam katar. Bunun yanında *-mAş-* eki, yapısında bulundurduğu ortaklaşalık ekinin işlevini de bazı örneklerde korumaktadır. Ancak örneklerden de görüldüğü gibi sonu çoğunlukla *r* fonemi ile biten tabanlara gelir. Belki de bu durum, ekin eklenme koşulunda bir sınırlama yaratmış ve fazla işlek olamamış bundan dolayı bir sıklık çatısı eki olarak değerlendirmemiştir.

2.1.2.4.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-mA(ş)-} Eki

Çağdaş Türk dillerinde de işlek değildir. Eylemin sıklığını belirten veya yalnızca eylemin anlamını pekiştiren türetmeler yapar. Ancak *-mAş-* ekiyle kurulmuş örnekler hemen hemen bütün Türk dilinde yerini *-mAIA-* eki ile kurulmuş eylemlere bırakmıştır⁸² ⁸³. Alt. *çırma-* “sarmak”, *tırma-* “kaşımak, tırmaklamak” (Naskali ve Duranlı 1999: 74-176) vb.; Az. *dırmaş-* “tırmanmak”, *sarmaş-* “bir şeyin etrafına dolanmak” (Abdullayev vd. 2006a: 613, 2006d: 43) vb.; Gag. *sarmaş-* “yapışmak, sarmaşmak”, *tırmaş-* “tırmaşmak” (Pokrovskaya vd. 1991: 209-243) vb.; Kırg. *karma-* “kapmak, yakalamak” (Yudahin 1998b: 410) vb.; Tat. *almaş-* “değiş etmek”, *ukmaş-* “birbirine yapışmak” (Ganiyev vd. 1997: 27-357) vb.; Trkm. *çırma-/çırmaş-/çırmal-* “sarmak, dolamak”, *dırmaş-* “tırmanmak” (Tekin vd. 1995: 121-156) vb. eylemleri, örnek verilebilir.

⁸² *-mAş-* eki ile oluşturulan eylemlerin günümüz Türk dillerinde yerini çoğunlukla *-mAIA-* ekine bırakması dikkat çekici bir durumdur. Belki de bu ekin asli olan ve en eskicil biçimi, Çuvaşça ile birlikte bazı Türk dillerinde de bulunan *-mAIA-* ekidir. Çünkü genel Türkçe *ş* sesine karşılık Çuvaşçada *l* fonemi bulunur. *-mAIA-* ekinde *l* fonemi iç ses konumunda olduğu için Türk dillerinde de değişmemiş, bu şekilde kullanılmaya devam etmiş olabilir. Ancak *-mAş-* < *-mAIA-* şeklinde bir gelişme olduğunu düşünürsek sondaki *A* foneminin düşüşünü de açıklamamız gerekir. Örneklere ve işleve bakıldığında bu iki ekin bir ilişkisi olduğu kesindir. Nitekim Sevortyan da Azerbaycan Türkçesinde eylem yapan ekleri incelediği kitabının *-mAIA-* eki bahsinde, Çuvaşçada bulunan *-mAş-* ekini inceleyerek bu ilişkiye dikkat çekmiştir (1962: 352-355). Ancak bu, daha kapsamlı bir köken ve biçimbilgisi çalışması gerektirmektedir.

⁸³ Örneğin Tat. *almaş-* “değişmek” krş. Kzk *almala-* “değişerek, sırayla durmak, nöbetleşe durmak” (Bolganbayev vd.: 1999: 35) vb.

2.1.2.4.4. Çuvaşçada {-mAş-} Eki

Liya Sergeyevna Levitskaya, Çuvaşça -mAş- ekinin birleşik bir ek olduğunu belirtmektedir. Ona göre; eylem kök veya gövdesine -mA- eki eklenerek ikincil bir eylem tabanı elde edilir ve daha sonra işteşlik veya dönüşlülük anlamı katması için işteş çatı eki -ş- eklenir. Levitskaya ayrıca bu ekin genellikle *r* ve *l* sesleri ile sonlanan kelimelere eklenmesinin dikkate değer olduğunu belirtmiş ancak eylemlere eklenen bu -mA- ekinin niteliği hakkında bilgi vermemiştir (1976: 181-182). Levitskaya'nın -mA- eki ile kastettiği ek, eylemden ad yapan -(X)m eki ile +A- ekinin birleşiminden oluşmuş bir ek olmalıdır. Levitskaya -mAş- ekini sıklık çatısı ekleri içerisinde değerlendirmemiştir. Ancak çağdaş Türk dillerinden -mAIA- eki ile kurulmuş eylemlere gönderme yapması ile bu ekin, eylemin ne sıklıkla yapıldığını belirttiğine dikkat çekmiştir (1976: 181).

Çuvaşçadaki -mAş- ekinin de, yukarıda da belirtildiği gibi, eylemden ad yapan -(i)m/-(i)m eki, addan eylem yapan +A- ve son olarak da işteş çatı eki -ş-'ye gittiği söylenebilir. Bu birleşimde kelime ünsüzle de başlasa bağlama ünlüsü almamıştır. Çünkü bağlama ünlüsü, kısa ve dar bir ünlü olduğu için düzenli olarak düşmüş ve ekin bu şekilde kalıplaşmasına sebep olmuştur. Ancak bizce bu ek, GT'den ödünçlemedir. Emine Yılmaz, -ś- işteşlik eki alan eylemler gerçek Çuvaşça, -ş- işteşlik eki alanların ise Genel Türkçeden ödünçleme olduğunu belirtmektedir. Burada ekin yapısındaki işteşlik ekinin -ş- olarak kullanılması ve bu ekin oluşturduğu eylemlerin çoğunun GT ve ET ile paralellik göstermesi de bunun kanıtıdır. Ayrıca Çuvaşça -mAş- eki ile oluşturulmuş eylemlerin, Türkiye Türkçesindeki -mAş- örneklerindeki gibi dönüşlülük ve işteşlik bildiren eylemler yapması da bu iki ekin fonetik ve işlevsel açıdan bir ve aynı olduğunun kanıtıdır. Bunların dışında ekin DLT'de başka çatı ekleri ile de kullanılabildiğinden bahsedilmiştir. Çuvaşçada ise yalnızca bu biçimde yani işteşlik eki -ş- ile kullanılmaktadır. Bu da ekin ödünçleme olması ile ilgilidir. İşteşlik eki, çoğu eylemde işlevini korumuştur.

Ancak şu da ilginçtir ödünçleme olmasına rağmen bu ekle kurulmuş örnekler- mAIA- eki ile kurulmuş örneklerden sayıca daha fazladır. Ve bazen paralel örneklerde bulunur: *tır-mala-* “tırmalamak” ~*tırmaş-* (ÇRS 460) gibi.

-mAş- eki, hareketin sürekliliğini belirten eylemler yapar. Bazı eylemlerde işlevini kaybetmiştir.

ul-maş- “değişmek, alıp vermek” (ÇRS 511); Çuv. *ulış-* “değiş-tokuş etmek” (ÇRS 511). Bu eylemin GT'den ödünçleme olduğu açıktır. Çünkü GT *al-* “almak” eyleminin Çuvaşçadaki kurallı biçimi *il-*’dir (ÇRS 110).

tır-maş- “alt üst ederek aramak, karıştırmak, uğraşmak, bir şeyler yapmaya çalışmak” (ÇRS 460). Liya Sergeyevna Levitskaya, Nikolay İvanoviç Aşmarin’in verdiği *tar-maş-* “alt üst ederek aramak” eyleminin, *tırmaş-* eyleminin bir çeşidi olduğunu düşünmektedir (1976: 181). Bu eylemin, fonetik olarak DLT’deki *tırmaş-* “(birbirini) tırmalamak” (DLT 370/292) eylemine denk geldiği söylenebilir. Çuvaşçada, TT’de de bulunan *tırmalamak* anlamının yanında deyimisel bir anlam da kazanmıştır.

tır-meş- “alt üst ederek aramak, karıştırmak, uğraşmak, savaşıma, mücadele etme”. Bizce bu eylem, *tır-maş-* eyleminin bir çeşididir.

kar-maş- “gerinmek, vücudu esnetip durmak” (ÇRS 146) < *kar-* “germek” (ÇRS 144)

ker-meş- “alt üst ederek aramak, savaşmak, mücadele etmek”. Levitskaya, bu kelime ile *tırmeş-* arasında genetik bir ilişki olduğunu düşünmektedir. Ona göre Çuv. *kermeş-* muhtemelen *tırmeş-* eyleminin bir çeşididir. Levitskaya, bunun sebebinin *t~k* alternasyonu başka Çuvaşça kelimelerde de görülmesi olduğunu belirtmiş ancak bu tür örnekler yer vermemiştir (1976: 181)⁸⁴.

yer-meş- “dolaştırmak, sarpa sardırmak” < *yer-* “bağlamak, yapışmak” (ÇRS 99)

2.1.2.5. {-mĩş-}/{-mĩş-}

Liya Sergeyevna Levitskaya, bu ekin genetik olarak *-mAş-* eki ile ilişkili olabileceğini belirtir (1976: 182). İvan Pavlovich Pavlov da *-mAş-* ve *-mĩş-/mĩş-* eklerini aynı ekin yanbiçimleri olarak değerlendirmiştir (2014: 178). Bu nedenle bu ek için ayrı bir köken açıklaması yapmayacağız.

-mĩş-/mĩş- eki de *-mAş-* ekin de görüldüğü gibi genellikle *r* fonemi ile biten eylemlere gelmektedir. Yine *-mAş-* ekindeki gibi eklendikleri eylemlerin anlamını pekiştirerek dönüşlülük veya işteşlik belirten eylemler yapmaktır. Ayrıca *tır-mĩş-* “uğraşmak, sıkı çalışmak, mücadele etmek” (ÇRS 460) örneğinden de görüleceği üzere *-mAş-* eki ile aynı kelimelere eklenebilmektedir. Bu nedenle *-mĩş-/mĩş-* eklerinin, *-mAş-* ekinin bir değişimi kabul edilmesi doğru gözükmemektedir.

Bu ek de işlek değildir. Eylem kök veya gövdelerine eklenerek tabandaki anlamı pekiştirir. Veya eylemin belirli aralıklarla yapılmasını belirtir.

⁸⁴ *Tırmaş-* (ÇRS 460), *tırmeş-* ve *kermeş-* eylemleri anlamsal olarak Türkiye Türkçesindeki *tırmala-* eylemine karşılık gelmektedir.

kır-mış- “buruşmak, bükülmek” < Levitskaya bu kelimeyi, **kır-*; *kırmelen-* “denemek, gayret etmek, uğraşmak” ile ilişkilendirmiştir (1976: 182).

tır-mış- “uğraşmak, sıkı çalışmak, mücadele etmek” (ÇRS 460); Levitskaya, bu eylemin *-mAş-* eki içerisinde yer verilen örneklerden *tir-meş-* “alt üst ederek aramak, karıştırmak, uğraşmak, savaşma, mücadele etme” ve *tır-maş-* “alt üst ederek aramak, karıştırmak, uğraşmak, bir şeyler yapmaya çalışmak” (ÇRS 460) eylemleri ile ilişkili olduğunu ifade etmektedir (1976: 182).

ur-mış- “bağıra çağıra konuşmak” (ÇRS 516) < *ur-* “kudurmak” (ÇRS 514)

yır-mış- “ağlayıp durmak, sürekli sızlanmak” (ÇRS 129) < *yır-* “ağlamak” (ÇRS 128)

2.1.3. İşteşlik Eki {-(*i*)ş-}/{-(*i*)ş-}/{-(*i*)ş-}/{-(*i*)ş-}

Türkiye Türkçesinde *görüş-* “görüşmek”, *paylaş-* “paylaşmak”, *dertleş-* “dertleşmek” vb. eylemlerin yapısında bulunan *-(U)ş-/-(I)ş-* işteşlik eklerinin Çuvaşçada bulunan biçimleridir.

2.1.3.1. İşteşlik Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Bazı Türkologlar bu eki, köken olarak Türkçe *eş* “arkadaş, dost” kelimesine dayandırmıştır. Nikolay Aleksandroviç Baskakov, bu araştırmacılarından biridir. Ona göre; *-(I)ş-/-(U)ş-* ekleri, içerdiği ortaklık anlamından dolayı Türk dillerinde bulunan *eş* “eş, dost” kelimesine geri götürülebilir (1941: 110).

Gustaf John Ramstedt, *-ş-* ekinin şu şekilde geliştiğini düşünmüştür: **-ça-* > *-ş-* (1912: 32).

Edvard Vladimiroviç Sevortyan; genellikle dar bir bağlama ünlüsüyle kullanılan *-ş-* işteşlik ekinin, işteşlik yanında edilgenlik de bildirdiğini belirterek, lambdaizm çerçevesinde *-l-* ekine dayandırarak açıklamaya çalışmıştır (1962: 137). Ancak zaten Eski Türkçede bulunan bütün *ş* fonemleri Çuvaşçada *l* fonemine denk gelmez. İşteşlik ekleri bunlardan biridir. Eski Türkçe işteşlik ekinde bulunan *ş* foneminin Çuvaşcadaki kurallı biçimi *ś* fonemidir. Bu nedenle Sevortyan’ın köken açıklaması, zor görünmektedir. Aleksandr Mihayloviç Şçerbak ise W. Bang’ın *-(I)ş-/-(U)ş-* eklerinin ana tipini, **eş-* “izlemek, takip etmek”⁸⁵ eylemi olarak kabul etmesi görüşünü paylaşmaktadır. Ona göre; Türk

⁸⁵ Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, bu eylemin çağdaş Türk dillerinde ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bulunmadığını ancak ilk köklerin niteliği belirsiz olduğu için bir eylem-ad birliği ile *eş* “eş, dost” adından **eş-* “izlemek, takip etmek” eyleminin tasarlanabileceğini aktarmaktadır (2016: 126).

dillerinde eylemde tür-zaman ve çatı belirtmek için eylemlerin kullanılması eğilimi bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca tasarlanan *eş- eyleminin, yardımcı eylem olarak eyleme, çatı eklerinin kattığı anlamı katmasından hiçbir zorluk yoktur (2016: 126).

2.1.3.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde İşteşlik Eki

Eski Türkçede -(X)ş- biçiminde bulunan işteşlik eki, hem ünlü hem ünsüz seslerden sonra kullanılabilmektedir. Belirttiği işlevi yerine getiren tek ek olması ve eklendiği tabanlarda bir sınırlama olmaması bu ekin Türk dilinin bütün tarihsel dönemlerinde işlek bir ek olmasını sağlamıştır. Eklendiği eyleme birden fazla kişi tarafından yapılma, karşılıklı yapma anlamlarının yanında belirli bir niteliği kazanma anlamları da katabilmektedir. Bu ek için Eski Türkçeden *sözleş-* “sözleşmek, konuşmak”, *öğleş-* “danışmak” (OY KT D26, T 9) vb.; Karahanlı Türkçesi Döneminden *katış-* “katmada yardım etmek”, *titiş-* “ditmekte yardım veya yarış etmek” (DLT 313/257, 313/257) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *çakırış-* “bağırışmak” (NF 442-13) vb.; Çağatay Türkçesi döneminden *kızış-* “kızmak, ısınmak”, *sözleş-* “söyleşmek” (ÇT 962, 999) vb. eylemleri de işteşlik eki ile türetilmiş örneklerdendir.

2.1.3.3. Çağdaş Türk Dillerinde İşteşlik Eki

Çağdaş Türk dillerinde de Türk dilinin tarihsel dönemlerinde işlek olarak kullanılan eklerden biridir. Eyleme bir işin birden fazla kişi tarafından yapıldığını, bir işin birden fazla kişi tarafından karşılıklı olarak yapıldığını, tabanda belirtilenle ilgili bir niteliği kazanmayı ifade eden anlamlar katar. Bunun dışında ihtiva ettiği işlev gereği özellikle Özbek, Kazak, Kırgız Türkçelerinde üçüncü çoğul kişi eki -*lar*- yerine kullanılmaktadır (Baran 2015: 198-199).

Alt. *attanış-* “birlikte gitmek”, *bazırış-* “birlikte bastırmak” (Naskali ve Duranlı 1999: 30-37) vb.; Hak. *hırıs-* “kavga etmek”, *parsas-* “birbirini sevmek” (Arıkoğlu 2005: 175-349) vb.; Kırg. *karaş-* “hep birlikte bakmak”, *körüş-* “karşılaşmak” (Yudahin 1998b: 407-508) vb.; Tat. *bñiş-* “bitişmek”, *kızış-* “kızışmak” (Ganiyev vd. 1997: 50-181) vb.; Trkm. *garaş-* “birini veya bir şeyi beklemek”, *gülüş-* “gülüşmek” (Tekin vd. 1995: 230-317) vb.; Yak. *körüs-* “görüşmek”, *öydös-* “anlaşmak” (Sleptsov 1972: 181-284) vb. eylemleri, işteşlik eki türetilmiş örneklerdendir.

2.1.3.4. Çuvaşçada {-(i)ś-}/{-(i)ś-}/{-(i)ś-}/{-(i)ś-} Ekleri

Çuvaşça -(i)ś-/{-(i)ś-} ekleri, bütün Türk dillerinde bulunan ve genellikle dar bir bağlama ünlüsü ile kullanılan -(X)ş- işteşlik ekinin kurallı biçimleridir. Çünkü Eski Türkçede bulunan bütün ş fonemleri

Çuvaşçada *l* fonemine denk gelmez. İşteşlik eki de bunlardan biridir. Eski Türkçe işteşlik ekinde bulunan *ş* fonemi Çuvaşçadaki kurallı biçimi *ś* fonemidir (Ersoy 2017: 65). Emine Yılmaz da Genel Türkçede söz içi ve söz sonunda görülen bir *ş* fonemine karşılık Çuvaşçada *l* değil, *ś* bulunduğunu belirtmektedir⁸⁶. Aynı ekin yanbiçimleri olan *-(i)ş-/- (i)ś-* ekleri ise Genel Türkçeden ödünçlemedir. Emine Yılmaz, ayrıca Çuvaşçada bulunan ortaklaşalık eklerinin, eklendikleri eylemlerin gerçek Çuvaşça veya ödünçleme olduğunu ayırmaya yardımcı olduğunu belirtmektedir. Ona göre; ekin *-(i)ś-/- (i)ś-* biçimlerini alan eylemler gerçek Çuvaşça bunun dışındakiler ise Genel Türkçeden ödünçlemedir (2002: 139). Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, *-ış-/-ış-* biçimlerinin Tatarcadan ödünçleme olabileceğini belirtmiştir (1957: 171- 172). Eklenme koşulları şu şekildedir:

1. Ünlü ile biten eylem kök veya gövdelere bağlama ünlüsü almadan *-ş-* veya *-ś-* biçimlerinde eklenir:

hakla-ş- “pazarlık etmek” (ÇRS 534) < *hakla-* “değerlendirmek” (ÇRS 533)

yatla-ś- “dalaşmak, ağız dalaşı yapmak” (ÇRS 651) < *yatla-* “azarlamak, küfretmek” (ÇRS 650)

2. Ünsüz ile biten eylem kök veya gövdelerine *-ış-/-ış-/-ış-/-ış-* biçimlerinden biri eklenir:

sav-ış- “birbirini sevmek” (ÇRS 338) < *sav-* “sevmek” (ÇRS 337)

vır-ış- “dövüşmek” < *vır-* “vurmak, dövmek” (ÇRS 69)

Ekin işlevleri ise şu şekilde sıralanabilir.

1.Tabanda belirtilen işin, iki veya daha fazla kişi tarafından karşılıklı yapıldığını bildiren eylemler türetir:

kala-ś- “söyleşmek, konuşmak” (ÇRS 137) < *kala-* “söylemek” (ÇRS 136)

kurn-ış- “görüşmek” (ÇRS 195) < *kurin-ış-* < *kurin-* “görünmek” (ÇRS 195) < *kur-* “görmek” (ÇRS 194)

palla-ş- “tanışmak” < *palla-* “tanımak” (ÇRS 268)

⁸⁶ Emine Yılmaz’a göre bu durum, Genel Türkçe *ş* = Çuv. *l* (< **l*) ve GT *ç* = Çuv. *ś* (< **ç*) dışında üçüncü bir denklik oluşturmaktadır (2002: 139).

puple-ş- “konuşmak” < *puple-* “konuşmak” (ÇRS 313)

salamla-ş- “selamlaşmak” < *salamla-* “selam vermek” (ÇRS 340)

sıvpulla-ş- “vedalaşmak” (ÇRS 389) < *sıvpul* “veda”

2. Bir eylemin birden fazla kişi tarafından topluca yapıldığını gösteren eylemler türetir.

şîn-ış- “yerleşmek, sığınmak” (ÇRS 610) < **şîn-* “sinmek” vb.

Ancak yukarıdaki eylemlerin öznesi tek de olabilir. Liya Sergeyevna Levitskaya, bu tür örneklerde ekin ilk işlevini (ortaklaşa yapma) kaybettiğini, bunun sebebininse ekin geldiği tabanın dilde kaybolması olduğunu belirtmektedir. Fakat bunun tersi olduğu durumlarda vardır. Çuv. *valeś-* “bölüştürmek, üleşmek” (ÇRS 63) < **vale-* örneğinde; **vale-* eylem olarak Çuvaşçada bulunmamasına rağmen bu yapıdaki işteşlik eki, orijinal anlamını (karşılıklı yapma) korumuştur (1976: 167).

tap-ış- “tepişmek” (ÇRS 443) < *tap-* “tepiklemek, tekmelemek” (ÇRS 442)

vîr-ış- “dövüşmek” < *vîr-* “vurmak, dövmek” (ÇRS 69)

3. Tabandaki niteliği kazanmak veya bir dönüşüm ifade eden eylemler türetir. Bunların birçoğu +*la-* eki ile kurulmuş eylemlerin üzerine işteşlik ekinin eklenmesi ile oluşmuştur. Ancak bu türetmelerin çoğu +*laş-* biçiminde kalıplaşmıştır ve -*ş-* eki olmayan tabanları dilde yoktur.

kutînlaş- “edepsizleşmek” < *kutîn* “küstah, edepsiz” (ÇRS 198) (Örneğin Çuvaşçada *kutînla-* eylemi yoktur.)

pîr-ış- “bitişmek, kavuşmak” (ÇRS 293) < *pîr-* “bitmek, sona ermek” (ÇRS 292)

pîrleş- “birleşmek” (ÇRS 290) < *pîr* “bir” (ÇRS 288)

tuslaş- “dostlaşmak, arkadaş olmak” (ÇRS 498) < *tus* “dost” (ÇRS 497)

Ancak gerçekten +*la-* ile oluşturulmuş eylemlerden türetilen biçimler de vardır:

kavarla-ş- “hemfikirleşmek, anlaşmak, uzlaşmak” < *kavar+la-* “hemfikir olmak” < *kavar* “hemfikir” (ÇRS 134)

2.1.4. Edilgenlik Eki {-*(İ)l*-/{-*(İ)l*-}

Türkiye Türkçesinde *sevil-*, *görül-*, *katıl-*, *açıl-*, *kapıl-* vb. örneklerde gördüğümüz, birincil işlevi eyleme edilme veya yapılma anlamı katmak olan ve bunun dışında eyleme başka özel anlamlar da kazandırabilen, Türk dilinin tarihsel dönemleri ile bütün çağdaş Türk dillerinde işlek bir biçimde bulunan, edilgenlik ekinin Çuvaşça biçimidir⁸⁷.

2.1.4.1. Türk Dillerinde {-*(U)l*-/{-*(I)l*-} Ekinin İşlevleri

Türk dillerinde dar bir bağlama ünlüsü ile kullanılan *-l-* ekinin⁸⁸ ilk işlevinin eyleme edilgenlik anlamı katmak olduğu konusunda birçok türkolog hemfikirdir.

Annemarie Von Gabain’e göre bu ekin edilgenlik dışında, dönüşlülük ve meçhullük bildirme işlevi de vardır (2007: 59). Necmettin Hacıeminoğlu da söz konusu ekin, edilgenlikle birlikte eyleme dönüşlülük anlamı da kattığı konusunda Gabain’le hemfikirdir (1996: 136).

Mehmet Fatih Kirişçiöğlu, bu ekin işlevinin eklendiği tabanla ilgili olduğunu ve geçişli eylemlerden edilgen ve geçişsiz eylemlerden ise meçhullük bildiren eylemler türettiğini ifade etmektedir (1999: 65).

Muharrem Ergin, *-l-* ekinin asıl edilgenlik ve meçhullük eki olduğu ancak ünlüyle veya *l* fonemi ile biten tabanlara eklenemediği için böyle durumlarda aynı işlevi karşılaması için *-n-* ekinin kullanıldığını belirtmektedir^{89 90}. Ona göre *-n-* eki de esasen dönüşlülük ekidir ve pasiflik işlevini

⁸⁷ Yapılan araştırmalar genellikle bu ekin kökeni üzerine değil işlevi üzerinedir. Bu nedenle ekle ilgili köken açıklamaları üzerinde durulmayacaktır.

⁸⁸ Yakutçada ise genişletilmiş biçimde *-(U)lUn-/-(I)lIn-* yanbiçimlerinde bulunur (Kirişçiöğlu 1999: 65).

⁸⁹ Muharrem Ergin’e göre; *-l-* ekinin edilgenlik belirtmek için kullanılmadığı durumlarda *-n-* eki kullanıldığı için *-n-* eki, ayrı bir ek değil *-l-* ekinin bir şekli olarak kabul edilmelidir (2013: 204).

⁹⁰ Aleksandr Mihayloviç Şçerbak’a göre de edilgenlik eki olarak *-n-* eki, benzeşmeyen değişimler sonucunda ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede çoğunlukla *l* fonemi ile biten eylem tabanlarından sonra da *-l-* ekinin kullanılması bunu kanıtlar niteliktedir (2016: 120).

sonradan kazanmıştır. Bunun en önemli kanıtı da Eski Türkçede ünlüyle veya *l* ile biten tabanlara da *-l-* ekinin eklenebiliyor olmasıdır. Ergin, ayrıca *-n-* ekinin edilgenlik ve meçhullük işlevinin, *-l-* eki kadar yaygın olmadığını, *-n-* ile yapılmış edilgen eylemlere tekrar *-l-* ekinin eklenmesine bağlayarak açıklamıştır. Bunun sebebi *-n-* ekinin ilk işlevinin dönüşlülük bildirmek olması ve bir türlü bu işlevinden ayrı düşünülememesidir. Bu ekle kurulmuş eylemler yapılma, maruz kalma, bir şeye uğrama vb. anlamlar ifade ederler ve hepsi de geçişsizdir. Muharrem Ergin, bu ekle kurulmuş eylemlerin asıl anlamının başkası tarafından yapılma olduğunu ve kendi kendine olma anlamı içerenlerin sonradan oluştuğunu belirtmektedir. Hatta bu tip bazı örneklerde söz konusu ek, edilgenlik işlevini kaybederek dönüşlülük işlevi görünümüne girmiştir. Ancak Ergin, dönüşlü eylemlerde bulunan aktiflik bunlarda bulunmadığı için bu ekin dönüşlülük eki olarak kabul edilemeyeceğini belirtir (2013: 204-206). Zeynep Korkmaz ise bu ekin, bazı örneklerde gerçekten de edilgenlik işlevini kaybederek özel anlamlar kazandığını ve bu durumda ekin kendi kendine oluş ve dönüşlülük işlevinin ağır bastığını belirtmektedir (2009: 128).

Çuvaşçada da *-(i)l-/-(i)l-* biçimlerinde, Genel Türkçede olduğu gibi çoğu kez dönüşlülük ve edilgenlik işlevi iç içe kullanılmaktadır.

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, edilgenlik bildiren bütün eklerin⁹¹ dört anlamı olduğunu ifade etmiştir. Bunlar; *medial-edilgen*, *medial*, *asıl edilgen* ve *şahıssızlık (meçhullük)* anlamlarıdır. Bunlardan ilki yani *medial-edilgen* anlam, Şçerbak’a göre bu ekin ilk ve temel anlamıdır. Şçerbak, ayrıca Türk dillerinde asıl edilgenlik ifade eden eylemlerle nadiren karşılaşıldığını ifade etmektedir (2016: 121-123).

2.1.4.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde *-(U)l-/-(I)l-* Eki

Eski Türkçede, *-(X)l-* biçiminde bulunan bir ektir (Tekin 2016: 91). Marcel Erdal, *-(X)l-* ekinin Eski Türkçede neredeyse bütün eylem tabanlarına eklenebildiğini belirtir. Erdal, ayrıca *-(X)l-* ekini, yine Eski Türkçede bulunan *-tXl-* ekinin ikinci ögesi saymıştır (1991: 689-690). Türk dilinin bütün tarihsel dönemlerinde olduğu gibi Eski Türkçede de işlektir. Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *adrıl-* “ayrılmak”, *tiril-* “derilmek, toplanmak”, *yubul-* “yuvarlanmak” (OY BK K13, KT D12; T 13) vb. eylemlerini örnek gösterebiliriz. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ise şu eylemlerin yapısında görülmektedir:

⁹¹ Genel Türkçede çoğunlukla *-(U)l-/-(I)l-*, *-(I)k-*, *-sIk-* biçiminde bulunan ekleri kast etmektedir (2016: 117-121).

-(X)l- eki için Karahanlı Türkçesinden *bezel-* “bezenmek”, *bitil-* “yazılmak”, *taral-* “taranmak” (DLT 304/270, 328/266, 331/269) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *açıl-* “açılmak”, *adrıl-* “ayrılmak”, *kömül-* “gömülmek” (NF 73-9, 202-14, 20-15) vb.; Kıpçak Türkçesi döneminden *bogul-* “boğulmak”, *yarıl-* “çatlamak”, *yıkıl-* “yıkılmak” (CC 18b/16, 5b/11, 6a/10) vb.; Çağatay Türkçesi döneminden *çaykal-* “çalkanmak”, *evrül-* “çevrilmek” (ÇT 922, 939) vb. eylemleri, örnek olarak gösterilebilir.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi kaynaklarından ise *açıl-* “zahir olmak”, *basıl-* “mağlup olmak” (TS) vb. eylemlerinin yapısında, edilgenlik eki -(X)l- bulunmaktadır.

2.1.4.3. Çağdaş Türk Dillerinde Edilgenlik Eki {-(X)l-}

Çağdaş Türk dillerinde de Türk dilinin tarihsel dönemlerinde olduğu gibi işlektir. Zeynep Korkmaz, bu ek için “Türkiye Türkçesinin kullanım alanı en geniş eylemden eylem yapım ekidir” der (2009: 127). Tahsin Banguoğlu da -(X)l- ekinin, -mA- olumsuzluk ekinin sonra en çok kullanılan eylem çatı eki olduğunu belirtir (1974: 281). Bu tüm diğer Türk dilleri için de geçerlidir. Bütün Türk dillerinde dar bir bağlama ünlüsü ile bulunur⁹². Çağdaş Türk dillerinde de edilgenlik işlevi ve dönüşlülük işlevi, -(X)l- ekinin yapısında karışmıştır.

Alt. *aktal-* “aklanmak”, *çeçil-* “çözülme” (Naskali ve Duranlı 1999: 22-71) vb.; Hak. *azıl-* “açılmak”, *iril-* “(kumaş) yırtılmak” (Arıkoğlu 2005: 60-207) vb.; Kırg. *beril-* “verilmek”, *cabıl-* “örtülmek” (Yudahin 1998a: 109-160) vb.; Tat. *borçıl-* “üzülmek”, *ukıl-* “okunmak” (Ganiyev vd. 1997: 55-357) vb.; Trkm. *bezel-* “süslenmek”, *görüül-* “görülmek” (Tekin vd. 1995: 63-296) vb.; Yak. *tihilin-* “dizilmek”, *uorulun-* “çalınmak” (Sleptsov 1972: 386-439) vb.; YUyg. *atal-* “adı geçmek”, *eçil-* “açılmak” (Necip 1995: 20-121) vb. eylemleri, edilgenlik eki -(X)l- ve onun yanbiçimleri ile türetilmiş eylemlerdendir.

2.1.4.4. Çuvaşçada Edilgenlik Eki {-(i)l-}/{-(i)l-}

Edilgenlik eki, Çuvaşçada da diğer tüm Türk dillerinde ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde olduğu gibi dar bir bağlama ünlüsü ile önlük-artlık uyumuna göre -(i)l-/{-(i)l-} yanbiçimlerinde türetmeler yapmaktadır. Emine Yılmaz, bu ektaki edilgenlik ve dönüşlülük işlevinin çoğu durumda Genel Türkçedeki gibi iç içe girdiğini belirtmektedir (2002: 138). İvan Pavlovich Pavlov da bu ekle

⁹² Yakutçada dönüşlülük eki ile genişletilmiş -(I)lln-/{-(U)llUn-} eşbiçimlerinde ve Altaycanın ağızlarında edilgenlik eki ile genişletilmiş -(I)lll- biçiminde bulunur (Şçerbak 2016: 117).

türetilmiş eylemlerden küçük bir grubun dönüşlü-orta çatı işlevine sahip olduğunu ifade eder (2014: 182). Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, Çuvaşçada dönüşlü- orta çatı anlamına sahip iki eylem grubu olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki *-(i)n/- (i)n-* ile türetilmiş eylemler, ikincisi ise *-(i)l/- (i)l-* ile türetilmiş eylemlerdir. Yegorov’a göre başlangıçta bu iki ek, birbirinden farklı işlevlere sahipken sonradan bunların işlevleri karışmış ve ikisi de dönüşlü-orta çatı işlevi kazanmıştır (1957: 169-170).

-(i)l/- (i)l- ekinin eklenme koşulu önlük-artlık uyumuna göredir. Örneklerden de görüleceği üzere çoğunlukla tek heceli eylemlere eklenmektedir. İvan Pavlovich Pavlov’a göre bu durum söz konusu ekin, eskiden işlek olarak kullanıldığını göstermektedir (2014: 182). Pavlov ayrıca *-(i)l/- (i)l-* ekinin modern Çuvaşçada işlekliliğini kaybettiğini belirtse de bizce halen işlek bir şekilde eylem türetiminde görülmektedir. Ancak şu da vardır ki ünlü ile biten tabanlar dışında yalnızca *r*, *s*, *ś* ve *t* fonemleri ile biten eylemlere eklenmesi bu ekin ekleneceği tabanları sınırlamıştır. Bu nedenle her eyleme eklenememektedir.

-(i)l/- (i)l- ekinin işlevi ise eylem kök veya gövdelerine eklenerek edilgenlik yani olma veya yapılma belirten geçişsiz eylemler türetir. Bunun dışında hem edilgenlik hem de dönüşlülük belirten eylemlerin türetiminde de görülmektedir. Nitekim çoğu örnekte bu iki işlev birbirine karışmıştır. Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, Çuvaşçada *-(i)l/- (i)l-* eki ile türetilmiş ve dönüşlü-orta çatı işlevinde olan eylemlerin bir listesini vermiştir (1957: 170):

kat-İL- “ayırarak, koparmak” < *kat-* “kesmek” (ÇRS 152)

pīs-İL- “bozulmak” < *pīs-* “bozmak” (ÇRS 280)

sar-İL- “serilmek, yayılmak” < *sar-* “sermek, yaymak” (ÇRS 346)

sir-İL- “serilmek, yayılmak” < *sir-* “sermek” (ÇRS 368)

śur-İL- “parçalanmak, yarılmak” < *śur-* “yarmak” (ÇRS 426)

śut-İL- “gün ağarmak” < *śut-* “yakmak” (ÇRS 428)

uś-İL- “açılmak” (ÇRS 518) < *uś-* “açmak” (ÇRS 517)

tat-İL- “yırılmak, didilmek” (ÇRS 448) < *tat-* “ditmek, yırtmak” (ÇRS 447)

huś-ıl- “kırılmak, parçalamak” < *huś-* “kırmak” (ÇRS 567)

tīs-ıl- “esnemek, uzamak” < *tīs-* “çekmek” (ÇRS 461)

vīr-ıl- “üşütmek” (ÇRS 75) < *vīr-* “esmek” (ÇRS 74)

Bu ekle türetilmiş diğer örneklerden bazıları ise şu şekildedir:

çar-ıl- “engellenmek” < *çar-* “engel olmak” (ÇRS 579)

hayır-ıl- “kırılmak, bükülmek” < *hayır-* “bükmek, kırmak” (ÇRS 533)

imīr-ıl- “ezilmek” < *imīr-* “ezmek” (ÇRS 112)

iş-ıl- “parçalanmak” < *iş-* “parçalamak” (ÇRS 118)

kas-ıl- “kesilmek” < *kas-* “kesmek” (ÇRS 149)

kaśīr-ıl- “affedilmek” < *kaśīr-* “affetmek” (ÇRS 151)

pīr-ıl- “çevrenmek” < *pīr-* “çevrelemek” (ÇRS 293)

sīr-ıl- “sakinleşmek” < *sīr-* “melankolisi azalmak” (ÇRS 359)

śīmīr-ıl- “kırılmak” < *śīmīr-* “kırmak” (ÇRS 403)

śīr-ıl- “yoğrulmak” < *śīr-* “yoğurmak” (ÇRS 404)

śura-l- “doğmak” (ÇRS 426) < **śura-* “dünyaya gelmek”

uyīr-ıl- “bölünmek, ayrılmak” < *uyīr-* “ayırarak” (ÇRS 508)

2.1.5. Dönüşlülük Eki {-(*ī*)n-}/{-(*ī*)n-}

Türkiye Türkçesinde *taran-*, *sevin-*, *görün-* vb. eylemlerin yapısında gördüğümüz, yapılan işi özneye yönelten eylemler türeten dönüşlülük ekinin Çuvaşça biçimidir.

2.1.5.1. {-(X)n-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, Çuvaşçada *-(i)n-/(i)n-* biçimlerinde bulunan dönüşlülük ekinin ilgi eki ve ikinci tekil kişi ekiyle olan fonetik benzerliğine dikkat çekerek bu eki, köken olarak Çuv. *san* “senin” (ÇRS 343) kelimesine götürmüştür. Başlangıçta bu ek, ikinci tekil kişi ekinin anlamını taşımıştır:

Çuv. *p̃rke-n-* “örtünmek, kendisini örtmek” (ÇRS 290) < *p̃rke-* “örtmek” (ÇRS 289)

Örneklerde görüldüğü gibi söz konusu ek, eyleme “sen kendin” anlamı katmıştır. Yegorov’a göre sonradan *sen* sözcüğündeki *s* sesi düşmüş ve dönüşlülük eki halini almış böylece bu ek, yeni anlamlar kazanmıştır (1957: 166-167).

Gustaf John Ramstedt ise *-n-* dönüşlülük ekinin şu şekilde geliştiğini düşünmüştür: *-n-* < **-ni-* (1912: 64).

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak ise O. Böthlink’in dönüşlülük ekinin kökenini, üçüncü tekil iyelik ekine götürdüğünü ancak bu durumun Türk dilinin söz dizimi açısından tatmin edici bir açıklaması olmadığı için kabul etmemiştir (2016: 124).

2.1.5.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-(X)n-} Eki

Eski Türkçede *-(X)n-* biçiminde bulunan ve dar bir bağlama ünlüsü alan, dönüşlülükle birlikte edilgenlik de⁹³ ifade eden bir çatı ekidir. *Kılın-* “yaratılmak”, *yazın-* “yanılmak” (OY KT D1, BK D16)

⁹³ *-n-* ekinin dönüşlülük yanında edilgenlik ve meçhullük de bildiren eylemler yaptığı konusunda çoğu araştırmacı hemfikirdir. Muharrem Ergin, *-l-* ekinin asıl edilgenlik ve meçhullük eki olduğunu ancak ünlüyle veya *l* fonemi ile biten tabanlara eklenemediği için böyle durumlarda aynı işlevi karşılaması için *-n-* ekinin kullanıldığını belirttiğinden daha önce bahsetmiştik. Ergin’e göre *-n-* eki, esasen dönüşlülük ekidir ve edilgenlik, meçhullük işlevini sonradan kazanmıştır. Bunun en önemli kanıtı ise Eski Türkçede ünlüyle veya *l* ile biten tabanlara da *-l-* ekinin eklenebiliyor olmasıdır. Ergin, ayrıca *-n-* ekinin edilgenlik ve meçhullük işlevinin, *-l-* eki kadar yaygın olmadığını, *-n-* ile yapılmış edilgen eylemlere tekrar *-l-* ekinin eklenmesine bağlayarak açıklamıştır (2013: 204). Gürer Gülsevin de iki farklı *-(I)n-* ekinden bahsetmiş bunlardan birinin ünlü veya *l* fonemi ile biten eylemlere eklendiğinde edilgenlik görevini üstlendiğini diğerinin ise asıl dönüşlülük eki olduğunu belirtmektedir (1997: 140).

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak ise dönüşlülük ekinin üç işlevini tespit etmiştir: *asıl dönüşlülük*, *genel dönüşlülük* ve *dolaylı dönüşlülük* (2016: 124).

vb. bu ekle kurulmuş edilgenlik bildiren eylemlerdir. *Kon-* “konmak”, *alkın-* “tükenmek”, *itin-* “örgütlenmek” (OY BK D40, KT G9, KT D10) vb. eylemleri de yine bu ekle türetilmiş ve dönüşlülük belirten eylemlerdir.

-(X)n- eki için Karahanlı Türkçesi döneminden *aşun-* “(birini) geçmek”, *bakın-* “(işin sonuna) bakmak” (DLT 110/99, 347/279) vb.; Harezmi Türkçesi döneminde *bağlan-* “bağlanmak”, *bezen-* “bezenmek”, *boguzlan-* “boğazı kesilmek, kesilmek” (NF 308-11) vb.; Kıpçak Türkçesi döneminden *arın-* “temizlenmek”, *boşan-* “boşanmak, kurtulmak” (CC 12a/4) vb.; Çağatay Türkçesi döneminde *tögün-* “dövünmek” (ÇT 1022) vb. eylemleri de *-(X)n-* eki ile türetilmiş örneklerdendir.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi kaynaklarından bulunan *bezen-* “süslenmek”, *boşan-* “boş kalmak” (TS) vb. eylemlerinin yapısında dönüşlülük eki *-(X)n-* bulunmaktadır.

2.1.5.3. Çağdaş Türk Dillerinde Dönüşlülük Eki

Alt. *çeçin-* “soyunmak”, *silkin-* “silkinmek” (Naskali ve Duranlı 1999: 71-155) vb.; Hak. *aarın-* “utanmak, sıkılmak”, *çuun-* “yıkanmak” (Arıkoğlu 2005: 23-113) vb.; Kırg. *cuun-* “yıkanmak”, *karan-* “bakınmak” (Yudahin 1998a: 235, 1998b: 405) vb.; Tat. *biklen-* “kapanmak”, *tartın-* “çekinmek” (Ganiyev vd. 1997: 51-300) vb.; Trkm. *dolan-* “dolanmak”, *gizlen-* “gizlenmek” (Tekin 1995: 169-275); Yak. *kisten-* “saklanmak”, *tahın-* “taşınmak” (Sleptsov 1972: 168-380) vb.; YUyg. *körün-* “görünmek”, *taran-* “taranmak” (Necip 1995: 208-390) vb. eylemleri, dönüşlülük eki *-(X)n-* ile türetilmiş eylemlerdendir.

2.1.5.4. Çuvaşçada Dönüşlülük Eki *-(i)n-/-(-i)n-*

Çuvaşçada dönüşlülük bildiren eylemlerin türetimi, *-(i)n-/-(-i)n-* ekinin yardımıyla yapılır. Tüm Türk dillerinde olduğu gibi oldukça işlektir. Çuvaşçada edilgenlik ekinin altında da bahsedildiği gibi dönüşlü orta çatıyı belirten eylemler, en çok *-(i)n-/-(-i)n-* eki ile yapılır. Çünkü bu ekin asıl işlevi dönüşlülük bildirmektir. Ancak *-(i)n-/-(-i)n-* eki, bazı örneklerde *-(i)l-/-(-i)l-* ekinin işlevini de karşılamaktadır. Nitekim *-(i)l-/-(-i)l-* ekinin çoğunlukla sonu ünlü ile veya *r,s,ş,t* fonemleri ile biten eylemlere ekleniyor olması, bu ekin eklenebileceği tabanlara bir sınırlama getirmiş ve onun eklenemediği tabanlara *-(i)n-/-(-i)n-* eki eklenerek edilgenlik anlamı sağlanmışır.

Eklenme koşulları önlük-artlık uyumuna göredir. Sonu *u* veya *ü* fonemi ile biten eylemlere ekleneceği zaman eylemin son sesi *u* veya *ü*, *iv* veya *iv* ses grubuna değişir:

švīn- “kendini yıkamak, yıkanmak” (ÇRS 401) < *šu-* “yıkamak” (ÇRS 421)

-(i)n-/- (i)n- ekinin Çuvaşçadaki işlevleri şu şekildedir:

1. Öznenin tabandaki hareketten etkilendiği belirten, yani eylemin öznenin kendine dönmesini ifade eden eylemler türetir. Bu ekin en bilindik işlevidir. Ekin adı bu işlevden gelir.

çĩrke-n- “sarınmak” < *çĩrke-* “sarmak” (ÇRS 592)

çũhe-n- “durulanmak” < *çũhe-* “durulamak” (ÇRS 598)

muhta-n- “kendini övmek, övünmek” (ÇRS 250) < *muhta-* “övmek” (ÇRS 249)

par-ĩn- “kazananın eline düşmek” (ÇRS 271) < *par-* “vermek” (ÇRS 270)

pitar-ĩn- “kendini gizlemek” < *pitar-* “gizlemek” (ÇRS 325)

salt-ĩn- “soyunmak” < *salt-* “soymak” (ÇRS 341)

šĩlĩ-n- “kendini kurtarmak” (ÇRS 402) < *šĩl-* “kurtarmak” (ÇRS 401)

šĩl-ĩn- “silinmek” (ÇRS 609) < *šĩl-* “silmek” (ÇRS 608)

yĩvala-n- “yuvarlanmak” < *yĩvala-* “yuvarlamak” (ÇRS 118)

2. Edilgenlik belirten eylemler de türetebilir. Örneklerden de görülebileceği gibi bunların çoğunda edilgenlik ve dönüşlülük anlamı iç içe girmiştir.

ayĩpla-n- “suçlanılmak” < *ayĩpla-* “suçlamak” (ÇRS 27)

suyla-n- “seçilmek” < *suyla-* “seçmek” (ÇRS 379)

šĩr-ĩn- “yazılmak” < *šĩr-* “yazmak” (ÇRS 433)

šĩvar-ĩn- “sulanılmak” < *šĩvar-* “sulamak” (ÇRS 607)

tut-ın- “alıkonulmak” < *tut-* “tutmak” (ÇRS 506)

vit-ın- “örtülmek” < *vit-* “örtmek” (ÇRS 82)

vır-ın- “sıkıştırılmak” (ÇRS 87) < *vır-* “biçmek” (ÇRS 86)

2.1.6. Olumsuzluk Eki {-mA-}

Türkiye Türkçesinde *alma-* “almamak”, *yapma-* “yapmamak”, *görme-* “görmemek” vb. eylemlerinin yapısında gördüğümüz, Türk dilinin bütün tarihsel dönemlerinde ve bütün çağdaş Türk dillerinde bulunan olumsuzluk ekinin Çuvaşça biçimidir.

2.1.6.1. Olumsuzluk Eki {-mA-} Kökeni ile İlgili Görüşler

Bütün çatı eklerinde olduğu gibi olumsuzluk ekinin kökeni ile ilgili de çok çalışma yapılmamıştır. Ancak yine de -mA- ekinin kökeni ile ilgili birkaç açıklama vardır.

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, bütün Türk dillerinde bulunan olumsuzluk ekinin temelde “eksik olmak, kaçırmak” veya buna benzer başka anlamlar taşıyan ve günümüzde bilinmeyen bir eylemden geldiğini düşünmektedir (2016: 111).

Gustaf John Ramstedt, bu ekin kökenini Altay dilleri çerçevesinde ele almış, Moğolca ve Mançu-Tunguzca verileri de kullanarak -mA- olumsuzluk ekinin, eylemden ad yapan -m veya -ma ekleri ile e- “olmak” eyleminin birleşmesi sonucu ortaya çıkan birleşik bir ek olduğunu dile getirmiştir (1957: 101).

2.1.6.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde Olumsuzluk Eki {-mA-}

ET’den *udıma-* “uyumamak”, *olurma-* “oturmamak”, *bolma-* “olmamak” (OY KT D27, BK D21, KT D11) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *alma-* “almamak”, *ayma-* “söylememek”, *erme-* “olmamak” (NF 163-14, 131-6, 7-15) vb.; Çağatay Türkçesi döneminden *bolma-* “olmamak”, *tapma-* “bulamamak” (LM 287) vb. eylemleri, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bulunan ve olumsuzluk eki -mA- ile türetilmiş örneklerdendir. Örneklerden görüldüğü üzere -mA- ekinin işlevi, eklendiği eylem tabanı ile ilgili eylemin yapılmamasını belirtme işlevine sahiptir.

2.1.6.3. Çağdaş Türk dillerinde Olumsuzluk Eki {-mA-} ve Yanbiçimleri

Bütün çağdaş Türk dillerinde en işlek eylem yapım eki olarak eyleme olumsuzluk anlamı katmak için kullanılmaktadır. Olumsuzluk eki -mA- ve onun çağdaş Türk dillerinde bulunan yanbiçimleri ile oluşturulmuş örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Alt. *barba-* “gitmemek”, *içpe-* “içmemek” (TLG 2012) vb.; Hak. *itpe-* “etmemek”, *körbe-* “görmemek” (Arıkoğlu 1996: 64) vb.; Kırg. *açpa-* “açmamak”, *körbö-* “görmemek” (TLG 2012) vb.; Tat. *kürme-* “görmemek”, *urma-* “vurmamak” (TLG 2012) vb.; Trkm. *açma-* “açmamak”, *akıtma-* “akıtmamak” (Kara 2015: 97) vb.; Yak. *bıspa-* “kesmemek”, *soppo-* “silmemek” (Kirişcioğlu 1999: 72) vb.; YUyg. *birikme-* “birikmemek”, *orama-* “biçmemek” (TLG 2012) vb.

2.1.6.4. Çuvaşçada Olumsuzluk Eki {-mA-}

Çuvaşçada da bir eyleme yapılmama veya olmama anlamı -mA- eki ile katılır. Diğer Türk dillerinde de olduğu gibi -mA- ekinden sonra eyleme hiçbir yapım eki eklenemez.

Eklenme koşulları önlük-artlık uyumuna göreler. Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuz çekiminde olduğu gibi⁹⁴ Çuvaşçada gelecek zamanın olumsuz çekiminde kişi eklerini alırken ek sonundaki -A sesi *ĩ* veya *ĩ* fonemine değişir. Örneğin; *puşla-mĩr-* “başlamayacaksınız” < *puşla-ma-(ĩ)r*⁹⁵. Ayrıca bu durum, istek kipi ve koşul kipinin olumsuz çekimlerinde de aynıdır (Yılmaz 2002: 97-99).

Tüm Türk dillerinde olduğu gibi Çuvaşçada da en işlek eylemden eylem yapım ekidir. Her türlü eyleme eklenir.

çaray-ma- “engel olamamak” < *çar-* “engel olmak” (ÇRS 579)

hĩrhen-me- “acımamak” < *hĩrhen-* “acımak” (ÇRS 555)

hup-ma- “kapamamak” < *hup-* “kapamak” (ÇRS 563)

⁹⁴ Örneğin *gelmiyor-* < *gel-me-yor* vb.

⁹⁵ Diğer kişi ekleri ile gelecek zaman olumsuzluk çekimini görmek için bk. Ceylan 2002: 85.

in-ma- “başaramamak” < *in-* “başarmak” (ÇRS 51)

inla-ma- “anlamamak” < *inla-* “anlamak” (ÇRS 52)

il-me- “almamak” < *il-* “almak” (ÇRS 110)

kala-ma- “söylememek” < *kala-* “söylemek” (ÇRS 136)

pallay-ma- “tanıyamamak” < *pallay-* “tanıyabilmek” (ÇRS 268)

pilh-ma- “bakmamak” < *pilh-* “bakmak” (ÇRS 276)

pul-ma- “olmamak” < *pul-* “olmak” (ÇRS 311)

te-me- “dememek” < *te-* “demek” (ÇRS 462)

vil-me- “ölmek” < *vil-* “ölmek” (ÇRS 79)

2.1.7. Yeterlilik-Olasılık Eki {-(A)y-}

Türkiye Türkçesinde *açabil-*, *gidebil-*, *yapabil-* vb. eylemlerin yapısında gördüğümüz, -(y)A zarf-fiil ekinin üzerine *bil-* eyleminin getirilmesiyle eyleme katılan yeterlilik, olasılık vb. anlamları, Çuvaşçada -(A)y- eki ile sağlanır. Eylemin olabilirliğini belirten eylemler, Çuvaşça dışındaki tüm diğer Türk dillerinde ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde zarf-fiil eki+yardımcı bir eylem ile türetilirken Çuvaşçada -(A)y- eki ile yapılmaktadır.

2.1.7.1. Yeterlilik Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Burada yalnızca diğer Türk diline yeterliliği ifade etmek için kullanılan biçimlerin köken açıklamalarından bahsedeceğiz. Çuvaşçada -(A)y- ekinin kökenine ise ilgili bölümde değineceğiz. Araştırmacılar genellikle *yap-a bil-* ve *yap-a-ma-* eylemlerinde de görülen -(y)A ekinin eski bir yardımcı eylemden geldiği konusunda hemfikirdir.

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak; Türk dillerinde yeterlilik bildiren eylem yapımını, olumsuz biçimler üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Ona göre yeterliliğin olumsuz *yazamamak* eylemi, *yaza umamak*

veya *yaza almamak* gibi bir biçimden gelmiş olmalıdır. Ancak Şçerbak, bunlardan ilkinin daha muhtemel olduğunu, bunun kanıtının ise Eski Türkçede yeterliliğin olumlu biçiminin belirtilirken *u-* ile birlikte *bil-* eyleminin de kullanılmasına rağmen yeterliliğin olumsuz biçimi yapılırken yalnızca *u-* eyleminin kullanılmasıdır (2016: 112).

Tahsin Banguoğlu da Türkiye Türkçesinde yeterliliğin olumsuzunun Azerbaycan Türkçesindeki gibi *yapabildi* ve *yapabilmedi* biçimlerinde değil, *-(y)AmA* biçiminde yapılmasına dikkat çekerek *-(y)AmA* biçiminin daha eski bir yardımcı eylemden geldiğini belirtir. Bu yardımcı eylem, *u-* “yeterli olmak” eylemidir. Ve Banguoğlu’na göre kök hecedeki ünlü düştüğü için Türkçede bu *-(y)AmA* biçiminde kullanılır (1974: 489).

Zeynep Korkmaz da Türkiye Türkçesinde yeterliliğin olumsuzunun *u-* “yeterli olmak” eylemi üzerine olumsuzluk eki *-mA-*’nın getirilmesi ile oluştuğunu ve bu birleşmede *u-* eyleminin eridiğini belirtmektedir (2009: 815).

2.1.7.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde Yeterlilik-Olasılık Anlamlı Eylemlerin Yapımı

Talat Tekin, Orhon Türkçesinde bu tip eylemlerin, ünlülü eylem belirteci ile *u-* “yapabilmek, muktedir olmak, gücü yetmek” eyleminin birleşmesi ile yapıldığını belirtmektedir. Böylece eyleme yapılabirlik anlamı katılmış olur (2016: 96): *artat-ı u-* “yıkabilmek”, *yaratın-u u-* “örgütlenebilmek” (OY BK D19, BK D9) vb. Aynı durum Uygur Türkçesi dönemi için de geçerlidir: *tıd-ı u-* “engelleye-bilmek”, *kör-ü u-* “görebilmek” (İKP XXVII.3, LIX.3) vb.

Harezmi Türkçesi döneminde ise yeterlilik belirten eylemler *bil-* eylemi ile yapılmaktadır: *köt(ü)r-ü bil-* “götürebilmek” (NF 67-6) vb. Yeterlilik belirten eylemlerin ise olumsuzu şu şekilde yapılmaktadır: *kör-ü-me-* “görememek” (NF 21-14) vb.

Çağatay Türkçesi döneminde de yeterlilik bildiren eylemler ve bunların olumsuz Harezmi Türkçesi dönemindeki gibidir: *it-e bil-* “kurtarabilmek”. Ancak Çağatay Türkçesinde aynı anlamda *bol-* “olmak” eylemi de kullanılmaktadır: *ayt-a bol-* “söyleyebilmek” (Eckmann 2011: 98).

Yeterlilik anlamlı eylemlerin yapımı Türk dilinin tarihsel dönemlerinde farklılıklar göstermekle birlikte bizim incelediğimiz örneklerin hemen hepsinde şu durum göze çarpar: yeterlilik anlamlı eylemler yazılı metinlerin büyük bir bölümünde olumsuz biçimleriyle kullanılırlar. Yani genellikle tabanda belirtilen eylemi yapacak güce sahip olamamak anlamında bir kullanım söz konusudur.

2.1.7.3. Çağdaş Türk Dillerinde Yeterlilik-Olasılık Anlamlı Eylemlerin Yapımı

Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, çağdaş Türk dillerinde yeterliliği ifade etmek için şu yardımcı eylemlerin kullanıldığını belirtmektedir: *bil-*, *al-* ve *bol-*. Oğuz grubu Türk dilleri, bunlardan ilkinin yani *bil-* eylemini kullanırlar (2016: 111). Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde yeterlilik eylemlerinin olumsuzluğu da *bil-* eylemi ile yapılır. Ancak diğer Oğuz grubu Türk dillerinde durum farklıdır. Örneğin Az. *gede bilmedim* “gidemedim” ve Trkm. *alıp bilmez* “alamaz” ama TT *gidemedim* ve Gag. *yazamadım* “yazamadım” vb. Ayrıca *bil-* eyleminin istemi olan zarf fiil eki de Oğuz grubu Türk dilleri içinde farklılık gösterebilir. Örneğin, yukarıda da görüldüğü gibi, Türkmen Türkçesinde *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekleri kullanılır.

Dört büyük Oğuz dili dışındaki hemen hemen bütün Türk dillerinde *al-* eylemi de yeterlilik belirten eylem yapımında kullanılmaktadır. Örneğin Alt. *keçip alar* “geçebilir”, *keçip almas* “geçemez”; Özb. *kele aldı* “gelebildi”; Tat. *kile aldı* “gelebildi”; Kırg. *caza alam* “yazabilirim” vb.

Karayimce, Kumukça ve Hakasçada ise yeterlilik belirten eylemler *bol-* eylemi ile yapılmaktadır: Kar. *yazıp bolam* “yazabilirim”; Kum. *barıp boldı* “varabildi” vb.; Hak *kilip polarbın* “gelebilirim” vb. (Şçerbak 2016: 111).

Yeterlilik anlamı eylemlerin olumsuz biçimleri oluşturulacağı zaman yukarıda da belirtildiği üzere yalnızca Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde *-(y)AmA* biçimi kullanılır. Bunun dışındaki Türk dilleri, olumsuzluk ekini yardımcı eyleme getirirler. Bu açıdan yeterlilik belirtilen zarf-fill eki+yardımcı eylem yapısının, en azından olumsuz biçimde Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde *dilbilgiselleşme* (*ekleşme*) açısından diğer Türk dillerinden daha ileride olduğu düşünülebilir.

2.1.7.4. Çuvaşçada Yeterlilik-Olasılık (Yeterliliğin ve Olasılığın Ortadan Kalkmasını) Belirten Eylemlerin Yapımı: {-(A)y-} Eki

Başlangıçta da belirttiğimiz gibi Çuvaşça dışındaki tüm Türk dillerinde ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bir eylemin yapılabilirliğinin, eylemin yapılmasına yeterli gücün bulunmasını belirten eylemler, zarf-fiil eki+yardımcı bir eylem ile yapılırken Çuvaşçada *-(A)y-* eki yapılır. Bu anlamda Çuvaşça tüm diğer Türk dillerinden ayrılır.

Araştırmacılara göre; *-(A)y-* ekinin Yukarı Volga bölgesinde bulunan Çuvaşçanın ağızlarında *-i/-ir/-iyr* gibi yanbiçimleri de vardır (Yegorov 1957: 185-186, Aşmarin 1898: 289, Levitskaya 1976: 54).

Ayrıca araştırmacılar, bu ekin bir de -Ayr yanbiçimi olduğunu belirtmektedir (Yegorov 1957: 186, Levitskaya 1976: 54).

-(A)y- ekinin kökeni ile ilgili birçok açıklama öne sürülmüştür. Bunlardan aşağıda bahsedilecektir. Ancak genel anlamda Çuvaşça -(A)y- ekinin de bir zarf-fiil ve yardımcı eylemden geldiğini düşünürsek bu ekin Türk dillerindeki aksine dilbilgiselleşmesini tamamladığını söyleyebiliriz. Bu açıdan da Çuvaşça, Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesine yaklaşıyor. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi bu iki dilde en azından yeterlilik belirten eylemlerin olumsuz biçimleri dilbilgiselleşmede diğer Türk dillerinden öndedir.

Çuvaşça -(A)y- eki hakkında birkaç köken açıklaması yapılmıştır. Bunların çoğu, -(A)y- ekinin zarf-fiil eki -A ve yardımcı bir eylem ile oluştuğu şeklinde birleştirilebilir. Ancak bunlar birer tekliften ibarettir. Bu nedenle bu ekin gerçek doğası hakkında hâlâ bir bilgi sahibi değiliz.

Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, -(A)y- ekinin Türk dilinin tarihsel dönemlerinde de bulunan (Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi) *u-* “yapabilmek, muktedir olmak” eylemi ile ilişkili olduğunu düşünmektedir (1957: 183-184). Liya Sergeyevna Levitskaya, A.İ. Dobrolyubov ve İ. Benzing gibi araştırmacıların Çuvaşça -(A)y- ekinin kökenini -A zarf-fiil eki ve *al-* “almak” (Çuv. *il-* “almak”) eylemine dayandığını aktarmaktadır. Bu araştırmacılara göre; -(A)y- eki, Çuvaşçada şu fonetik değişimlerden geçmiştir: *eylem-A+ il- > *AyIl > -Ay* (Levitskaya 1976: 54). Nikolay İvanoviç Aşmarin ise bu ekle ilgili köken açıklamasını, yukarıda da belirttiğimiz gibi onun bir yanbiçimi kabul edilen -Ayr eki üzerinden yapmış ve bu ekin -A zarf-fiil eki ile *yar-* “göndermek” eyleminin birleşmesi ile oluştuğunu belirtmiştir: *-a+yar- > *ayır > -ayr* (Aşmarin 1898: 291). Ancak Levitskaya, Aşmarin’in köken açıklamasını ikna edici bulmamaktadır. Levitskaya ayrıca Yegorov’un ve Mihail Romanoviç Fedotov’un -(A)y- ekini, *u-* “muktedir olmak, yapabilmek” getirerek açıklamasının da Çuvaşcadaki fonetik kurallar gereği imkânsız olduğunu belirtir. Kısaca **u > *ü > *i > -ay* biçiminde bir gelişme söz konusu olamaz. Çünkü Çuvaşçada bunun tam tersi bir durum söz konusudur. Bazı sözcüklerde bulunan *i* fonemi ay ses grubundan gelir: Çuv. *pîri < bogday* ve *tiha* “tay” < **tayka* vb. Levitskaya’nın kendi görüşü ise -A ekinin bir zarf-fiil eki olduğu ve -(A)y- ekindeki *y* foneminin ise muhtemelen bir eylemin kalıntısı olduğudur (1976: 54-55).

Feyzi Ersoy, Çuvaşçada -(A)y- ekinden çok genellikle olumsuz yeterliliği sağlayan -(A)ymA- ekinin kullanıldığını ve bu durumun araştırmacılara -(A)ymA- ekinin olumlu biçiminin -(A)y- şeklinde olduğunu düşündürdüğünü ifade etmektedir. Ona göre; -(A)y- eki, Eski Türkçe *u-* eylemi ile

ilişkilendirilebilir ve şu şekilde gelişmiştir: *-a il-* > *ayel* > *ay*. Buna göre Çuvaşçada yeterliliğin olumsuzluğu ise *-a uma-* > *-(A)ymA-* şeklinde gelişmiş olmalıdır (2012: 87-100).

-(A)y- ekinin çeşitli işlevleri vardır. Bunlardan aşağıda bahsedilecektir. Ancak çoğu araştırmacı, *-(A)y-* eki ile kurulan ve eylemin yapılabilişliğini gösteren türetmelerden ziyade bu ekle yapılan olumsuz biçimlerin daha yaygın olduğunu düşünmektedir (Yegorov 1957: 184, Levitskaya 1976: 55). Yani Çuvaşçada *-(A)y-* ekinin olumsuz biçimleri, eylemin yapılamazlığını ve olanaksızlığını ifade eden türetmeler çok daha fazladır. Tıpkı Türk dilinin tarihsel dönemlerinde olduğu gibi. Hatta bu ekle türetilip eylemin yapılabilişliğini ifade eden eylemler, Vasiliy Georgiyeviç Yegorov’a göre giderek kullanımdan düşmektedir (1957: 184). Örneklerden de görüleceği üzere Çuvaşçada daha çok soru ve olumsuz biçimlerde *-(A)y-* eki kullanılmaktadır.

-(A)y- ekinin eklenme koşulları önlük-artlık uyumuna göredir. Yalnız sonu *u, ü* fonemi ile biten eylemlere eklenirken tabandaki *u* fonemi *ıv, ü* fonemi ise *ıv* ses grubuna değişir:

tıvay- “yapabilmek” < *tu-* “yapmak” (ÇRS 489)

şıvey- “ıslanabilmek” < *şü-* “ıslanmak” (ÇRS 625)

-(A)y- ekinin Çuvaşçada tespit edilen işlevleri şunlardır:

1. Olumsuzluk eki almış biçimleriyle *-(A)ymA* tabanda belirtilen eyleminin yapılmasının veya olmasının imkânsızlığını belirten eylemler türetir. Vasiliy Georgiyeviç Yegorov, bu biçimlerin hem edebi dilde hem de ağızlarda eşit derecede işlek olarak kullanıldığını ifade etmektedir (1957: 185).

çıtayma- “dayanamamak” < *çit-* “dayanmak” (ÇRS 586)

hıpayma- “kopmamak, ayrılmamak” < *hıp-* “kopmamak” (ÇRS 546)

ileyme- “alamamak” < *il-* “almak” (ÇRS 110)

ilkıreye- “başaramamak” < *ilkır-* “başarmak” (ÇRS 100)

kurayma- “görememek” < *kur-* “görmek” (ÇRS 194)

larayma- “oturamamak” < *lar-* “oturmak” (ÇRS 206)

pallayma- “tanıyamamak” < *palla*- “tanımak” (ÇRS 268)

tıvayma- “yapamamak” < *tu*- “yapmak” (ÇRS 489)

tupayma- “bulamamak” < *tup*- “bulmak” (ÇRS 494)

2. Soru cümlelerinde kullanılarak eylemin olasılığını belirten türetmeler yapar. Ancak bunlarda yeterlilik ile olasılık anlamları iç içe girmiştir:

šīteyīp-ši ep unta? Yetiştirilir miyim oraya? (Bayram 2013: 12508)

Čītayīn-ši es īna? Dayanabilir misin ona? (Bayram 2013: 13363)

3. Soru cümlelerinde kullanılarak istek ve rica belirten eylemler türetir:

Paraymīr-ši teleyne? “Bize talihi veremez misin?” (Bayram 2013: 1707)

Šīpçık kayık pulayīp-ši? “Bülbül olabilir miyim?” (Bayram 2013: 7154)

Ep halīha yurayīp-ši? “Halka türkü söyleyebilir miyim?” (Bayram 2013: 7155)

šīlaymī-šim vīl mana? “Kurtarabilir mi o beni?” (Yılmaz 2006: 140) vb.

4. Tabanda belirtilen eylemin yapılabileceğini, yani öznenin o eylemi yapabilecek güce sahip olduğunu belirten eylemler türetir:

čīr-ey- “çizebilmek” < *čīr*- “çizmek” (ÇRS 591)

čīrt-ey- “yakabilmek, tutuşturabilmek” < *čīrt*- “yakmak, tutuşturmak” (ÇRS 592)

kur-ay- “görebilmek” < *kur*- “görmek” (ÇRS 194)

pīl-ey- “bilebilmek” < *pīl*- “bilmek” (ÇRS 287)

tut-ay- “tutabilmek” < *tut*- “tutmak” (ÇRS 506)

2.1.8. {-çe-}

Türkiye Türkçesinde örneklerine rastlayamadığımız bir eylemden eylem yapım ekidir.

2.1.8.1. {-çe-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

+çe- ekinin altında köken açıklaması yapıldığı ve -çe- ekinin de +çe- ile aynı kaynağa gittiğini düşündüğümüz için burada yineleme yapmayacağız. Ancak kısaca belirtmek gerekirse -çe- eki de eşadlısı +çe- eki gibi Türk dillerine Moğolcadan ödünçlenmiş olmalıdır. Ancak +çe- ekinde olduğu gibi içinde iki farklı yapı bulundurmaz⁹⁶ ve Moğolca -çA- ekine gider.

Chuluu Ujiyediin'e göre söz konusu ek, Moğolcada hem eylem hem de ad soylu sözcüklere eklenebilmektedir. Eylemlere eklendiğinde tabandan farklı bir anlam da belirtebilir, tabanın anlamını da yineleyebilir (1998: 42). Tıpkı aşağıda görüleceği üzere Çuvaşçada da olduğu gibi. +çA- eki için Moğolcadan *üimeçe-* “tökezlemek”, *solıça-* “değiştirmek” (Ujiyediin 1998: 42) vb. eylemleri örnek olarak gösterilebilir.

2.1.8.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-çA-} Eki

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bu ekle türetilmiş bir eylem örneğine rastlanmamıştır.

2.1.8.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-çA-} Eki

Çuvaşça dışında yalnızca Tatarcada örneklerine rastladığımız bir ektir. Tatarcada -çI/-çİ- yanbiçimlerinde tabanla ilgili bir iş veya hareketi belirten eylemler türetir: *küpçİ-* “ekşiyerek kabarmak” vb. (Ganiyev 2013: 166).

2.1.8.4. Çuvaşçada {-çe-} Eki

Bu ek de eşadlısı olan +çA- eki gibi Çuvaşçaya, Tatarcadan mı Moğolcadan mı ödünçlendiği belli değildir. Ancak -çe- ekinin Çuvaşça için ödünçleme olduğu kesindir. Çünkü Çuvaşçada söz içi ve söz

⁹⁶ +çe- ekinin Moğolca +çA- ve +ji- eklerinin Türk dillerinde karışmış bir biçimde kullanıldığını düşündüğümüzü belirtmiştik.

sonu ζ fonemleri yalnızca ödünçlemelerde $\zeta=\zeta$ durumundadır⁹⁷ (Ceylan 1997: 92). Bunun dışında ekin yalnızca - ζe - biçiminde bulunması da onun ödünçleme olduğunu kanıtlar niteliktedir. - ζe - eki ile türetilmiş eylemlerden bazıları, Tatarca ile paralellik gösterir. Herhalde başlangıçta ödünçleme kelimelerin yapısında görülen bu ek, daha sonra Çuvaşça kelimelere de eklenir olmuştur.

- ζe - eki Çuvaşçada işlek değildir. İşlevi taban ile ilgili hareket bildiren bir eylem yapmaktır. Türetilen eylemler, -Moğolcada olduğu gibi- ya tabana yakın bir anlama ya da tabanla aynı anlama gelir. Çuvaşçada - ζe - ekinin tanıklandığı örnekler şu şekildedir.

küp- ζe - “şişmek, kabarmak” < *küp*- “kabarmak, şişmek” (ÇRS 200). Liya Sergeyevna Levitskaya; bu eylemin, Tatarcadan ödünçleme olduğunu belirtmektedir. Bunun sebebini ise aynı eylemin Tatarcada *küpç- ζ* - “ekşiyerek kabarmak” biçiminde bulunmasına ve Çuvaşçadaki eylem kökünde $\ddot{u} > \ddot{i}$ değişimi olmamasına bağlamıştır (1976: 181)⁹⁸.

pir ζe - “(yara hakkında) kurumak, sertleşmek, yaranın kapanması” (ÇTS 229) < **pir*- < **bür*- “bürümek” vb.

2.1.9. {-($\ddot{i}$)h-}/{-($\ddot{u}$)h-}

Türkiye Türkçesinde çoğu örnekte kökle kaynaşmış olarak bulunan, *duruk*- “duraklamak”, *burk*- “burkmak”, *tezik*- “acele acele koşmak” vb. bir kısmı unutulmuş eylemlerin yapısında gördüğümüz, eylemin anlamını pekiştiren ve onlardan geçişsiz eylemler türeten -(X)k- ekinin Çuvaşçada bulunan kurallı biçimleridir. Bu ekin; kökeni değil, işlevi tartışma konusu olmuş ve araştırmacılar konuyla ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir⁹⁹.

⁹⁷ Bunun dışındaki durumlarda; İT * $\zeta > \zeta$ uv. $\acute{s}$, İT * $\zeta > \zeta$ uv. $\acute{s}$ denklikleri görülür (Ceylan 1997: 90-91).

⁹⁸ Çuvaşçada ilk hecede $\ddot{u}$ fonemi yalnızca ödünçleme sözcüklerde $\ddot{u}=\ddot{u}$ şeklinde görülür. Bunun dışında $\ddot{u}$ sesleri ya $\ddot{i}$ fonemine değişir ya da sıfırla nöbetleşir: Çuv. *ir $\ddot{i}$ h*- “ürkmek” < **ürk*-; Çuv. *man*- “unutmak” < *iman*- < **um-un*- vb. (Ceylan: 1997: 189).

⁹⁹ Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, -(X)k- ekini addan eylem yapan +(X)k- ekiyle birlikte edilgenlik bildiren ekler içinde değerlendirmiştir (2016: 120-121). Tahsin Banguoğlu ise bu ekin, eylemin anlamını pekiştirmesinin yanında edilgenlik belirttiğini ifade etmiştir (1974: 279-280). İbrahim Taş, *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı* adlı eserinde iki farklı eylemden eylem yapan -k- ekine yer vermiştir. Bunlardan biri öze dönüşlülük ve edilgenlik bildirirken diğeri pekiştirme veya yoğunluk bildirir (2009: 177-178). Aslında bu ekin, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde edilgen anlamlı eylemler yaptığına dair sağlam bir delil yoktur. Bu nedenle bizce Eski Türkçeden beri bu ekin asıl işlevi, tabanın anlamını pekiştirmek ve onlardan geçişsiz eylemler türetmektir. Bazı örneklerde edilgenlik işlevi olduğu aşikârdır ancak bu ekle kurulmuş bazı örnekler ettirgen de olabilmektedir.

2.1.9.1. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-(X)k-} Eki

Eski Türkçede -(X)k- biçiminde bulunan ve çok işlek olmayan bir ektir. Annemarie Von Gabain, bu ekin Eski Türkçede kuvvetlendirme anlamı taşıdığını belirtmektedir (1988: 160). Necmettin Hacıeminoğlu ise pekiştirme anlamının yanında dönüşlülük anlamının da bulunduğunu ifade eder (1996: 135). Marcel Erdal ise bu ekin, Eski Türkçede eylemin anlamını pekiştirme işlevi olduğunu düşünecek bir temel olmadığını belirtir. Ona göre; -(X)k- eki geçişli veya edilgen anlamlı eylemler türetmediği gibi dönüşlülük bildiren eylemler de türetmez. -(X)k- eylemleri, yalnızca karşı-geçişlidir (1991: 650-651). Bu ek için Eski Türkçeden *alk-* “bitirmek, tamamlamak”, *basık-* “bastırmak, sokmak” (OY KT KD, KT K8) vb. eylemleri, örnek verilebilir. Karahanlı Türkçesi döneminde bulunan *basık-* “gece baskına uğramak” (DLT 326/265); Harezmi Türkçesi döneminde bulunan *kork-* “korkmak”, *ürk-* “ürkmek”, *kerek-* “gerekmek” (NF 19-5, 16-15, 16-2) vb. eylemleri de bu ekin türettiği örneklerdendir.

2.1.9.2. Çağdaş Türk Dillerinde {-(X)k-} Eki ve Yanbiçimleri

Çağdaş Türk dillerinde de Türk dilinin tarihsel dönemlerinde olduğu gibi işlek değildir. Tabandaki anlama yakın anlamda geçişsiz eylemler türetir. -(X)k- eki ve onun çağdaş Türk dillerindeki yanbiçimleri ile türetilmiş eylemlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Az. *duruh-* “beklemek” (Abdullayev vd. 2006a: 707) vb.; Hak. *hızılı-* “zaruret içinde olmak”, *uçuh-* “uçmak, uçuşmak” (Arıkoğlu 2005: 181-537) vb.; Tat. *kibîk-* “suyu çekilmek, kurumak”, *kızık-* “meraklanmak” (Ganiyev vd. 1997: 147-180) vb.; YUyg. *duduk-* “kekelemek” (Necip 1995: 106) vb.

2.1.9.3. Çuvaşçada {-(i)h-}/{-(i)h-} Eki

Türk dilinin tarihsel dönemleri ve çağdaş Türk dillerinde -(U)k- ve -(I)k- biçimlerinde bulunan ekin Çuvaşçadaki kurallı biçimi olan -(i)h-/{-(i)h-}, önlük-artlık uyumuna göre eylemlerden çeşitli işlevlerde eylemler türetir. Örneklerden de görüleceği üzere bu ek, daha çok tek heceli eylem köklerine

Ayrıca *burkul-* “burkulmak” örneğinde olduğu gibi eğer -(X)k- ekinde edilgenlik gibi bir anlam olsaydı, tekrar -(X)l- eki ile edilgen yapılmazdı. Bu yüzden bizce edilgenlik, dönüşlülük, ettirgenlik bu ekin ikincil işlevleri kabul edilebilir. Bu nedenle bu eki, edilgenlik ekleri başlığı altında değil, ayrı olarak değerlendiriyoruz.

eklenmektedir. Çuvaşçada da Türk dilini tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi işlevliği fazla değildir.

İvan Pavlovich Pavlov’a göre bu ekin, eylemin anlamını pekiştirme işlevi vardır. Bunun dışında eyleme *medial (orta)* anlamı da verir (2014: 178).

Liya Sergeyevna Levitskaya da söz konusu ekin, eylemin anlamını pekiştirdiğini ve ona edilgenlik veya *medial (orta)* anlamı kattığını belirtmektedir. Ona göre; bu ekin edilgenlik anlamı özellikle şu örnekte göze çarpar: Çuv. *ñ-ih-* “yakılmak” (ÇRS 102) < *ñ-* “bir tarafı yanmak” (ÇRS 101). Bu ekle oluşturulmuş ve *medial(orta)* anlamı taşıyan eylemlerin ise daha çok Kıpçak grubu Türk dillerinde bulunduğunu ve Çuvaşçada bu işlevde az sayıda örnek olduğunu belirtmektedir: Çuv. *as-ih-* “kudurmak, küplere binmek” (ÇRS 44); Çuv. *yap-ih-* “kötüye gitmek” (ÇRS 648) < **yap-* (1976: 172-173).

Böylece Çuvaşçada *-(i)h-/-(i)h-* ekinin işlevlerini şu şekillerde gruplandırabiliriz:

1. Tabanın anlamından uzaklaşmayan yalnızca anlamı kuvvetlendirme işlevinde geçişsiz eylemler türetir:

irt-ih- “küstahlaşmak, yüz­süzleşmek” (ÇRS 117) < *irt-* “aksini söylemek, inatlaşmak” (ÇRS 116)

kuş-ih- “kurumak” (ÇRS 197) < *kuş-* “kurumak” (ÇRS 196)

piş-ih- “sağlamlığını artırmak” (ÇRS 298) < *piş-* “olgunlaşmak” (ÇRS 297)

vış-ih- “acıkmak, karnı acıkmak” < *vış-* “acıkmak” (ÇRS 88)

yış-ih- “rahatsız ve keyifsiz olmak, (kemik hakkında) sızlamak” < *yış-* “güçsüzleşmek, bedenlen zayıflamak” (ÇRS 124)

yüş-ih- “ekşimek, ekşi veya kekremsi olmak” < *yüş-* “ekşi olmak” (ÇRS 131)

2. Az sayıda örnekte eyleme edilgenlik anlamı katar:

ñ-ih- “yakılmak” (ÇRS 102) < *ñ-* “bir tarafı yanmak” (ÇRS 101)

pış-ih- “soluğu kesilmek, nefesi tutulmak” < *pış-* “canı sıkılmak, içi sıkılmak” (ÇRS 283)

pus-ih- “bozulmak, tahrip olmak” (ÇRS 316) < *pus-* “baskı uygulamak” (ÇRS 315)

3. Yine az sayıda örnekte dönüşlülük belirten eylemler türetmiştir:

as-ih- “kudurmak, küplere binmek” (ÇRS 44) < *as-* “azmak” (ÇRS 42)

2.1.10. {-kA-}

Türkiye Türkçesinde bu ekle türetilmiş herhangi bir örnekle karşılaşmadık.

2.1.10.1. {-kA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

-kA- ekinin kökenine dair çok az araştırma bulunmaktadır.

Gustaf John Ramstedt’e göre *-ga- > -ya- ya da *-ga- > -ka-, -kX-, -k- biçimlerinde gelişmiş olabilecek olan -kA- eki, ettirgenlik eki -KUr-’un oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ona göre *-ga- eki de eski bir ettirgenlik ekidir ve bazı lehçelerde örnekleri vardır (1912: 14). Ramstedt, -kA-/-kX- ve -k- eklerinin aynı kaynaktan geliştiğini düşünmüştür. Ramstedt, ayrıca farklı Türk dillerinde -kA-/-kX- ve -k- eklerinin paralel örneklerde görüldüğünü belirtmiştir. Örneğin Alt. *korkı-/korku-* “korkmak” ~ TT *kork-* “korkmak” vb. (1912: 117).

Liya Sergejevna Levitskaya da -kA- ekinin eklendiği eyleme yineleme, pekiştirme anlamları kazandırdığı için -k- eki ile işlevsel açıdan ilgili olduğunu ifade etmiştir (1976: 170).

2.1.10.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-kA-} Eki

Gustaf John Ramstedt; -kA-/-kX- eklerinin, Osmanlı Türkçesi döneminde *yayka-* “yıkamak” eyleminde; Eski Türkçede *bulga-* “kazmak, karıştırmak”, *kozga-* “kıınıldatmak, hareket ettirmek”, *kazga-n-* “kazanmak” eylemlerinde; Uygur Türkçesi döneminde *yalga-* “düzeltmek”; Çağatay Türkçesi döneminde ise *talka-* “kendini yormak” eylemlerinde bulunduğunu belirtmektedir (1912: 14-16). Bu örnekler dışında -kA- eki ile Türk dilinin tarihsel dönemlerinde türetilmiş herhangi bir eylem ile karşılaşmamıştır.

2.1.10.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-kA-} Eki ve Yanbiçimleri

Çuvaşçada -kA- biçiminde bulunan ek, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bulunmadığı gibi çağdaş Türk dillerinin de çok az bir kısmında bulunmaktadır.

Alt. *korkı-/korku-* “korkmak”, *tarka-* “dağılmak” (Naskali ve Duranlı 1999: 117-169) vb.; Kırg. *korğ-o-* “korunmak”, *kurğ-a-* “kurumak” (Yudahin 1998b: 487-524) vb.; Tat. *börke-n-* “bürümek”, *tırke-* “derip koymak” (Ganiyev vd. 1997: 64-309) vb. eylemleri, çağdaş Türk dillerinde bulunan ve -kA- eki ile türetilmiş eylemlerdendir.

2.1.10.4. Çuvaşçada {-kA-} Eki

Çuvaşçada çok az işlek olan eylemden eylem yapım eklerinden biridir. Liya Sergeyevna Levitskaya bu ekin, eklendiği eyleme yineleme, pekiştirme anlamları kazandırdığı için eylemden eylem yapan -k- eki ile işlevsel açıdan ilişkili olduğunu belirtmiştir (1976: 170). Örneklerden de görüleceği üzere -kA- eki, genellikle tek heceli eylem tabanlarına eklenmektedir.

-kA- ekinin eklenme koşulu önlük-artlık uyumuna göreler.

-kA- ekinin işlevi tabana yakın bir anlam ifade etmektir. Tanıklanan örnekler aşağıdaki gibidir:

kat-ka- “vurup kırmak, koparmak” (ÇRS 153) < *kat-* “küçük parçalar haline getirmek, kırmak” (ÇRS 152)

pır-ke- “sarmak, tamamıyla kapamak, bürümek” (ÇRS 297) < **pır-* “bürümek”

sırk-ke- “zor yürümek” < *sırk-* “zor yürümek”

tır-ke- “dürmek, yuvarlamak” (ÇRS 476) < *tır-* “dermek, toplamak” (ÇRS 474)

2.1.11. {-kĭn-}/{-kĭn-}

Türkiye Türkçesinde yalnızca *yutkun-* “yutkunmak” eyleminin yapısında tespit edebildiğimiz -kXn- ekinin Çuvaşçada bulunan biçimleridir.

2.1.11.1. {-kXn-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Liya Sergeyevna Levitskaya, Çuvaşçada bulunan *ıtkın*- “atılmak” eyleminin, Kazakçada *atkı*- “bir eşyayı dışarı atmak” eylemine denk geldiğini ve bu nedenle Çuvaşça {-kın-}/{-kñ-} ekinin, -kı ekine ve daha da geriye, eylemden eylem yapan -k- ekine götürülebileceğini belirtmektedir. Ona göre ikinci ek ise dönüşlülük ekidir. Ayrıca ona göre Türk dillerinde bu ekle aynı işleve sahip -lık < -l(ı)-k- eki de vardır: Tat. Bşk. *atlík*- “atılmak”, Nog. *atlık*- “atılmak”, Tuv. *attık*- “püskürmek” vb. (1976: 176).

Andreas Tietze, eylemden eylem türeten -KIn- ekinin -(I)k- eki ile dönüşlülük eki -n-’nin birleşmesi ile meydana geldiğini belirtmektedir. Yani bu ek şu şekilde gelişmiştir: -KIn- < *-ık-ın-. Ona göre bu ek, yapısındaki eklerin işlevine yakın bir şekilde *orta (medial)* anlamlı geçişsiz eylemler türetir (2016a: 202).

Musa Salan, bu ekin -(X)k- ve dönüşlülük ekinin birleşmesinden meydana gelmiş olduğunu düşünmektedir (2016: 116).

Bizce de {-kın-}/{-kñ-} eki, eylemden eylem yapan -k- ile dönüşlülük ekinin birleşiminden oluşmuş bir ektir.

2.1.11.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-KXn-} Eki

Musa Salan, Ahmet Bican Ercilasun’un -KXn- ekini, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde yalnızca Kutadgu Bilig’de örneklerinin bulunduğu bir ek olarak değerlendirdiğini aktarmaktadır: *ıçgın*- “kaybetmek”, *ötgün*- “taklit etmek” (2016: 116).

-KXn- eki için Karahanlı Türkçesinden *ötgün*- “duyduğu şekilde nakletmek” (DLT 108/98); Kıpçak Türkçesi döneminden *açhın*- “aç olmak, acıkmak” (KS 28); Çağatay Türkçesi döneminden *ıçkın*- “hayrete düşmek” eylemleri, örnek olarak verilebilir.

2.1.11.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-KXn-} Eki

Alt. *ıçkın*- “düşürmek, kaybetmek”, *ötkön*- “taklit etmek” (Naskali ve Duranlı 1999: 88-145) vb.; Az. *udgun*- “yutkunmak” (Abdullayev vd. 2006d: 397) vb.; Hak. *ötkin*- “taklit etmek”, *tiskin*- “aklını kaybetmek” (Arıkoğlu 2005: 340-506) vb.; Tat. *aşkın*- “acele etmek, bir şey için can atmak” (Ganiyev vd. 1997: 37) vb. eylemleri, -KXn- eki ile türetilmiş eylemlerden bazılarıdır.

2.1.11.4. Çuvaşçada {-kĭn-}/{-kĭñ-} Eki

{-kĭn-}/{-kĭñ-} ekinin eylemden eylem yapan -k- ile dönüşlülük ekinin birleşiminden oluştuğunu düşündüğümüzü yukarıda belirtmiştik. Çuvaşça-Rusça sözlükte {-kĭn-}/{-kĭñ-} eki ile türetilmiş bir eylem olan *vıśkĭn-* “acıkmak” maddebaşında Çuvaşça -*ih-* eki ile türetilmiş bir eylem olan *vıśih-* “acıkmak” eylemine gönderme yapılması da (Fedotov vd. 1985: 84) bu ikisinin ilişkili olduğunu kanıtlar niteliktedir. Aslında Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerinde bulunan -k- ekinin kurallı biçiminin Çuvaşçada -h- biçiminde olduğundan da bahsetmiştik. Bu nedenle Çuvaşça {-kĭn-}/{-kĭñ-} ekleri, Tatarcadan ödünçleme olmalıdır. Bu nedenle k fonemi korunmuştur¹⁰⁰.

Eklenme koşulları önlük-artlık uyumuna göre -*kĭn-*/*-kĭñ-* biçimlerindedir.

-*kĭn-*/*-kĭñ-* eki ile türetilen eylemler, çoğunlukla edilgenlik belirtir ve bu eylemler, geçişsizdir. Bunun dışında -*kĭn-*/*-kĭñ-* eki tabandaki eylemin yoğunluğunu ve hızını belirten yeni eylemler türetir.

aş-kĭn- “yaramazlık yapmak, şımarmak” < *aş-* “aşmak”¹⁰¹ (ÇRS 49)

ıt-kĭn- “atılmak, fırlatılmak” (ÇRS 630) < **ıt-* “atmak, fırlatmak”¹⁰²

ıvıt-kĭn- “atılmak, fırlamak” < *ıvıt-* “atmak, fırlatmak” (ÇRS 627)

śis-kĭñ- “uçar gibi gitmek” < *śis-* “parıldamak, ısıldamak” (ÇRS 419)

vay-kĭn- /*vıy-kĭñ-* “atılmak” (ÇRS 63) < **vay-* < **vıy-* “atılmak, fırlamak”

vır-kĭn- “hemen hareket etmek, atılmak” (ÇRS 70) < *vır-* “atmak, fırlatmak” (ÇRS 69)

vıś-kĭn- “çok acıkmak” < *vıś-* “acıkmak” (ÇRS 88)

¹⁰⁰ Diğer durumlarda k foneminin Çuvaşçadaki durumu için bakınız Ceylan 1997: 75-82.

¹⁰¹ Liya Sergeyevna Levitskaya, bu eylemi Tat. ve Başk. *aşkĭn-* “bir şey için can atmak”, *aşik-* “acele etmek”, ET *aşuk-* “acele etmek” eylemleri ile bağdaştırmıştır (1976: 176). Ancak bizce *aş-* “aşmak” eyleminden geliyor olmalıdır. Çünkü bir de Çuvaşçanın ağızlarında bulunan *aşih-* “şımarmak, büyümek, gelişmek” eylemi vardır. Bu iki eylemin *aş-* “aşmak” sözcüğünden gelmesi semantik açıdan da mantıklıdır.

¹⁰² Liya Sergeyevna Levitskaya, aynı eylem başka Türk dillerinde *at-* “atmak” eyleminden türetildiği için Çuvaşça *ıt-kĭn-* (ÇRS 630) eylemini, **ıt-* “atmak, fırlatmak” eyleminden getirmiştir: TT, Az. *atıl-* “atılmak”, Tat. Bşk. *atlık-* “atılmak”, Nog. *atlık-* “atılmak”, Tuv. *attık-* “püskürmek” vb. (1976: 176)

2.1.12. {-pĭn-}/{-pĭñ-}, {-pĭt-}/{-pĭñ-}

Türkiye Türkçesinde *kırp-* ve *serp-* gibi, yok denecek kadar az örnekte görülen *-(X)p-* eki ile çatı eklerinin birleşiminden oluşmuş eklerdir¹⁰³. Çuvaşçada az sayıda örneği olduğu ve farklı çatı eklerini alsalar da işlevce birbirlerine yakın olduklarından dolayı aynı başlık altında değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

2.1.12.1.{-pĭn-}/{-pĭñ-}, {-pĭt-}/{-pĭñ-} Eklerinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Eylemden eylem yapan {-pĭn-}/{-pĭñ-}, {-pĭt-}/{-pĭñ-} eklerinin kökeni hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır¹⁰⁴.

Bizce bu ekler, eylemden eylem yapan *-(X)p-* eki ve çatı eklerinin birleşiminden oluşmuş eklerdir. Örneklere bakıldığında bu ekin, daha çok akıcı bir ünsüzle, özellikle de *r* fonemi ile biten eylem köklerine *-p-* biçiminde eklendiği görülmektedir. *-(X)p-* ile türetilmiş eylemlerin çatı eklerini almasıyla aslında yapısında iki farklı ek barındıran *-pĭn-/pĭñ-, -pĭt-/pĭñ-* ses öbekleri, tek bir ek gibi değerlendirilmiş ve yeni eylem türetiminde bu biçimlerde kullanılmış olmalıdır.

2.1.12.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde Ekin Durumu

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bu eklerle türetilmiş herhangi bir örnek tespit edilememiştir. Ancak bu birleşimin ilk ögesi olan *-(X)p-* ile kurulmuş olan örnekler az da olsa Türk dilinin tarihsel dönemlerinde mevcuttur. İşlevi tabanın eylemini pekiştirmektir. Bu ekin ilk ögesi için Kıpçak Türkçesi döneminden *kayıp-* “ayağı kaymak”, *tayıp-* “sapmak, yoldan çıkmak” (Salan 2016:120) örneklerini verebiliriz.

¹⁰³ Türkiye Türkçesinde daha çok *-l-* edilgenlik eki ile genişletilmiş biçimlerde kullanılır: *serpil-*, *kırpıl-*. Ancak bu ekin, diğer çatı ekleriyle genişletilmesinde de biçimbilgisel olarak bir engel yoktur: *serpiş-*, *serpin-*, *kırpın-*, *kırpiş-* gibi. Zeynep Korkmaz, bu ekin, Türkiye Türkçesinde yalnızca *-p-* biçiminde bulunduğunu belirtmiştir (2009: 131). Ancak bizce bu ek, *-(X)p-* biçiminde olmalıdır. Çünkü Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *El-İdrâk Haşiyesi*’de geçen bir *kayıp-* “ayağı kaymak” eylemi vardır (Salan 2016:120). Sonu *r* fonemi ile biten bazı tabanların bağlama ünlüsüz bir biçimde ek almaları, Türk dilinde bilindik bir olaydır. *Serp-* ve *kırp-* örneklerinde de durum aynı olmalıdır.

¹⁰⁴ Liya Sergeevna Levitskaya, *İstoričeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka* adlı eserinde bu eke değinmiştir. Ancak onun köken açıklaması olarak gönderme yaptığı kaynaklarda bu ekin değil, daha önce incelenen addan eylem yapan *+pĭn-/pĭñ-* ekinin köken açıklamaları vardır (1976: 182-183).

2.1.12.3. Çağdaş Türk Dillerinde Ekin Durumu

Çağdaş Türk dillerinde de az sayıda türetim örneği olan ve çeşitli çatı ekleri ile kullanılabilen eklerdir. Örneğin Tatarcada bu ekin edilgenlik *-l-* eki ile kullanılan *-pıl/-pıl-* biçimi vardır: *kıypıl-* “kıymıklanmak”, *taypıl-* “sendelemek, yoldan çıkmak” (Ganiyev vd. 1997: 182-293) vb.

2.1.12.4. Çuvaşçada {-pın-}/{-pın-},{-pıt-}/{-pıt-} Ekleri

{-pın-}/{-pın-},{-pıt-}/{-pıt-} ekleri, yukarıda da bahsettiğimiz gibi Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerinde çok işlek olmayan *-(X)p-* eki ile çatı eklerinin birleşiminden meydana gelmiş birleşik bir ektir. Örneklerden de görüleceği üzere tek heceli ve akıcı bir ünsüzle özellikle de *r* fonemi ile biten eylemlerin üzerine eklendiği için birleşimin ilk ögesi olan *-(X)p-* eki, bağlama ünlüsü almamıştır¹⁰⁵.

Bu ekler, Çuvaşçada işlek değildir. Liya Sergeyevna Levitskaya; bu eklerin, Çuvaşçada, Tatarcadan ödünçlenmiş birkaç eylemde görüldüğünü belirtmektedir (1976: 182). Çuvaşçadaki türetmelerde daha çok dönüşlülük eki ile genişletilmiş biçimler bulunmaktadır. Bu hâliyle daha çok edilgen bir anlam ifade etmektedir:

hıypın- “kopmak, ayrılmak” (ÇRS 543) < **hıy-* “kıymak”

Ettirgenlik ekinin genişletilmiş biçimleriyle eyleme yaptırmak veya öldürmek anlamı katar:

hıypıt- “koparmak, ayırmak” (ÇRS 543) < **hıy-* “kıymak”

sirpıt- “püskürtmek” (ÇRS 369) < *sir-* “püskürmek” (ÇRS 368)

Bunlar dışında yalnızca eylemin anlamını pekiştirdiği örnekler de mevcuttur:

çılpıt- “yarmak, doğramak” < *çıl-* “dilmek, kıymak” (ÇRS 589)

sirpın- “püskürmek” < *sir-* “püskürmek, sıçramak” (ÇRS 368)

¹⁰⁵ Aynı durum TT’de de görülmektedir: *kır-p-*, *ser-p-* vb.

2.1.13. {-rA-} Eki

Türkiye Türkçesinde *depre-n-* “deprenmek” eyleminin yapısında bulunan ve çatı eksiz biçimleriyle işlekliğini yitirmiş ekin, Çuvaşça biçimidir.

2.1.13.1. {-rA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Açıklamalar

Bizce -rA- eki, Moğolcada da -rA- biçiminde bulunan ve adlardan daha az sıklıkla da eylemlerden eylem türeten ekle aynıdır. -rA- eki için Moğolcadan *medere-* “kabul etmek, hissetmek”(< *mede-* “bilmek), *yadara-* “(birini) yormak” (< *yada-* “yormak”) vb. (Ujiyediin 1998: 41) eylemleri, örnek olarak gösterilebilir.

2.1.13.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-rA-}/{-rI-} Eki

-rA-/-rI- eki, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde oldukça az eylemin yapısında görülen bir ektir. Tabanın anlamına yakın işlevde türetmeler yapar. -rA-/-rI- ile türetilen eylemler, genellikle tabandaki hareketin kişinin kendine yapılmasını ifade eden bir anlama sahiptir (Ganiyev 2013: 158). Türk dilinin tarihsel dönemlerinde paralel örneklerin yapısında -rA-/-rI- eki tespit edilmiştir. -rA-/-rI- eki için Eski Türkçeden *tepre-* “kıınıldamak, devirmek” (İKP LXXX.5), Karahanlı Türkçesi döneminden *tepre-* “(nesne vb.) hareket etmek”, *sekri-t-* “(su vb. şeylere) atlamak, zıplamak”, *kewre-* “zayıflamak, gevşemek” (DLT 64/50) (<*kew-* “gevirmek; gevşetmek” (DLT 93/87) vb.; Harezmi Türkçesi döneminden *tepre-n-* “kıınıldamak” (NF 5-11); Kıpçak Türkçesi döneminden *tepre-t-* “hareket ettirmek” (CC 18a/21) vb. eylemleri, örnek olarak gösterilebilir.

2.1.13.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-rA-} Eki

-rA- eki, Çağdaş Türk dillerinde de işlek değildir ve Türk dilinin tarihsel dönemlerinde olduğu gibi çoğunlukla paralel örneklerde görülür. -rA- ile türetilen eylemlerin anlamı, Türk dilinin tarihsel dönemlerindeki gibidir.

Gag. *tepre-ş-* “tepreshmek” (Pokrovskaya 1991: 241) vb.; Hak. *hıymıra-* “kıınıldamak” (Arıkoğlu 2005: 180) vb.; Tat. *izre-* “ezilmek”, *çeçre-* “sıçramak”, *ceyre-* “yayılmak, uzanmak” (Ganiyev 1997: 103-405-492) vb. eylemleri, çağdaş Türk dillerinde bulunan ve -rA- eki ile türetilmiş eylemlerden bazılarıdır.

2.1.13.4. Çuvaşçada {-rA-} Eki

-rA- eki, Çuvaşçada da oldukça işlek olmayan bir ektir. Önlük-artlık uyumuna göre -rA- biçiminde eylemlere eklenerek yeni anlamlı eylemler türetir.

-rA- ekinin işlevi, Çuvaşçada da -çağdaş Türk dillerinde ve Türk dillerinin tarihsel dönemlerinde olduğu gibi- eylem tabanıyla ilgili iş ve hareket belirten eylemler türetmektir. Bu eylemler; genellikle hareketin, öznenin kendisine yapılışını ifade eden bir anlam içerir.

Çuvaşçada -rA- eki ile türetildiği tespit edilen örnekler şu şekildedir:

kav-ray- “çürüyüp bozulmak, alevsiz yanmak” (ÇRS 134) < Tat. *köyre-* “(ateş) yavaş yavaş harlamak” (Ganiyev 1997: 192).

tĭp-re-t- “ufalamak” (ÇRS 473) < **tĭp-re t-* < **tĭp-* < **töv-/tög-* “dövmek”

tĭp-re-n- “ufalanmak” (ÇRS 473) < **tĭp-re-n-* < **tĭp-* < **töv-/tög-* “dövmek” (Levitskaya 1976: 170).

2.1.14. {-şĭn-}/{-şĭn-}

Türkiye Türkçesinde bu ekle türetilmiş herhangi bir eyleme rastlayamadık. -şĭn-/-şĭn- eki, birleşik bir ektir. Buna aşağıda ayrıntılı olarak değinilecektir.

2.1.14.1. {-şĭn-}/{-şĭn-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Çuvaşça -şĭn-/-şĭn- ekinin kökeni hakkında yapılan açıklama oldukça azdır. Çünkü Türk dilinin tarihsel dönemlerinde çok nadir görülür ve çağdaş Türk dillerinin büyük bir kısmında da türetim işlevi yoktur. Belki de araştırmacılar; söz konusu eki, bir bütün olarak değerlendirmemiş ve bu nedenle kökeni merak uyandırmamıştır.

Fuat Ganiyev’e göre Tatarcada da -şĭn-/-şĭn- biçimlerinde bulunan bu ek, eylemden eylem yapan -şĭ-/-şĭ- eki ile -n- ekinin birleşiminden meydana gelmiş ve dilde bir bütün olarak kullanılmaya başlanmıştır. -şĭ-/-şĭ- eki, eylem kök veya gövdelerinden tabanda belirtilen hareketi yapma anlamında eylemler yapmaktadır: *kupşĭ-* “köpürmek”, *kipşĭ-* “kurumak”, *cĭpşĭ-* “kar eriyip sulanmaya başlamak” (2013: 165).

Liya Sergeyevna Levitskaya; bu ekin, birleşik bir ek olduğunu ifade ettikten sonra *-ş-* ve *-n-*'a geri götürülebileceğini ve *-ş-* ekinin eylemin anlamını pekiştirdiğini *-n-* ekinin ise dönüşlülük eki olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle Levitskaya, Çuvaşçada *-şin/-şin-* eki ile oluşturulmuş tüm eylemler için için *-ş-*'li ara biçimler tasarlamıştır:

Çuv. *ulşin*- “değişmek” < *ulış-* “değişmek” ~ Tat. *alış-* “değiştirmek”

Çuv. *pışkîn-* “bükülmek, eğilmek” < *pîk-şin-* < **pîkış-* vb. (1976: 169).

Biz, Levitskaya'nın açıklamasına katılıyoruz. Çünkü aşağıda örnek olarak da vereceğimiz üzere NF'de geçen bir *yapşun-* “yapışmak” (NF 142-13) (~ Çuv. *yîpşin-* “yapışmak” ÇRS 123) eylemi vardır. Bu eylemde görüldüğü gibi işteşlik eki, işlevini korumuştur. İkinci ek ise işlevini kaybetmiş dönüşlülük ekidir. Başlangıçta bu ek, işteşlik eki ile türetilmiş eylemlerin üzerine dönüşlülük ekinin eklenmesiyle oluşmuş ve düzenli orta hece düşmesi ile *-şXn-* biçiminde kalıplaşmış olmalıdır.

2.1.14.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-şXn-} Eki

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde sınırlı sayıda örnekte gördüğümüz, oldukça verimsiz bir ektir.

Biz, bu eke en erken Uygur Türkçesi dönemi kaynaklarında rastlayabildik. Ondan sonraki dönemlerde ise yalnızca paralel eylemin yapısında bu ekin bulunduğunu tespit ettik.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu ek başlangıçta *-(X)ş-* işteşlik eki ile türetilmiş eylem gövdelerinin üzerine dönüşlülük ekinin eklenmesiyle türetilmiş ve düzenli orta hece düşmesiyle de *-şXn-* biçiminde kalıplanmış olmalıdır.

Bu ek için Uygur Türkçesi döneminden *yapşun-* “yapışmak” (ABH 154) < *yapış-+in-* < *yapış-* “yapışmak”; Karahanlı Türkçesi döneminden *yapşun-* “yapışmak” (DLT 489/391); Harezmi Türkçesi döneminden *yapşun-* “yapışmak” (NF 142-13) eylemleri, örnek gösterilebilir.

Örneklerden görüldüğü gibi *-şXn-* eki tabanın anlamına yakın eylemler türetir. Bu nedenle söz konusu ekin işlevinin eklendiği tabanın anlamını pekiştirmek olduğunu söyleyebiliriz.

2.1.14.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-şXn-} Eki

Hak. *ağırsın-* “rahatsızlık duymak”¹⁰⁶, *çapsın-* “yapışmak” (Arıkoğlu 2015: 31-79) vb.; Tat. *küpşın-* “kurunmak”, *tıkşın-* “her söze girmeye çalışmak, karışmak” (Ganiyev vd. 1997: 151-333) vb. eylemleri, {-şXn-} eki ile türetilmiş örneklerden bazılarıdır.

2.1.14.4. Çuvaşçada {-şın-}/{-şın-} Eki

Liya Sergeyevna Levitskaya’nın {-şın-}/{-şın-} ekini, birleşik bir ek kabul ettiğini ve {-ş-} ve {-n-}’a götürerek açıkladığından ve Çuvaşçada {-şın-}/{-şın-} ekleri oluşturulmuş bütün eylemler için {-ş-}’li biçimler tasarladığından yukarıda bahsetmiştik.

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere öncelikle eylemlerden işteşlik eki ile bir taban elde edilmiş daha sonra dönüşlülük eki eklenmiştir. Bu eklenme sırasında işteşlik ekinin dar-kısa bağlama ünlüsü düştüğü için {-şın-}/{-şın-} heceleri ortaya çıkmıştır.

Ancak daha önce bahsettiğimiz gibi Genel ve Eski Türkçe işteşlik eki {-ş-}’nin kurallı biçimi, Çuvaşçada {-ş-} biçimindedir. Bu nedenle {-şın-}/{-şın-} eki, Tatarca {-şın-}/{-şın-} ekinin ödünçleme olmasıdır. Eğer ödünçleme değil de kurallı bir biçim olsaydı bu ekin *-şın-/*-şın- biçimlerinde bulunması gerekirdi.

Örneklerden görüleceği gibi {-şın-}/{-şın-} eki, işlek bir ek değildir. Hatta {-şın-}/{-şın-} ekiyle türetilmiş bazı sözcükler de ödünçlemedir.

{-şın-}/{-şın-} eki, genellikle tek heceli eylem gövdelerine eklenmiştir. Eklenme koşulu önlük-artlık uyumuna göredir.

Ekin işlevi, Tatarcadaki ile aynıdır. Bazı örneklerde {-şın-}/{-şın-} birleşimindeki ilk ek olan {-ş-} işteşlik ekinin işlevini, bazı durumlarda ise ikinci ek olan {-n-} dönüşlülük ekinin işlevini yansıtır. Ancak türetilen eylemlerin çoğu köke yakın anlamlardadır:

pır-şın- “sıkmak, basmak, ezmek” (ÇRS 292) < *pır-* “sıkışmak, daralmak, büzülme” (ÇRS 288)

¹⁰⁶ Hak. *ağırsın-* “rahatsızlık duymak” (Arıkoğlu 2015: 31) < *ağır-* “ağrımak” (Arıkoğlu 2015: 30).

pışkış- “bükülmek, eğilmek” (ÇRS 294) < *pışkış-ın-* < *pışk-* “bükmek” (ÇRS 287)

tip-ş-ın- “kurumak” (ÇRS 483) < *tip-* “kurumak” (ÇRS 482)

tır-ş-ın- “kıvrılmak, küçültmek” (ÇRS 477) < *tır-* “bükmek” (ÇRS 474)

ul-ş-ın- “değişmek” (ÇRS 512) < *ulış-* “değişmek”¹⁰⁷ (ÇRS 511) < **ul-* “almak”

yıp-ş-ın- “yapışmak” (ÇRS 123) < **yipış-* “yapışmak”¹⁰⁸ < **yıp-* “yapmak” vb.

2.1.15. {-şır-}/{-şır-}

Türkiye Türkçesinde bu ekle de türetilmiş herhangi bir eyleme rastlayamadık. *-şın-/şır-* eki gibi *-şır-/şır-* eki de birleşik bir ektir.

2.1.15.1. {-şır-}/{-şır-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Liya Sergeyevna Levitskaya, *-şır-/şır-* ekini, *-şın-/şır-* ekinin altında değerlendirmiş ve bu iki ekin, aynı kökenden geldiğini belirtmiştir. Ancak Levitskaya *-şır-/şır-* ekinin birleşliği hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır (1976: 169).

Fuat Ganiyev, Tatarcada *-şır-/şır-* biçimlerinde bulunan ekin, *-şır-* eki ile *-r-* ekinin birleşmesinden meydana geldiğini ifade etmektedir. Ganiyev; ikinci ek konumundaki *-r-*’yi, *ir-* “olmak” eylemi ile ilişkilendirmiştir (2016: 165).

Bizce *-şır-/şır-* eki, *-ş-* işteşlik eki ve *-(X)r-* ettirgenlik ekinin birleşmesinden meydana gelmiş bir ektir. Daha önce de belirttiğimiz Türk dillerinde çoğunlukla dar bir bağlama ünlüsü ile kullanılan *-(X)r-* ettirgenlik eki, Çuvaşçada *-(A)r-* biçiminde geniş ünlülüdür. Ancak Çuvaşça *-şır-/şır-* ekleri de Tatarcadan ödünçlemedir. Bu nedenle ikinci ekin Tatarcada olduğu dar bir bağlama ünlüsü alan ettirgenlik eki olması normaldir. Ayrıca aşağıda da görüleceği gibi Türk dilinin tarihsel dönemlerinde

¹⁰⁷ Bu eylem, Genel Türkçeden ödünçleme olmalıdır. Çünkü Çuvaşçada Genel Türkçe *al-* “almak” eyleminin kurallı biçimi *il-* şeklindedir.

¹⁰⁸ Bu eylem de ödünçlemedir. Çünkü Genel Türkçe *yapış-* “yapışmak” eyleminin Çuvaşça kurallı biçimi *şıpış-* “yapışmak” (ÇRS 432) biçimindedir.

bulunan *yapşur-* “yapıştırmak” (NF 113-17) eyleminde ettirgenlik ekinin işlevini koruduğu dikkat çekmektedir.

2.1.15.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-şXr-} Eki

-şXn- eki gibi -şXr- eki de Türk dilinin tarihsel dönemlerinde oldukça işlek değildir. Ve onunla paralel örnekte görülür. İşlevi tabana yakın ettirme-yaptırma belirten eylemler türetmektir. -şXr- eki için Karahanlı Türkçesi döneminde *yapşur-* “yapıştırmak” (DLT 489/391); Harezmi Türkçesi döneminden *yapşur-* “yapıştırmak” (NF 113-17) eylemleri, örnek olarak gösterilebilir.

2.1.15.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-şXr-} Eki

Hak. *çapsır-* “yapıştırmak” (Arıkoğlu 2005: 79) vb. Kırg. *capşır-* “yapıştırmak”, *kapşır-* “bitiştirmek” (Yudahin 1998a: 178-1998b: 401) vb.; Tat. *kipşır-* “kurunmak”, *tapşır-* “vermek, iletmek” (Ganiyev vd. 1997: 151-298) vb. eylemleri, -şXr- eki ile türetilmiş eylemlerden bazılarıdır.

2.1.15.4. Çuvaşçada {-şır-}/{-şır-} Eki

-şır-/ -şır- eki, asıl Çuvaşça değildir. Çünkü hem Genel ve Eski Türkçe işteşlik eki -ş-’nin kurallı biçimi Çuvaşçada -ś- biçimindedir hem de -şır-/ -şır- birleşimindeki ikinci ek olan ettirgenlik eki, Çuvaşçada dar değil geniş bir bağlama ünlüsü ile -(A)r- biçiminde bulunur. Bu nedenle -şır-/ -şır- eki, Tatarca -şır-/ -şır- ekinden ödünçleme olmalıdır. Ayrıca Çuvaşçada -şır-/ -şır- ekleri ile türetilmiş eylemlerin -şAr- biçimlerinin de bulunması bunu kanıtlar niteliktedir:

tip-şır- “kurumak” (ÇRS 483) < *tip-* “kurumak” (ÇRS 482) ~ *tip-şer-* “kurumak” (ÇRS 483) vb.

Ancak bu biçimlerden yola çıkarak -şAr- ekini, -şır-/ -şır- eklerinin yanbiçimi kabul edemeyiz. Çünkü her örneğin -şAr-’lı biçimi yoktur. Ayrıca bu ekle aynı işlevde olan -şın-/ -şın- ekinde böyle bir durum söz konusu değildir. Herhalde -şAr- yanbiçimi daha yeni olmalıdır.

Çuvaşçada da Türk dilinin tarihsel dönemleri ve Tatarcada olduğu gibi işlek değildir. Sınırlı sayıda örnekte bulunur. Eklenme koşulları önlük-artlık uyumuna göre değişir. Örneklerden görüleceği gibi çoğu tek heceli eylemlere eklenmiştir.

-*şır/-şır-* ekinin işlevi, -*şın/-şın-* eki ile aynıdır. Tabanın anlamına yakın anlamda eylemler türetmektedir.

hit-şır- “kurumak” < *hit-* “katılaşmak, sertleşmek” (ÇRS 574)

tip-şır- “kurumak” (ÇRS 483) < *tip-* “kurumak” (ÇRS 482) ~ *tip-şer-* “kurumak” (ÇRS 483)

2.1.16. {-tA-} Eki

Türkiye Türkçesinde örnek tespit edemediğimiz bir eylemden eylem yapım ekidir.

2.1.16.1. {-tA-} Ekinin Kökeni ile İlgili Görüşler

Gustaf John Ramstedt’e göre addan eylem türetiminde de görülen -tA- eki, eski *verbum passivum* eki -da-/ta- ile aynıdır. Ancak bu ek pasiflik anlamını çoğu lehçede yitirmiştir, bu işlev muhtemelen eskiden daha yaygın bir işlev olmuş olmalıdır. Ramstedt, bu durumun kanıtının ise -rA- ekinin başka eklerle genişletilmiş biçimleriyle bazı eylemlerde korunuyor olması olduğunu ifade etmiştir (1912: 44-45).

2.1.16.2. Türk Dilinin Tarihsel Dönemlerinde {-tA-} Eki

Yalnızca Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *Codex Cumanicus*’da bulunan *kısta-* “sıkıştırmak, zorlamak” (CC 58a/2b) < *kıs-* “kısmak, sıkmak” eyleminde tespit edebildiğimiz -tA- eki tabana yakın anlamda eylem türetiminde görülmektedir.

2.1.16.3. Çağdaş Türk Dillerinde {-tA-} Eki

Çağdaş Türk dillerinde paralel örneklerde eylemden eylem yapımında görülen -tA- eki, tabanın anlamına yakın iş ve hareket belirten türetmeler yapar.

Alt. *kısta-* “sıkıştırmak, zorlamak” (Naskali ve Duranlı 1999: 110) vb.; Kırg. *kısta-* “zorlamak” (Yudahin 1998b: 462) vb.; Tat. *kısta-* “ısrar etmek, zorlamak” (Ganiyev 1997: 185) vb.; YUyg. *kısta-l-* “sıkışmak” (Necip 1995: 238) vb. eylemleri, çağdaş Türk dillerinde bulunan ve -tA- eki ile türetilmiş eylemlerdendir.

2.1.16.4. Çuvaşçada {-tA-} Eki

Çuvaşçada da çok az eylemin yapısında görülen bir eylemden eylem yapım eki olan -tA-, önlük-artlık uyumuna göre -ta- ve -te- yanbiçimlerinde eylem türetiminde görülür. -tA- eki ile türetilen eylemlerin anlamı tabana yakındır. Çuvaşçada -tA- ekinin tanıklandığı örnekler şu şekildedir:

histe- “zorlamak” < **his-* “kısmak, sıkıştırmak”~TT *kıs-* “zorlamak, sıkıştırmak” (Fedotov 1996b: 352)

viste- “koparmak, yırtmak, soymak” < **vis-* “soymak, aşındırmak”~TT *üz-* “gerip gevşetmek” (Fedotov 1996a: 125).

SONUÇ

Bu çalışmada Çuvaşçada eylem türetiminde görülen toplam kırk yedi yapım eki incelenmiştir. Bunlardan yirmi dördü addan eylem yapım eki, yirmi üçü ise eylemden eylem yapım ekidir. Ekleri incelemede kullanılan yöntem şu şekildedir: Öncelikle ilgili ekin Türkiye Türkçesinde de örnekleri varsa bunlara değinilmiş, daha sonra sırasıyla söz konusu ekle ilgili köken bilgisi, ekin Türk dilinin tarihsel dönemleri ile çağdaş Türk dillerindeki durumu, son olarak da Çuvaşçadaki durumu üzerinde durulmuştur. Bu eklerden birçoğunun, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve Türkiye Türkçesinde de eylem türetiminde kullanıldığı tespit edilmiştir. Çuvaşçada addan eylem türetiminde kullanılan ve Türk dilinin tarihsel dönemleri ile çağdaş Türk dillerinde de tanıklanan ekler aşağıdaki gibidir:

Addan Eylem Yapan Ekler		
Çuvaşça	Türk Dilinin Tarihsel Dönemleri	Çağdaş Türk Dilleri
{+A-}: <i>çüke-</i> “kurban etmek”	{+A-}: <i>yaşa-</i> “yaşamak”	{+A-}: <i>kana-</i> “kanamak” (TT)
{+(A)l-}/{+(i)l-}/{+(i)l-}: <i>yakal-</i> “daha pürüzsüz olmak”	{+(A)l-}: <i>oñal-</i> “iyileşmek”	{+(A)l-}: <i>azal-</i> “azalmak” (TT)
{+(i)n-}/{+(i)n-}/{+(A)n-}: <i>tutan-</i> “tadına bakmak”	{+(A)n-}/{-(I)n-}: <i>uzan-</i> “usta olmak”	{+(A)n-}: <i>dadan-</i> “dadanmak” (TT)
{+(A)r-}: <i>şivar-</i> “sulamak”	{+(A)r-}: <i>karar-</i> “kararmak”	{+(A)r-}: <i>sarar-</i> “sararmak” (TT)
{+(A)ş-}/{+(A)ş-}: <i>huyhaş-</i> “korkmak”	{+(A)ş-}: <i>çerkeş-</i> “sıralanmak”	{+(A)ş-}: <i>yanaş-</i> “yanaşmak” (TT)
{+(A)t-}(<+A-t-): <i>kivet-</i> “eskitmek”	{+(A)t-}: <i>uşat-</i> “kırmak”	{+(A)t-}: <i>gözet-</i> “gözetmek” (TT)
{+(A)t-}(<+(A)d-): <i>şuhat-</i> “yok olmak”	{+(A)d-}: <i>muñad-</i> “bunalmak”	{+(A)y-}(<+*(A)d-): <i>azay-</i> “azalmak” (Kırg.)
{+çe-}: <i>şikilçe-</i> “kabuğunu soymak”		{+çX-}: <i>töpçü-</i> “bir merkezden yönetilmek” (Tuv.)

{+(i)h-},{+(i)h-}:antih- “yemin etmek”	{+(X)k-}: taşı- “çıkarmak”	{+(X)k-}: birik- “birikmek” (TT)
{+kA-}:lirka- “homurdanmak”	{+KA-}:yarlıka- “affetmek”	{+KA-}: iske- “koklamak”
{+(i)rka-}/{+(i)rke-}/ {+(i)rha-} }/{+(i)rhe-}:asirha- “hatırlamak”	{+(X)rKA-}:esirke- “acımak”	{+(X)rKA-}:yadırğa- “yadırgamak” (TT)
{+hır-}/{+hır-}/{+kır-}/{+kır-}: makır- “melemek”	{+KXr-}: biskır- “gülme”	{+KXr-}:hıçkır- “hıçkırmak”
{+kır-}/{+kır-}:virkır- hareket etmek”		{+kXn(A)-}: künküne- “içi boş sesler çıkarmak” (Yak.)
{+lA-}: utyugla- “ütülemek”	{+lA-}: sözle- “söylemek”	{+lA-}: başla- “başlamak” (TT)
{+lAn-}:avanlan- “iyileşmek”	{+lAn-}:yüreklen- “cesaretlendirmek”	{+lAn-}: toplan- “toplanmak” (TT)
{+lAş-}:haklaş- “hesaplaşmak”	{+lAş-}:yığılaş- “ağlaşmak”	{+lAş-}: birleş- “birleşmek” (TT)
{+lAt-}:ulalat- “renklendirmek”	{+lAt-}: sület- “ordu sevk ettirmek”	{+lAt-}: bağlat- “bağlatmak”
{+pın-}/{+pın-}: talpın- “çalabilmek, gayret etmek”	{+PI(n)-}: yelpin- “yel çırpmak”	{+PX(n)-}/{+PA(n)-}: talpın- “kanat çırpmak” (Tat.)
{+pış-}/{+pış-}: talpış- “çalabilmek”	{+PI(ş)-}: yelpiş- “yelpazelemekte yardım etmek”	
{+rA-}: upra- “saklamak, korumak”	{+rA-}: telbere “delirmek”	{+rA-}: deelire- “delirmek” (Trkm.)
{+şın-}/{+şın-}: yutşın- “kendini yabancı hissetmek”	{+sI(n)-}: biysin- “küçümsemek”	{+SX(n)-}: yatsın- “kendini yabancı hissetmek” (Tat.)
{+tA-}: varta- “yontmak”	{+DA-}: ünde- “çağırarak, seslenmek”	{+DA-}: ezerte- “eyerlemek” (Tuv.)

{+tAt-}: <i>yîpîltat-</i> “okşamak,	{+DAAt-}: <i>ündet-</i> “çağırtmak”	{+DAAt-}: <i>şapırdat-</i> “şapırdatmak” (TT)
-------------------------------------	-------------------------------------	---

Aşağıdaki eklere Çuvaşça dışında rastlanmamıştır:

{+kîş-}/{+kîş-}/{+kAş-}: Çuv. *yîlkîş-* “parlamak” = Mar. *yol+gıc-aş-* ay. vb.

{+tAr-}: *pîçih+tar-* “bayatlamak” < *pîçih* “bayat” vb.

Aşağıdaki eklere Çuvaşçada tek bir örnekte rastlanmıştır:

{+pîş-}/{+pîş-}: *talpîş-* “çabalamak, gayret etmek”

{+pîit-}/{+pîit-}: *talpîn-* “çabalamak, gayret etmek”

Çuvaşçada eylemden eylem türeten ve Türk dilinin tarihsel dönemleri ile çağdaş Türk dillerinde de tanıklanan ekler ise şu şekildedir:

Eylemden Eylem Yapan Ekler		
Çuvaşça	Türk Dilinin Tarihsel Dönemleri	Çağdaş Türk Dilleri
{-(A)r-}: <i>putar-</i> “batırmak”	{-(A)r-}: <i>çıkar-</i> “çıkarmak”	{-(A)r-}: <i>çıkar-</i> “çıkarmak” (TT)
{-tAr-}: <i>kultar-</i> “güldürmek”	{-DAr-}/{-DXr-}: <i>dönder-</i> “çevirmek”	{-DAr-}: <i>aktar-</i> “aktarmak” (TT)
{-(A)t-}{-(i)t-}{-(i)t-}: <i>lart-</i> “oturtmak”	{-(X)t-}: <i>saçıt-</i> “saçtırmak”	{-(A)t-}{-(X)t-}: <i>kokut-</i> “kokutmak” (TT)
{-(A)lA-}: <i>hîvala-</i> “kovalamak”	{-(A)lA-}: <i>huvala-</i> “kovalamak”	{-(A)lA-}: <i>itele-</i> “itelemek” (TT)
{-kAlA-}: <i>kuskala-</i> “koşuşturmak”	{-KAIA-}/{-KXIA-} vb.: <i>sürküle-</i> “koğalamak”	{-KAIA-}/{-KXIA-} vd.: <i>aytkala-</i> “sövmek” (Alt.)

{-mAlA-}: <i>tırmala-</i> “tırmalamak”	{-mAlA-}: <i>itmele-</i> “alıştırma yapmak”	{-mAlA-}/{-BA-}: <i>sarmala-</i> “iyice sıkıca sarmak”
{-mAş-}: <i>karmaş-</i> “gerinmek”	{-mA(ş)-}: <i>sarmaş-</i> “sarmakta yardım etmek”	{-mA(ş)-}: <i>sarmaş-</i> “bir şeyin etrafına dolanmak” (Az.)
{-çe-}: <i>küpçe-</i> “şişmek”		{-çX-}: <i>küpçî-</i> “kabarmak”
{-(i)ş-}/{-(i)ş-}/{-(i)ş-}/{-(i)ş-}: <i>savış-</i> “birbirini sevmek”	{-(X)ş-}: <i>karış-</i> “karışmak”	{-(X)ş-} vd.: <i>görüş-</i> “görüşmek” (TT)
{-(i)l-}/{-(i)l-}: <i>tatıl-</i> “yırtılmak”	{-(X)l-}: <i>yarıl-</i> “çatlamak”	{-(X)l-}: <i>görül-</i> “görülme” (TT)
{-(i)n-}/{-(i)n-}: <i>muhtan-</i> “övmek”	{-(X)n-}: <i>bakın-</i> “düşünmek”	{-(X)n-}: <i>bakın-</i> “düşünmek” (TT)
{-mA-}: <i>hupma-</i> “kapamamak”	{-mA-}: <i>ayma-</i> “söylememek”	{-mA-}/{-BA-} vd. <i>yapma-</i> “yapmamak” (TT)
{-(i)h-}/{-(i)h-}: <i>kuşih-</i> “kurumak”	{-(X)k-}: <i>basık-</i> “bastırmak”	{-(X)k-}: <i>burk-</i> “burkmak” (TT)
{-kA-}: <i>katka-</i> “vurup kırmak”	{-KA-}: <i>yalga-</i> “düzeltmek”	{-KA-}: <i>tarka-</i> “dağılmak” (Alt.)
{-kîn-}/{-kîn-}: <i>utkîn-</i> “atılmak”	{-KXn-}: <i>tezgin-</i> “dönmek”	{-kXn-}: <i>yutkun-</i> “yutkunmak” (TT)
{-pît-}/{-pî-}, {-pît-}/{-pî-}: <i>hiypît-</i> “koparmak”; <i>hiypîn-</i> “kopmak”	{-(X)p-}: <i>tayıp-</i> “sapmak, yoldan çıkmak”	{-pîl-}: <i>tayıpîl-</i> “sendelemek” (Tat.)
{-rA-}: <i>tîpre-t-</i> “ufalamak”	{-rA-}: <i>tepre-</i> “kıvıldamak”	{-rA-}: <i>depre-n-</i> “deprenmek” (TT)
{-şîn-}/{-şîn-}: <i>ulşîn-</i> “değişmek”	{-şXn-}: <i>yapşun-</i> “yapışmak”	{-şXn-}: <i>küpşîn-</i> “kurunmak” (Tat.)
{-şîr-}/{-şîr-}: <i>tipşîr-</i> “kurumak”	{-şXr-}: <i>yapşur-</i> “yapıştırmak”	{-şXr-}: <i>kipşîr-</i> “kurunmak” (Tat.)
{-tA-}: <i>histe-</i> “zorlamak”	{-tA-}: <i>kısta-</i> “sıkıştırmak”	{-tA-}: <i>kısta-</i> “sıkıştırmak” (Alt.)

Aşağıdaki eylemden eylem türeten eklere Çuvaşça dışında rastlanmamıştır:

-mîş-/-mîş-: yîr-mîş- “sürekli sızlanmak” < yîr- “ağlamak”

-(A)y-: tîvay- “yapabilmek” < tu- “yapmak”

-çe-, *-(î)rha-/- (î)rhe-/- (î)rka-/- (î)rke-/- (î)rhan-/- (î)rhen-*, *-rA-* eklerinin Çuvaşçada hem addan hem de eylemden eylem türetiminde görüldüğü ve bu durumun sebebinin Moğolcada da aynı eklerin hem eylem hem ad türetmesinin etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Çuvaşçada		Moğolcada	
Addan eylem yapan ek	Eylemden eylem yapan ek	Addan eylem yapan ek	Eylemden eylem yapan ek
<i>+çe-: şikiçe- “kabuğunu soymak” < *şikil “kabuk”</i>	<i>-çe-: küpçe- “şişmek” < küp- “kabarmak, şişmek”</i>	<i>+çA-/+çI-: argaça- “uğraşmak”</i>	<i>-çA-/-çI-: soliça- “değiştirmek”</i>
<i>+rA-: upra- “saklamak, korumak” < *abra- < Moğ. ab(u)ra- “kurtarmak, korumak” < Moğ. abu+ra</i>	<i>tîp-re-t- “ufalamak” < *tîp-re t- < *tîp- < *töv-/tög- “dövmek”</i>	<i>+rA-: segegere “bilinçli olmak” < segege “bilinçli”</i>	<i>-rA-: medere- “kabul etmek, hissetmek” (< mede- “bilmek”)</i>
<i>+(î)rka-/+ (î)rke-/+ (î)rha- /+ (î)rhe- /+ (î)rhan-/+ (î)rhen-:</i> <i>as+îrha- “hatırlamak” < as “bellek, hafıza”</i> <i>suptîrka- “halsiz, bitkin düşmek” < *supt “halsiz, bitkin” < sup- “canı çıkmak halsiz düşmek”</i>		<i>-rkA-: talarka- “minnettar olma” < tala “iyilik”</i>	<i>-rkA-: mederke- “biliyor gibi davranmak” < mede- “bilmek”</i>

Çuvaşçada eylem türetiminde görülen kırk sekiz yapım ekinden on dördünün Moğolca, Tatarca, Marice ve Genel Türkçeden ödünçleme olduğu, Çuvaşçanın ses bilgisel kuralları çerçevesinde değerlendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Ödünçleme olduğu düşünülen eklerden bazılarının

Çuvaşçaya Moğolcadan mı Tatarcadan mı ödünçlendiği açık değildir. Örneğin +çe- ve -çe- eklerinin verici dili, Moğolca veya Tatarca olabilir. Ancak bu eklerin Çuvaşçaya ödünçlendiği ses bilgisel kurallar niteliği kesindir. +çe- ve -çe- eklerinin dışındaki ödünçleme yapım eklerinin Çuvaşçaya çoğunlukla yakın çevre dili olan Tatarcadan, geriye kalan küçük bir bölümünün ise genel Türkçeden ödünçlendiği tespit edilmiştir.

Ödünçleme Olduğu Tespit Edilen Çuvaşça Ek	Verici Dil
{+(A)ş-}: <i>huyhaş-</i> “korkmak”	Genel Türkçe {+(A)ş-}: <i>yanaş-</i> “yanaşmak” (TT)
{+kış-}/{+kış-}/{+kAş-}: <i>yilkış-</i> “parlamak”	Marice {+gIc-}: <i>yolgıcaş-</i> “parlamak”
{+lAş-}: <i>hurtilaş-</i> “böcek gibi davranmak”	Genel Türkçe {+lAş-}: <i>sözleş-</i> “sözleşmek” (TT)
{+şin-}/{+şin-}: <i>yutşin-</i> “kendini yabancı hissetmek”	Tatarca {+sin-}/{+sin-}: <i>yatsın-</i> “yadırgamak”
{-kAlA-}: <i>pihkala-</i> “ara ara bakmak”	Tatarca {-kAlA-}: <i>bargala-</i> “gidip gelmek”
{-mAş-}: <i>tırmaş-</i> “alt üst ederek aramak”	Tatarca {-mAş-}: <i>almaş-</i> “değiş etmek”
{-(i)ş-}/{-(i)ş-}: <i>pırleş-</i> “birleşmek”	Genel Türkçe {-(X)ş-}: <i>görüş-</i> “görüşmek” (TT)
{-kîn-}/{-kîn-}: <i>aşkîn-</i> “yaramazlık yapmak”	Tatarca {-kîn-}/{-kîn-}: <i>aşkîn-</i> “acele etmek”
{-şin-}/{-şin-}: <i>tipşin-</i> “kurumak”	Tatarca {-şin-}/{-şin-}: <i>küpşin-</i> “kurunmak”
{-şir-}/{-şir-}: <i>tipşir-</i> “kurumak”	Tatarca {-şin-}/{-şin-}: <i>kipşir-</i> “kurunmak”

Giriş bölümünde yer verdiğimiz ve bu tez çalışmasında yararlandığımız Çuvaşça üzerine yapılmış biçimbilgisi çalışmalarında bulunan Çuvaşça eylem yapım eklerinin, bu tez çalışması ile sayı bakımından karşılaştırılması ise şu şekildedir (Bazı araştırmacılar bazı eklerin yanbiçimlerini ayrı başlıklarda değerlendirmiştir. Bu durum sayıya dâhil edilmemiştir):

Yazar ve Eser Adı	Çalışmaya Dâhil Edilen Addan Eylem Türeten Ek Sayısı	Çalışmaya Dâhil Edilen Eylemden Eylem Türeten Ek Sayısı
<i>Bu Tez Çalışmasında</i> (Bu tez çalışmasında incelenen eklerin tamamı, aşağıda verilecek biçimbilgisi çalışmalarında da bulunmaktadır. Çalışma süresince bu biçimbilgisi çalışmalarının toplamında bulunmayan ve Çuvaşçada eylem türetiminde kullanılan bir ek ile karşılaşılmamıştır. Ancak bazı eklerin yanbiçimleri, addan mı eylemden mi eylem türettiği, işlevi vb. konularında kendi görüşlerimiz ilgili yerlerde değerlendirilmiştir.)	24	23
Guilelmus Schott- <i>De Lingua Tschuwaschorum</i> (1841)	-	1
Nikolay İvanoviç Aşmarin- <i>Materialı dlya İzsledovaniya Çuvaşskogo Yazıka</i> (1898)	6	10
Timofey Matveyevich Matveyev- <i>Grammatika Çuvaşskogo Yazıka</i> (1919)	11	10
Vasiliy Georgiyeviç Yegorov- <i>Materialı Po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka-Çast Pervay Morfologiya</i> (1956)	17	11
Nikolai Andreyevich Rezyukov- <i>Sopostavitel'naya Grammatika Russkogo i Çuvaşskogo Yazıkov</i> (1959)	13	10
Liya Sergeyevna Levitskaya- <i>İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka</i> (1976)	15	16
İvan Andreyevich Andreyev vd.- <i>Çuvaşsko-Russkiy' Slovar'</i> (1985)	14	9
Mihail Romanoviç Fedotov- <i>Çuvaşskiy Yazık v Sem'ye Altayskih Yazıkov III</i> (1990)	17	5

Mihail Romanoviç Fedotov- <i>Çuvaşsko-Mariyskiye Vzaimosvyazi</i> (1990)	11	6
Al'bina Vital'evia Emel'yanova - <i>Çuvaşskiy Glagol</i> (2002)	8	5
Emine Yılmaz- <i>Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji</i> (2002)	10 (+IA- ekinin genişletilmiş biçimleri, +IA- eki altında incelenmiştir. Bunlar da sayıya dâhil edilirse 13)	17
Feyzi Ersoy- <i>Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça</i> (2008)	5	2
İvan Andreyevich Andreyev- <i>Çuvaşskiy Yazık</i> (2011)	9	6
İvan Pavlovich Pavlov- <i>Sovremenniy Çuvaşskiy Yazık</i> (2014)	24 (Pavlov, -giriş bölümünde de bahsedildiği gibi- bazı ekleri iki kez incelemiştir. Aynı ekler bu sayıya dâhil edilmemiştir)	22
Feyzi Ersoy- <i>Çuvaş Türkçesi Grameri</i> (2017)	13	8

KAYNAKÇA

- ABH= Gulcalı, Zemiire (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*, Ankara: TDK Yay.
- Alt.= Naskali, Emine Gürsoy, Muvaffak Duranlı (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.
- Az.= Abdullayev, Behruz vd. (2006a-2006b-2006c-2006d). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti I-II-III-IV*, Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası.
- CC= Argunşah, Mustafa, Galip Güner (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yay.
- ÇRS= Andreyev, İvan Andreevich vd. (1985). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- ÇT= Kaçalın, Mustafa Sinan (2012). *Nevâî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: TDK Yay.
- ÇTS= Bayram, Bülent (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Yay.
- DLT= Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- Gag.= Pokrovskaya, Lüdmila Aleksandrovna (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (Türkçeye Çev. İsmail Kaynak ve Mecit Doğru), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Hak.= Arıkoğlu, Ekrem (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yay.
- İKP= Hamilton, James Russell (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Türkçeye Çev. Vedat Köken), Ankara: TDK Yay.
- Kırg.= Yudahin, Konstantin Kuzmiç (1998a-1998b). *Kırgız Sözlüğü* (Türkçeye Çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yay.
- KKalp.= Baskakov, Nikolay Aleksandroviç (1958). *Karakalpakça-Rusça Sözlük*, Moskva: Şet Til Hem Milliy Sözlükler Memleket Baspası.

KS= Garkavets, Aleksandr (2018). *Kıpçakskiy Slovar'*, Almatı: Ministry of Culture and Sport of the Republic of Kazakhstan Kazakh Research Institute of Culture.

Kzk.= Bolganbayev, Eset vd. (1999). *Qazaq Tiliniñ Sözdigi*, Almatı: Qazaqstan Respublikası Ǵılım Jäne Joǵarı Bilim Ministrligi Ulttıq Ǵılım Akademiyası A. Baytursınulı Atındaǵı Til Bilimi İnstitutı.

LM= Çelik, Ülkü (1996). *Alī-şīr Ne vāyī Leylī vü Mecnūn*, Ankara: TDK Yay.

Moğ.= Lessing, Ferdinand (2003a-2003b). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II* (Türkçeye Çev. G. Karaağaç), Ankara: TDK Yay.

NF= Tezcan, Semih, Hamza Zülfikar, Aysu Ata (2014). *Nechü'l-Ferādīs*, Ankara: TDK Yay.

Nog.= Baskakov, Nikolay Aleksandroviç (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.

OY (BK D, BK G, KT D, KT G, KT K) = Tekin, Talat (2014). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.

SCY= Aşmarin, Nikolay İvanoviç (1928-1950). *Slovar' Çuvaşskogo Yazıka* 17 C., Çeboksarı.

T= Tekin, Talat (1995). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: TDA.

Tat.= Ganiyev, Fuat vd. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi.

TLG= Ercilasun, Ahmet Bican (Edt.) (2012). *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yay.

Trkm.= Tekin, Talat, Emine Ceylan, Süer Eker, Mehmet Ölmez, Zuhul Ölmez (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Ankara: Şafak Matbaacılık.

TS=http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama(çevrimiçi) (13.04.2018)

Tuv. = Arıkoğlu, Ekrem, Klara Kuular (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

Yak.= Sleptsov, Pyotr Alekseyeviç (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*, Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya.

- YUyg.= Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Türkçeye Çev. İklil Kurban), Ankara: TDK Yay.
- Andreyev, İvan Andreevich (2011). *Çuvaşskiy Yazık*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- Arıkoğlu, Ekrem (1996). *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Aşmarin, Nikolay İvanoviç (1898). *Materialı dlya İssledovaniya Çuvaşskago Yazıka*, Kazan: Tipolitografiya İmperatorskago Universiteta.
- Aşmarin, Nikolay İvanoviç (1928). *Morfologičeskih Kategoriyah Podrayaniy v Çuvaşskom Yazıke*, Kazan'.
- Aydemir, Hakan (2003). "Altaic Etymologies: töz, toprak, toynosun", *Turkic Languages* 7, s. 105-143.
- Banguoğlu, Tahsin (1974). *Türkçenin Grameri*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Baran, Buket (2015). *Tuva Türkçesinde Fiil Söz Yapımı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Baskakov, Nikolay Aleksandroviç (1952). *Karakalpakskiy Yazık II Fonetika i Morfologiya Çast I (Çasti Reçi i Slovoobrazovaniye)*, Moskva: İzdatel'sktvo Akademii Nauk.
- Bayram, Bülent (2010). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (Alplar)*, Ankara: Öncü Basımevi.
- Bayram, Bülent (2013). *Ulp Çuvaş Destanı*, Ankara: Öncü Basımevi.
- Bilgen, İpek (1989). *Dīvānu Luğātī't-Türk'te Söz Yapımı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Bittner, Maximilian (1912). *Die onomatopoetischen Verba des Türkischen*, Vol. 26, Australia: Department of Oriental Studies, University of Vienna, pp. 263-269.

- Brockelmann, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*, Leiden: Brill.
- Budenz, József (1862a). “Czuvas Közlések és Tanulmányok, I Czikk” *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 200-268.
- Budenz, József (1862b). “Czuvas Közlések és Tanulmányok, II Czikk” *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 353-433.
- Budenz, József (1863). “Czuvas Közlések és Tanulmányok, III Czikk” *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 14-68.
- Burganova, Julia Faritovna (2012). *İnterfıksı v Tatarskom Yazıke* (PHD Dissertation) , Kazan’: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İnstitut Yazıka.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ceylan, Emine (1996a). *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri Çuvaşça-Türkçe/Türkçe-Çuvaşça Sözlük*, Ankara: Simurg Yay.
- Ceylan, Emine (1996b). “Biler Şehrinin Fethi, Çuvaş Halk Destanı”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, Ankara: s. 211-225.
- Ceylan, Emine (1997a). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yay.
- Ceylan, Emine (1997b). “Çuvaşçada Eklenmede Oluşan Ses Değişimleri”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, s. 123-139, Ankara.
- Clark, Larry (1998). “Chuvash”, *The Turkic Languages* (Edt. Lars Johansen ve Éva Ágnes Csató), London and New York: Routledge, s. 434-453.
- Clauson, Sir Gerard (1962). *Turkish and Mongolian Studies*, London: Luzac and Company Limited.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Clauson, Sir Gerard (2002). *Studies in Turkish and Mongolian Linguistics*, London and New York.

Çelikbay, Ayhan (2011). “Çağdaş Türk Lehçelerinde Bir Tekrar Fiili Yapma Eki”, *Türkbilg* 21, Ankara, s. 73-86.

Demirci, Kerim (2014). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*, Ankara: Anı Yay.

Deny, Jean (1995). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)* (Türkçeye Çev. Oytun Şahin), Ankara: TDK Yay.

Dietrich, Ayşe Pamir (2001). *Dictionary of Linguistic Terms English-Russian-Turkish*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yay.

Dobrolyubov, Aleksandr İvanoviç (1879). *Oznakomleniye s fonetikoy i formami çuvaşskogo yazıka posredstvom razbora i perevoda original'nın çuvaşskih statey*, Kazan.

Durmuş, Oğuzhan (2009). *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi*, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

Eckmann, Janos (2011). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Hazırlayan Osman Fikri Sertkaya), Ankara: TDK Yay.

Emel'yanova, Al'bina Vital'evia (2002). *Çuvaşskiy Glagol*, Çeboksarı: İzdatel'stvo Çuvaşskogo Universiteta Tipografiya Universiteta.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation I, II*, Wiesbaden: O. Harrassowitz.

Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.

Ergin, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım-Yayın-Dağıtım.

Ersoy, Feyzi (2008). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ersoy, Feyzi (2009). *Çuvaş Alp Hikâyeleri Ulıp Halapışem*, Ankara: TDK Yay.

Ersoy, Feyzi (2016). Çuvaş Türkçesinde Yeterlilik Kategorisi, *Dil Araştırmaları*, Sayı:18, s. 85-102.

Ersoy, Feyzi (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

Fedotov, Mixail Romanoviç (1986). *Çuvaşskiy Yazık v Sem'ye Altayskih Yazıkov III*, Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoe İzdatel'ctvo.

Fedotov, Mixail Romanoviç (1990). *Çuvaşsko-Mariyskiye Yazıkoviye Vzaimosvyazi*, Saranskiy: İzdatel'stvo Saratovskogo Universiteta.

Fedotov, Mixail Romanoviç (1996a-1996b). *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo Yazıka I-II*, Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennıy İnstitut Gumaniternıx Nauk.

Gabain, Annemarie Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Türkçeye Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TTK Yay.

Gabain, Annemarie Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Türkçeye Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.

Ganiyev, Fuat (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı* (Türkçeye Çev. M. Özşahin), Ankara: TDK Yay.

Grigoroviç, Veniamin Putsek (1769). *Soçineniya Prinadlejaşçıye k Grammatike Çuvaşskogo Yazıka*, Moskova.

Güner, Galip (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

Güzel, Sinan (2012). *İlpek Mikulayı'nın 'Tıvatı Kun' Adlı Eseri Üzerinde Çuvaşça Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizinler)*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

Hacıeminoğlu, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

- Herkmen, Dilek (2009). *Dîvânü Lugati't Türk'te Fiil Yapımı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Kara, Mehmet (2015). *Türkmen Türkçesi Grameri*, İstanbul: Etkileşim Yay.
- Karaoğlu, Serdar (2016). *Eski Anadolu Türkçesinde (14. yy.) Türetim Ekleri ve Söz Yapımı*, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Károly, László (2007). *Yakut Derivational Morphology an Historical Approach Deverbal Nominals*, Szeged: University of Szeged (PhD Dissertation).
- Kirişcioğlu, Mehmet Fatih (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- Kononov, Andrey Nikolayeviç (1941). *Grammatika Turetskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Korkmaz, Zeynep (1995). "Türkçede İsimden Fiil Türeten +r-, +ar- / +er- Eki ve Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Ankara: TDK Yay., s. 168-178.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yay.
- Krueger, John Richard (1961). *Chuvash Manual*, Bloomington: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series vol. 7.
- Levitskaya, Liya Sergeyevna (1976). *Istoričeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*, Moskva: Akademiya Nauk, Institut Yazıkoznaniya.
- Matveyev, Timofey Matveyevich (1919). *Grammatika Çuvaşskogo Yazıka*, Simbirsk: Tipo Litografiya Gubsovnarhoza No: 2.
- Nişanyan, Sevan (2009). *Sözlerin Soyağacı-Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Everest Yay.
- Nugteren, Hans, Maarten Korpershoek (2007). "The Oghuz verbalizer +(A)l and Its Classificatory Implications", *Turkic Languages*: 59-81.

Paasonen, Heikki (1950). *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul: Horoz Basımevi.

Pavlov, İvan Pavlovich (1931). *Osnovniye Voprosı Çuvaşskoy Grammatiki i İzüçeniye ee v Şkole*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Gosudarstvennoe İzdatel'stvo.

Pavlov, İvan Pavlovich (2014). *Sovremenniy Çuvaşskiy Yazık v 2 Tomah*, Çeboksarı.

Poppe, Nikolaus (1924). “Çuvaşçanın Ses Yasaları” (Çev. Emine Yılmaz) [Die tschuwassischen Lautgesetze], Asia Major I: 775-782. 21 4.

Poppe, Nikolaus (1925). “Türkçe-Çuvaşça Karşılaştırmalı Çalışmalar” (Çev. Emine Yılmaz) [Türkisch-tschuwassische Vergleichende Studien], Islamica I: 409-427.

Ramstedt, Gustaf John (1912). *Zur Verbstammbilungslehre Der Mongolisch-Türkischen Sprachen*, Helsingfors.

Ramstedt, Gustaf John (1957). *Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye Morfologiya*, Helsinki: İzdatel'stvo İnostrannoy Literaturı.

Räsänen, Martti (1957). *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica.

Rezyukov, Nikolai Andreevich (1959). *Sopostavitel'naya Grammatika Russkogo i Çuvaşskogo Yazıkov*, Çeboksarı: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Çuvaşskoy ASSR, s. 131-151.

Róna-Tas, András (1982). “Loan-Words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash”, *Studies in Chuvash Etymologies*, Szeged, s.66-134.

Róna-Tas, András (1987). *Csuvas Nyelv Vázlatos Nyelvtana*, Budapest.

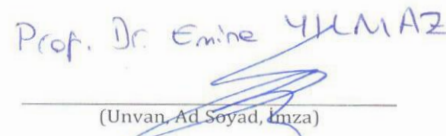
Salan, Musa (2016). *Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil Yapımı*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

Serebrennikov, Boris Aleksandrovich, Ninel' Zejnalovna Gadjiyeva (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*, Ankara: TDK Yay.

- Sevortyan, Edvard Vladimiroviç (1962). *Affiksi glagoloobrazovaniya v Azerbaycanskom yazıke*, Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.
- Schott, Guilelmus (1841). *De Lingua Tschuwaschorum*, Berolini.
- Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç (1981). *Oçerki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (Glagol)*, Leningrad: Nauka Leningradskoe Otdelenie.
- Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)* (Türkçeye Çev. Yakup Karasoy vd.), Ankara: TDK Yay.
- Şçerbinin Vladimir Georgiyeviç, Eshan Mammad Eminovich Mustafayev (1972). *Rusça-Türkçe Sözlük*, Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya Yayınevi.
- Taş, İbrahim (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: TDK Yay.
- Tekin, Talat (2013a). *Makaleler 1 (Altayistik)*, Ankara: TDK Yay.
- Tekin, Talat (2013b). *Makaleler 2 (Tarihî Türk Yazı Dilleri)*, Ankara: TDK Yay.
- Tekin, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- Tekin, Talat, Ölmez Mehmet (2003). *Türk Dilleri: Giriş*, İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Tekin, Şinasi (1992). "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, Ankara s. 69-119.
- Tenişev, Edhyam Rahimoviç (1988). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov - Morfologiya*, Moskva: Akademia Nauk SSSR.
- Teres, Ersin (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Türk, Vahit (2006). "İsimden Fiil Yapan -al/-el-; -l- ve -ar-, -er-; -r- Eklerinin Kökeni", *İlmi Araştırmalar* S. 21, s. 115-128.

- Ujiyediin, Chuluu (1998). *Studies On Mongolian Verb Morphology* (PHD Dissertation), Canada: University of Toronto.
- Vişnevskiy, Viktor Petroviç (1836). *Naçertaniye Pravil Çuvaşskogo Yazıka i Slovar, Sostavlenniyeye dlya Duhovnih Uçiliş Kazanskoy Yeparhii*, Kazan.
- Yegorov, Vasiliy Georgiyeviç, Naum Andreyeviç Andreyev, İvan Pavlovich Pavlov (1957). *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat.
- Yegorov, Vasiliy Georgiyeviç (1964). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- Yılmaz, Emine (2002). *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji, Bir Deneme*, Ankara: Grafiker Yay.
- Yılmaz, Emine, Nurettin Demir (2002). "Asker Karısı (Çuvaşça Bir Öykü)", *Türkbilig* 4, Ankara.
- Yılmaz, Emine (2006). *Narspi*, Ankara: TDK Yay.
- Yılmaz, Emine (2012). "András Róna-Tas ve Eski Batı Türkçesi", *Uluslararası Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: TDK Yay.
- Yılmaz Emine (2013). "Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri II: Biçimbilgisi", *Bengü Belek Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (Edt. Bülent Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 483-490.
- Yılmaz, Emine, Nurettin Demir, Murat Küçük (2013). *Kıyas-ı Enbiya*, Ankara: TDK Yay.
- Yılmaz, Metin (1996). *Çuvaş Türkçesinde Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (çevrimiçi) (13.04.2018).
- <http://www.unesco.org/languages-atlas/> (çevrimiçi) (14.04.2018).

EK 1. ORJİNALLİK BELGESİ

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 22/05/2018	
Tez Başlığı : ÇUVAŞÇADA EYLEM YAPIMI	
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam <u>118</u> sayfalık kısmına ilişkin, <u>22.05/2018</u> tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % <u>3</u> 'tür.	
Uygulanan filtrelemeler: 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☐ Kaynakça hariç 3- ☐ Alıntılar hariç 4- ☒ Alıntılar dâhil 5- ☐ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Adı Soyadı: <u>Vildan Gökmen</u> Öğrenci No: <u>N15223285</u> Anabilim Dalı: <u>Türk Dili ve Edebiyatı</u> Programı: <u>Türk Dili YL</u>	Tarih ve İmza <u>22.05.2018</u>
<u>DANIŞMAN ONAYI</u>	
UYGUNDUR.	
	
(Unvan, Ad Soyad, İmza)	

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TURKISH LANGUAGE and LITERATURE DEPARTMENT**

Date: 22/05/2018

Thesis Title : WORD FORMATION İN CHUVASJ

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 22.../05/2018 for the total of 118..... pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 3..... %.

Filtering options applied:

1. ☒ Approval and Declaration sections excluded
2. ☐ Bibliography/Works Cited excluded
3. ☐ Quotes excluded
4. ☒ Quotes included
5. ☐ Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Yıldırım Gökme
Student No: N15223285
Department: Turkish Language and Literature
Program: Turkish Language MA

Date and Signature

22.05.2018
YGA

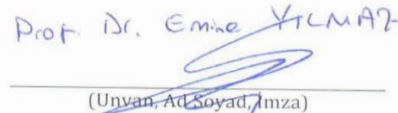
ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. Emine GILMAZ

(Title, Name Surname, Signature)

EK 2. ETİK KURUL İZİN MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 22/05/2018	
Tez Başlığı: ÇUVAŞÇADA EYLEM YAPIMI	
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:	
1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Adı Soyadı: <u>Vildan Çakmak</u> Öğrenci No: <u>N15223285</u> Anabilim Dalı: <u>Türk Dil ve Edebiyatı</u> Programı: <u>Türk Dil</u> Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora	Tarih ve İmza 22.05.2018
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u>	
 (Unvan, Ad Soyad, İmza)	
Telefon: 0-312-2976860	
Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr	
	HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TURKISH LANGUAGE and LITERATURE DEPARTMENT

Date: 22/05/2018

Thesis Title: WORD FORMATION IN CHUVASH

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: Vildan Gokmek
Student No: N15223285
Department: Turkish Language and Literature
Program: Turkish Language
Status: ☒ MA ☐ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.

22.05.2018
Uga

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Prof. Dr. Emine YILMAZ

(Title, Name Surname, Signature)